

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
ІВАНА ФРАНКА

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАРКОВИЧ МАРІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 94(37)(092):32(37)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА ІМПЕРАТОРА ФЛАВІЯ КЛАВДІЯ ЮЛІАНА
(361–363 рр. н. е.) У КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія

Галузь знань: 03 – гуманітарні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____М. М. Маркович

Науковий керівник – **Петречко Олег Михайлович**, доктор історичних наук,
професор

Львів – 2018

АНОТАЦІЯ

Маркович М. М. Внутрішня політика імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363 рр. н. е.) у контексті еволюції релігійного життя Римської імперії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.02 – Всесвітня історія. – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Дрогобич, 2018. – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2018.

Зміст анотації. Дисертацію присвячено комплексному вивченню внутрішньої політики імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363) у контексті еволюції релігійного життя Римської імперії. Зроблено спробу дослідити умови формування світогляду імператора та вплив його поглядів на внутрішню політику і релігійну діяльність.

Структурно робота складається з трьох розділів: «Історіографія, джерела та методологія дослідження», «Релігійна політика Флавія Клавдія Юліана», «Діяльність Юліана у сфері адміністрування та освіти». Проаналізовано сучасний стан наукової розробки теми і виявлено, що внутрішня політика імператора Юліана має тривалу історію дослідження. Однак і на сьогоднішній день в історіографії немає єдиного підходу не лише до різних аспектів цієї проблеми, але й єдиного розуміння суті реформ імператора Юліана. В історіографії досі не вдалося остаточно подолати проблему упередженості щодо політики Юліана, яка бере свій початок в історіографії античності. Християнські автори, а за ними і частина дослідників, підкреслюють увесь негатив, який можна знайти на Юліана, подекуди гіперболізуючи та навіть подаючи недостовірні відомості. З іншого боку, спостерігаємо в історіографії тенденцію до висвітлення

реформ Юліана через призму його творів та творів язичницьких авторів, особливо це стосується періоду XX – початку XXI ст.

Наративні джерела з вивчення означеного періоду можна розділити на три блоки: твори імператора Юліана – епістолярна спадщина, філософсько-релігійні та художні; праці язичницьких істориків – Амміана Марцелліна, Зосіма, Лібанія, Флавія Євтропія, Євнапія з Сард та Аврелія Віктора; студії християнських істориків – Григорія Назіанзина, Сократа Схоластика, Павла Орозія, Феодорита Кірського та Ермія Созомена.

З використанням науково-теоретичних методів дослідження, а також історіографічної літератури й залученого джерельного матеріалу з'ясовано, що в середині і в другій половині IV ст. у релігійному житті Римської імперії відбувалося протистояння між позбавленим державної підтримки язичництвом та християнством, яке їй мало. Визначено, що язичництво не могло змагатися з християнством у справі обґрунтування своєї позиції, не могло сформулювати зрозумілі всім догмати, задовольняючись, по суті, міфологією, бо філософські ідеї не були доступні нижчим верствам суспільства. Хоча язичництво не заперечувало існування душі, воно не знало ідеї її спасіння, що було ключовим елементом привабливості християнства.

З'ясовано, що язичництво залишалося особливо сильним в Римі, де його сповідували багато знаменитих родів, і де було багато послідовників неоплатонізму. Констанцій II віддав накази про руйнування язичницьких храмів, а також про передачу їх християнам. Сповідування язичництва переслідувалося законом, а тому багато язичників приймали християнство, однак не всі за переконанням. Все ж язичництво залишалося популярним серед вищих, освічених верств римського суспільства, які шанували старі традиції та віру своїх предків. Саме вищі кола суспільства та інтелектуали чинили опір християнізації.

Доведено, що імператор Юліан зробив чималий внесок у розробку важливого для того часу філософського напрямку – неоплатонізму. Він побудував релігійно-філософську систему, в якій зібрав у єдине ціле погляди

античних мислителів, вивчав їхні ідеї, міфологію. Він намагався пояснити першопричину всього суцього, будову Всесвіту.

У роботі констатовано, що вступ Юліана на імператорський престол був радісною подією для язичників, не виключено, що дуже очікуваною. З вступом у Константинополь, урочисто заявивши про своє зречення християнства, Юліан наказав по всій імперії відновити зруйновані і відкривати закриті храми, відправляти в них служіння і зняв заборону жертвоприношень. Багато закритих Констанцієм II храмів було відкрито, і Юліан особисто приносив у них пишні жертви богам.

Доведено, що не відповідають дійсності твердження про жорстокість Юліана щодо християн. Його політика щодо християнства не йде у жодне порівняння з політикою імператорів – справжніх гонителів християн, таких як імператор Діоклетіан. Так само його законодавча діяльність не привела до появи якогось закону, за яким можна було би стратити християнина лише за те, що він християнин, як це сталося за імператора Траяна. Мабуть, Юліан абсолютно не був зацікавлений у тому, щоб примножувати число мучеників серед християн – саме такий висновок можна зробити після ретельного дослідження джерел християнського та язичницького походження. Він фактично відкрито виступав проти актів насильства щодо християн. Загалом можна констатувати, що імператор дотримувався принципу віротерпимості.

Реформування жрецтва було частиною релігійної реформи. Провінційне жрецтво, де Юліан міг призначити своїх прихильників, було ключовим фактором у плані впровадження язичницької реформи. Жерці отримували інструкції від імператора, який як Pontifex Maximus навчав своїх підлеглих правильно поводитися у межах їхніх повноважень.

З'ясовано, що повідомлення істориків про виділення імператором значних коштів на відбудову Єрусалиму і священного храму іудеїв є вельми сумнівними, оскільки імперія готувалася до масштабної війни і не могла дозволити собі побічні витрати. Юліан, завдяки дружнім стосункам з євреями і через ворожнечу до християнства, можливо, планував відновити священне місто і

його святилище, але відклав реалізацію цього задуму до повернення з Персії, звідки він не повернувся.

У галльському періоді діяльності Юліана можна виділити два етапи: 1) з 355 р. до весни 357 р. і 2) з весни 357 р., коли цезар отримав право командувати армією до 361 р. – закінчення воєн з германськими і франкськими племенами. Перший етап характеризується переважно оборонними діями проти племен, тоді як під час другого відбуваються наступи римлян. Імператор Юліан втручався у сферу повноважень префекта преторія Флоренція і всупереч йому реформував у провінції податкову систему. Зазначені заходи сприяли зростанню надходжень до скарбниці, що дало змогу Юліану зменшити податки протягом наступних декількох років.

З'ясовано, що Юліан активно відбудовував провінцію. Він укладав договори з варварами, які допомагали йому в цьому. У такий спосіб вдалося відбудувати велику кількість міст, захисні стіни та прикордонні укріплення. До 359 р. завдяки політиці Юліана було стабілізовано ситуацію у провінції. Правління у Галлії дало йому досвід і хорошу підготовку як майбутньому імператору.

Ставши імператором, Юліан різко обмежив надмірні видатки на утримання імперського двору і поширив практику економного витрачання коштів на усю імперію, зокрема, звільнив велику кількість донощиків – представників римської таємної поліції і кур'єрської служби (*agentes in rebus*), ліквідувавши ці служби повністю, а накази доручав доставляти своїм службовцям, яких він мав змогу контролювати.

З'ясовано, що Юліан провів реформу (*cursus publicus*), яка передбачала заборону використання державної пошти без нагальної потреби. Чиновники та християнське духовенство, а також ті, кому потрібні були такі послуги, змушені були оплачувати їх або купувати собі тварин. Користуватися державною поштою можна було лише заради державних справ.

Велику увагу Юліан приділяв відбудові міст. Відновлення міських рад стало провідною ідеєю його діяльності. Імператор намагався поліпшити

соціально-економічне значення курій. Окремим містам були повернуті землі, вилучені попередніми імператорами на користь держави і передані у володіння Церкви або незаконно захоплені приватними власниками. Поверненню підлягали і володіння язичницьких храмів, окрім тих, які були законно продані попередніми імператорами.

Оцінено значення податкової реформи на загальноімперському рівні. Юліан заборонив чиновникам префекта брати участь у процесі збору податків і повністю передав ці повноваження куріям. Юліан відмовився від «коронного золота», яке провінції підносили імператору при вступі на престол, встановив низьку податкову ставку і пробачив містам недоїмку за земельним податком, яка накопичилася за тривалий час.

З'ясовано, що в IV ст. виникають суперечності у сфері освіти, а саме християнські елементи проникають у традиційні язичницькі школи. На фоні релігійного забарвлення навчання, оскільки релігія насправді була дуже тісно пов'язана з освітою у Римській імперії, виникали конфлікти між переконаннями вчителя та тим, що він викладає. Християнство швидко ставало значною силою, тому християнські вчителі проникали в освітню сферу. Язичництво і християнство ідеологічно протистояли одне одному, в тому числі і у сфері освіти, хоча більшість християн навчалися у язичницьких вчителів. Християнство як релігія вже завойовувало собі панівне становище у всіх галузях життя держави, проте язичництво, яке фактично втратило державну підтримку, було ще досить популярним і здатним боротися за неї.

Імператор Юліан свого часу отримав хорошу освіту і знав про такі суперечності у школах з особистого досвіду. Кризу Римської імперії він вбачав насамперед у занепаді традиційної релігії, яка для нього і для язичницької інтелігенції складала основні цінності цієї держави. Вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, руйнували якраз традицію грецької пайдейї та латинської *humanitas*, оскільки останні базувалися на древній релігії. Імператор Юліан був вихований у цих освітніх традиціях і розумів, що в основі традиційної освіти лежали постулати

традиційної римської та грецької релігій, тому і надавав великого значення саме їй. Освітня реформа імператора Юліана була спрямована на підвищення якості освіти, а закон від 17 червня 362 р., який діяв недовго, не може свідчити про вороже ставлення до християнства.

Доведено, що імператор за короткий період свого правління провів важливі, прогресивні за своїми наслідками реформи. Багато виданих ним законів діяли і під час правління наступників. Законодавча діяльність Юліана охоплювала всі сфери суспільного життя Римської імперії.

Ключові слова: імператор Юліан, Римська імперія, провінція Галлія, християнство, язичництво, неоплатонізм, релігійна реформа, освітня реформа, адміністрування.

ABSTRACT

Markovych M. M. Home policy of Emperor Flavius Claudius Julian (361–363) in the context of the religious life's evolution of the Roman Empire. – Qualifying research work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of a Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy) in specialty 07.00.02 – World History. – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, 2018.– Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2018.

The content of the abstract. The dissertation comes out to a complex study of home policy of Emperor Flavius Claudius Julian (361–363) in the context of the religious life's evolution of the Roman Empire. The paper sought to investigate the circumstances that contributed to the formation of Julian's worldview and its influence upon Emperor's home policy and religious activity.

The thesis consists of three parts: «Historiography, sources and methodology of research», «The religious policy of Flavius Claudius Julian», «Julian's activity in administration and education». The author has analyzed the field of modern research and studies on the topic and revealed that home policy of Emperor Julian had a long history of research. However, even today historians cannot find a common approach, not only in relation to various aspects of the problem, but also in relation to understanding the nature of Emperor Julian's reforms. It is clear that the modern historiography has a bias against the policy of Julian, which goes back to works of ancient historians. Christian authors, and after them a part of modern scholars, emphasize all the negativity that can be found on Julian, sometimes exaggerating and even distorting the data. On the other hand, in the 20th and the beginning of the 21st century, one can trace the tendency to consider Julian's reforms in the context of his personal works and works of pagan writers.

The sources for writing the dissertation are divided into three blocks: the works of Emperor Julian – an epistolary heritage, philosophical-religious and artistic works; the works of pagan historians – Ammianus Marcellinus, Zosimus, Libanius, Flavius Eutropius, Eunapius and Sextus Aurelius Victor; the works of Christian historians – Gregory of Nazianzus, Socrates Scholasticus, Paulus Orosius, Theodoret of Cyrus and Salminius Hermias Sozomenus.

Using scientific and theoretical methods of research, as well as historiographic literature and sources, has been established that in the middle and in the second half of the 4th century, there was a confrontation between paganism and Christianity. At that time paganism was deprived of state support, and Christianity received it. We have determined that paganism could not compete with Christianity in substantiating its position. It could not formulate understandable dogmas, being content with mythology, because philosophical ideas were not accessible to the lower classes of society. Although paganism did not deny the existence of the soul, it did not possess the idea of its salvation, which was the key element of the attractiveness of Christianity.

It was stated that paganism remained particularly strong in Rome, where it was confessed by representatives of many famous clans and Neoplatonism got a lot of followers. Constantius II ordered the destruction of the pagan temples and their assignation to Christians. The persecution of paganism was determined by law, and therefore many pagans accepted Christianity, but not all of them were convinced. However, paganism remained popular among the higher, educated strata of the Roman society that respected ancient traditions and faith of their ancestors. It was the upper echelons of society and intellectuals who resisted Christianization.

It has been proven that Emperor Julian made a significant contribution to the development of Neoplatonism – an important contemporaneous philosophical system. He built a religious and philosophical system in which he gathered the views of ancient thinkers, studied their ideas, and mythology. He tried to explain the basic cause of everything that exists, the structure of the universe.

The paper states that Julian's accession to the imperial throne was a joyous event for the Gentiles, perhaps very much expected. Having entered into Constantinople, solemnly declaring his renunciation of Christianity, Julian ordered to restore the destroyed temples and open the closed ones throughout the Empire. He also allowed to conduct services in these temples and canceled the ban on sacrifices. Many temples that had been closed by Constantius II, were reopened, and Julian personally brought there great sacrifices to the gods.

It has been proved that statements about Julian's cruelty towards Christians are untrue. His policy towards Christianity could not match the politics of the emperors, who were indeed the persecutors of Christians, such as Emperor Diocletian. Also, his legislative activity did not lead to the appearance of any law, according to which a Christian could be executed only for being a Christian, as it happened under Emperor Trajan. It seems that Julian was not interested in multiplying the number of martyrs among Christians – this conclusion can be drawn after having carefully studied Christian and pagan sources. In fact, he openly opposed the acts of violence against Christians. In general, we can say that the Emperor adhered to the principle of religious tolerance. Reforming the priesthood was a part of the religious reform.

Provincial priesthood, among whom Julian could appoint his supporters, was the key factor in the implementation of pagan reform. The priests received instructions from the Emperor directly, who, as Pontifex Maximus, taught his subordinates to behave correctly within their areas of competence.

It was found that the reports of historians about the emperor's significant funds given for the restoration of Jerusalem and the Jewish Holy Temple are very doubtful, since the Empire was preparing for a major war and could not afford the incidental expenses. Julian, due to friendly relations with Jews and hostility to Christianity, could plan the restoration of the holy city of Jews and his sanctuary, but he postponed the implementation of this plan until he would return from Persia, from which he did not return

The Gallic period of Julian's activities can be divided into two stages: 1) from 355 to spring 357, and 2) from the spring of 357, when Caesar received the right to command the army to 361 that is, until the end of the wars with the Germanic and Frankish tribes. The first stage is characterized mainly by defensive actions against the tribes, while during the second one there were the offensive wars of the Romans. The Emperor Julian interfered in the sphere of authority of the praetorian prefect Florentius and, contrary to him, reformed the tax system in the province. These measures contributed to the increase of revenue collections, which allowed Julian to reduce taxes over the next few years.

It is established that Julian actively restored the province. He concluded treaties with the barbarians, who helped him in this. Thus, a large number of cities, defensive walls and border fortifications were restored. By 359, thanks to the policy of Julian, the situation in the province stabilized. The government in Gaul gave him experience and good preparation as a future emperor.

Having become an Emperor, Julian trimmed spending on the maintenance of the imperial court and expanded the practice of economical spending of funds upon the whole Empire, in particular, fired a large number of informers – the representatives of the Roman secret police and courier service (*agentes in rebus*), completely

eliminating these services, instructed to deliver orders to his employees, who were under his control.

It has been found that Julian carried out a reform (*cursus publicus*), which provided for the prohibition of the use of state mail without urgent need. Officials and Christian clergy, as well as those who needed such services, had to pay for them or buy their own animals. It was possible to use the state mail only for state affairs.

Julian focused much of his attention on the reconstruction of the cities. The restoration of the city councils became the leading idea of his activities. The Emperor tried to improve the social and economic importance of the Curia. Some cities were returned lands seized by previous emperors in favor of the state and transferred to the possession of the Church or illegally captured by private owners. The possession of pagan temples was also a subject to return, except for those that were legally sold by previous emperors.

The thesis also estimates the value of the tax reform at the state level. Julian forbade the officials of the prefect to participate in the tax collection process and completely transferred those powers to the curias. Julian refused the «crown gold», which the provinces offered to the Emperor at his accession to the throne, set a low tax rate and forgave towns for arrears on land tax that had accumulated over a long period of time.

It was found that in the fourth century there were contradictions in the field of education, viz. Christian elements permeated traditional pagan schools. Against the background of the religious connotation of education, since religion was in fact very closely related to education in the Roman Empire, conflicts arose between the teacher's beliefs and what he taught. Christianity quickly became a significant force, so Christian teachers penetrated the sphere of education. Paganism and Christianity were ideologically opposed each other, including the field of education, although most Christians were taught by pagan teachers. Christianity as religion has already gained a dominant position in all spheres of state life. However, paganism, which actually lost state support, was still quite popular and was able to fight for it.

Emperor Julian in his time received a good education and knew such contradictions in schools from personal experience. The crisis of the Roman Empire he saw in the fall of the traditional religion, which for him and for pagan intelligence was the core values of the Roman state. Christian teachers interpreted ancient thinkers and taught that the pagan religion was an evil, and it destroyed the tradition of the Greek *παιδεία* and Latin *humanitas*, since they were based on ancient religion. Emperor Julian grew up in these educational traditions and understood that the basis of traditional education was based on the postulates of traditional Roman and Greek religions; therefore he attached great importance to it. The educational reform of Emperor Julian was aimed at improving the quality of education, and the law of June 17, 362, which did not last long, could not testify to a hostile attitude towards Christianity.

It has been proved that during a short period of his rule the Emperor made important progressive reforms. Many of his laws remained in force during the reign of his successors. Legislative activities of Julian covered all spheres of public life of the Roman Empire.

Key words: Emperor Julian, Roman Empire, Gaul province, Christianity, paganism, Neoplatonism, religious reform, educational reform, administration.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 36. С. 133–143.
2. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 38. С. 234–245.
3. Маркович М. М. Адміністративна політика цезаря Юліана у Галлії в 355–361 рр. *Научные труды SWorld*. Вип. 3 (44). Том 5. Иваново : Научный мир, 2016. С. 63–67.
4. Маркович М. М. Паризьке проголошення Юліана Августом (лютий 360 р.). *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич : Посвіт, 2017. Вип. 3. С. 6–11.
5. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана в 363 р. *Гілея : науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 119 (4). С. 111–114.
6. Маркович М. М. Реформаторська діяльність імператора Юліана. *Научные труды SWorld*. Вип. 47. Том 5. Иваново : Научный мир, 2017. С. 49–56.
7. Маркович М. М. Зовнішня політика цезаря Юліана в Галлії в 355–361 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.),

В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович та ін. Вип. XIX–XX. Дрогобич : Коло, 2017. С. 56–63.

8. Маркович М. М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 40. С. 197–209.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Маркович М. М. Релігійна свідомість римського суспільства у добу правління Юліана Відступника. *Гуманізм. Людина. Свідомість* : Матеріали 27-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2015 р.) / Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), О. А. Ткаченко, В. В. Лімонченко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2015. С. 123–126.

10. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Розвиток сучасної освіти і науки : результати, проблеми, перспективи* : тези III-ї Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 26–27 березня 2015 року) / [редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 85–86.

11. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *LAUREA I. Античний мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 89–92.

12. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих*

вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 81–87.

13. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми історії та археології України* : Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвященої 125 – летию професора К.Э. Гриневича (Харьков, 4–5 листопада 2016 г.). Харьков : ООО «НТМТ», 2016. С. 37–38.

14. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 24–25 березня 2016 року) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький]. Ченстохова; Ужгород; Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 52–54.

15. Маркович М. М. Релігійна політика імператора Юліана щодо християн. *Фундаментальні та прикладні дослідження : сучасні науково-практичні рішення і підходи* : збірник матеріалів II-ої Міжнародної науково-практичної конференції / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. Баку ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2017. С. 73–74.

16. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана 363 р. *LAUREA II. Античний мир та Середні віки : Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва, к 90-летию со дня народження*. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2017. С. 38–41.

17. Маркович М. М. Микола Розенталь – дослідник релігійної політики імператора Юліана. *II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії»*. Матеріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич. За наук. ред. професора Олега Петречка, доцента Володимира Галика. Дрогобич : Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД». С. 145–148.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1	27
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1 Історіографія теми	27
1.2. Джерельна база.....	52
1.3 . Методологічні основи дослідження.....	76
Висновки до розділу 1	83
РОЗДІЛ 2	86
РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ФЛАВІЯ КЛАВДІЯ ЮЛІАНА.....	86
2.1 Релігійне життя Римської імперії в першій половині IV ст.	86
2.2 Формування світогляду імператора.....	102
2.3. Релігійна реформа	125
Висновки до розділу 2	157
РОЗДІЛ 3	161
ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА У СФЕРІ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ОСВІТИ	161
3.1. Адміністрування та реформа управління	161
3.2 Освітня реформа 362 р.....	198
Висновки до розділу 3	210
ВИСНОВКИ.....	214
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	219
ДОДАТКИ	249

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЖУРНАЛИ ТА ЗБІРНИКИ

AHR – The American historical review. Washington (D.C.) : American Historical Association

AJPh – American journal of philology. Baltimore (Md.) : Johns Hopkins University Pr.

BHG – Bibliotheca Hagiographica Graeca

CAH² – Cambridge Ancient History. Ed. 2

CHC – The Cambridge History of Christianity

CPh – Classical philology : a journal devoted to research in classical antiquity. Chicago (Ill.) : University of Chicago Pr.

CQ – Classical quarterly. Oxford : Oxford University Pr.

CR – Classical review. Oxford : Oxford University Pr.

EMC – Échos du monde classique = Classical views. Calgary (Alta.) : University of Calgary Pr.

JbAC – Jahrbuch für Antike und Christentum. Münster : Aschendorff

JECS – Journal of early Christian studies : journal of the North American Patristics Society : continuation of The Second Century. Baltimore (Md.) : Johns Hopkins University Pr.

JHS – The Journal of Hellenic studies. London : Society for the Promotion of Hellenic Studies

JRS – The Journal of Roman studies. London : Society for the Promotion of Roman Studies

ВДИ – Вестник Древней Истории. Москва

НИР – Новейшая История России. Москва

ДЖЕРЕЈА

- Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus, Res Gestae
- CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum
- CTh. – Codex Theodosianus
- Eunap. V. Soph. – Eunapius, Vitae Sophistarum
- Eutr. Brev. – Eutropius, Breviarium historiae romanae
- Eutrop. – Eutropius, Breviarum
- Greg. Naz. Ep. – Gregorius Nazianzenus, Epistulae
- Greg. Naz. Or. – Gregorius Nazianzenus, Orationes
- Jul. ad Ath. – Iulianus. Epistula ad senatum populumque Atheniensem
- Jul. C. Gal. – Iulianus, Contra Galileos
- Jul. Ep. – Iulianus, Epistulae
- Jul. Misop. – Iulianus, Misogon
- Jul. Or. – Iulianus, Orationes
- Lib. Ep. – Libanius, Epistulae
- Lib. Or. – Libanius, Orationes
- Oros. – Paulus Orosius, Historiae adversum Paganos
- Socr. HE. – Socrates, Historia Ecclesiastica
- Soz. HE. – Sozomenus, Historia Ecclesiastica
- Theod. HE. – Theodoretus, Historia Ecclesiastica
- Zos. – Zosimus, Historia Nova

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історія Римської імперії традиційно привертає увагу багатьох дослідників, адже витoki сучасної європейської цивілізації варто шукати саме в античному світі. Україна є частиною європейської цивілізації не лише з огляду на географію, але й на систему культурних цінностей. Українська культура розвивалася під великим впливом античної культури, запозичуючи безпосередньо чи опосередковано ті чи інші елементи духовної спадщини Стародавньої Греції та Риму. Сучасну Україну неможливо уявити поза духовними цінностями християнства, що виникло, утвердилось як релігійний та культурний феномен саме в межах Римської імперії. Тому дослідження історії Стародавнього Риму, еволюції релігійного життя Римської імперії є, по суті, необхідною передумовою для глибокого розуміння суспільно-політичних процесів, що відбуваються в Україні сьогодні, але витoki яких великою мірою знаходимо в античному світі.

В історії Римської імперії важко знайти більш суперечливу, більш цікаву і більш відому широкому загалу постать, ніж імператор Флавій Клавдій Юліан, знаний сьогодні також під прізвиськом «Відступник». Водночас знання про саму епоху, про проведені Юліаном реформи є вкрай поверховими навіть серед освіченої частини суспільства. У сучасній громадській думці імператор Юліан сприймається неоднозначно, що відображено, зокрема, у довідковій літературі¹. Водночас сучасні критики Юліана не надають належного значення тому факту, що за його правління не було жодного гоніння на християн, які, приміром, відбувалися за правління шанованого багатьма Марка Аврелія. Ставши імператором, Юліан оголосив себе прихильником язичницького культу Сонця та древніх римських і грецьких богів. За його правління християнська церква була позбавлена державної підтримки, а її духовенство – привілеїв, отриманих за

---

¹ Борецький М. Юліан Відступник або Юліан Флавій Клавдій / Лексикон античної словесності / за ред. М. Борецького, В. Зварича. Дрогобич : Коло, 2014. С. 652–655. ; Гладкий В. Д. Дрений мир : Энциклопедический словарь, Т. 2. Донецк : МП «Отечество», 1997. С. 316.

правління двох християнських імператорів – Костянтина Великого (*Flavius Valerius Aurelius Constantinus*) та Констанція II (*Flavius Julius Constantius*). На відміну від багатьох свої попередників, Юліан не влаштовував гонінь на християн, але наказав відновити зруйновані християнами язичницькі храми і повернути привласнене ними майно. Імператор намагався відновити ієрархію язичницьких жерців. Більше того, він планував створити нове язичницьке віровчення, яке мало базуватися на ідеях філософської течії неоплатонізму.

Реформаторська діяльність імператора Юліана вражає увагу кожного, незалежно від ставлення до проблеми його конфлікту з християнством. За правління Юліана було проведено реорганізацію системи влади. Імператор провів податкову реформу, зменшивши обсяг податків, реформу державної пошти, почав активну боротьбу з розкраданням державної скарбниці. Він надавав значну увагу питанням боротьби з корупцією. Одним з напрямів діяльності Юліана стало зменшення витрат на утримання імператорського двору. Було значно скорочено кількість чиновників і прислуги при імператорському дворі та посад, які були визнані непотрібними. Імператор прагнув відновити розвиток міст, надавши їм певні свободи та право утримувати податки. Але з точки зору історичної перспективи, уся ця позитивна діяльність потрапила в тінь його взаємин з християнством.

Правління імператора Юліана – це вкрай непростий час розвитку Римської імперії, чи не остання спроба прихильників язичництва дати бій християнській релігії, скориставшись при цьому усією могутністю державного механізму. Є достатні підстави стверджувати про закономірність спроби язичницької реакції, як і тріумфу християнства. Звичайно, Юліан не міг повернути хід історії назад. Але можна погодитися з думкою, що коли б не його передчасна смерть і не короткочасність правління, яке В. Лер називає інтерлюдією², історія християнства могла б суттєво змінитися³. Проте питання все ж залишається: чому все це

---

² Löhr W. *Western Christianities* // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 13.

³ Casiday A., Norris F.W. *Introduction* // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 4.

сталось саме за Юліана? Чи річ у ньому самому, чи в обставинах, які склалися на час його приходу до вищої влади?

Юліан Відступник був не лише організатором боротьби з християнством на практиці, але й розробляв її теоретичні підвалини. Він написав працю «Проти християн», оригінал якої не зберігся.

Постать і діяльність Флавія Клавдія Юліана – це суперечливе явище в історії. Деякі аспекти його діяльності були розлого розглянуті в історіографії. Закономірно, що основна увага припадає на власне взаємини Юліана з християнською Церквою. Та все ж деякі складові цієї проблеми потребують подальшого опрацювання, а висновки, попередніх дослідників, – уточнення і коригування. Інші ж сторони діяльності Юліана є маловивченими. Дослідники не розкривають причиново-наслідкових зв'язків між релігійною політикою Юліана, його реформами у військово-політичній сфері та загальною картиною релігійного життя Римської імперії середини IV ст. Висновки щодо того чи того аспекту внутрішньої політики імператора Юліана можуть бути повними та достовірними лише за умови розуміння взаємопов'язаності усіх елементів його реформаторської діяльності. В історіографії бракує саме такого підходу до аналізу внутрішньої політики імператора Юліана. Недостатнє вивчення проблеми визначає актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження здійснено в межах комплексного плану наукової роботи кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін історичного факультету Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка в рамках наукових тем: Українська та польська історіографія XIX – початку XXI століття: взаємовпливи, інституції, персоналії, концепції (державний реєстраційний номер 0114U005499); «Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії XIX–XX століть» (2011–2015) (протокол № 1 від 26.01.2011) та «Актуальні питання всесвітньої історії в українській та зарубіжній історіографії XIX – поч. XXI ст.» (2016–2020) (протокол № 1 від 21.01.2016). Тему дисертації

затверджено на засіданні вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (протокол № 18 від 18.12.2014).

Об'єктом дослідження є римське суспільство і держава першої половини IVст. та напрями адміністративної діяльності імператора Юліана.

Предметом дослідження виступають релігійні процеси Римської імперії в першій половині IV ст., реформаторська діяльність Юліана у сфері адміністрування, релігійна та шкільна реформи.

Географічні рамки роботи охоплюють територію Римської імперії упродовж визначених хронологічних меж.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від початку IV ст. до 363 р. Нижня межа зумовлена правлінням імператора Костянтина Великого (306–337 рр.), який доклав чимало зусиль для розвитку християнської Церкви. Верхня межа визначена завершенням короткочасного правління імператора Юліана (361–363 рр.).

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні, виявленні, систематизації, комплексному аналізі та з'ясуванні закономірностей внутрішньої політики імператора Флавія Клавдія Юліана, його реформаторської діяльності.

Для досягнення мети потрібно дослідити:

- ступінь опрацьованості теми в історіографії, визначити рівень її теоретичного осмислення та окреслити перспективи дослідження;
- інформативні можливості основних видів джерел і обрати методику їх використання;
- оптимальну методологічну модель для досягнення поставленої мети;
- фактори, що вплинули на формування світогляду Юліана;
- діяльність Юліана на посаді цезаря в провінції Галлії;
- вплив так званого «галльського» періоду на подальше одноосібне правління імператора;
- основні причини, обставини та умови Паризького проголошення Юліана Августом;

- діяльність імператора, спрямовану на удосконалення роботи державного апарату, боротьбу з корупцією та оптимізацію податкової політики;
- деталі релігійної діяльності імператора Юліана;
- зв'язок між релігійною політикою Юліана та шкільною реформою.

Теоретико-методологічна база дослідження. Релігійну, адміністративну та військову діяльність Флавія Клавдія Юліана розглянуто як конкретне історичне явище, яке змінювалось і розвивалось під впливом певних причинно-наслідкових зв'язків. З огляду на це для вивчення життя і діяльності імператора Юліана в роботі застосовувався історико-генетичний метод, суть якого полягає у послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху. Складність переплетення соціальних та політичних процесів з релігійними вимагає застосування різних методів. Теоретико-методологічна база ґрунтується на принципах історизму, проблемно-хронологічному принципі, багатofакторності, системності, критичного аналізу, об'єктивності та науковості. Принцип історизму вимагає досліджувати будь-яку історичну подію з урахуванням конкретної ситуації та передбачає різницю між минулим і теперішнім, дотримання історичного контексту та уявлення про історію як процес, що вказує на конкретні шляхи отримання корисних знань у ході дослідницької роботи. Історичні явища треба розглядати невідривно від розвитку релігійних відповідно до конкретно-історичних обставин у римському суспільстві. Для комплексного вивчення проблем були використані як загальнонаукові методи (аналізу-синтезу, індукції-дедукції, статистичний, проблемний, системний підхід), так і загальноісторичні (порівняльно-історичний, порівняльно-хронологічний, ретроспективний).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що в дисертації:

Уперше:

- аргументовано, що політика імператора Юліана щодо християн не була жорстокою;
- доведено, що епістолярна спадщина Юліана є джерелом з високим рівнем достовірності;

– набутий досвід адміністрування в Галлії допоміг імператору в організації боротьби з корупцією, а також у реформуванні та децентралізації податкової системи у масштабах Римської імперії;

– політику, яку проводив цезар Юліан у Галлії, поділено на два етапи: 1) з 355 р. до весни 357 р. і 2) з весни 357 р., коли цезар отримав право командувати армією, до 361 р. – закінчення воєн з германськими і франкськими племенами;

– доведено, що цезар Юліан повністю звільнив Галлію від спустошень і частих набігів франків та алеманів;

– з'ясовано, що вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, заперечували традицію античної освіти – грецької *παιδεία* та латинської *humanitas*;

– доведено, що вектор реформ імператора Юліана значним чином було сформовано вихованням у традиціях античної освіти;

– визначено важливе місце закону Юліана про освіту у його концепції проведення реформ.

Уточнено:

– значення податкової реформи Юліана на загальноімперському рівні;

– реформуючи жрецтво Юліан не наслідував ієрархію християнського духовенства.

Набули подальшого розвитку:

– систематизація джерел та наукової літератури з проблеми дослідження;

– проблема вимушеного прийняття Юліаном титулу Августа;

– висвітлення особистого внеску Юліана у філософську течію неоплатонізму.

Практичне значення отриманих результатів дисертації обумовлюють сформульовані у ній висновки, положення, загальнотеоретичні узагальнення, їх наукова новизна. Матеріали та результати дисертаційної роботи можуть бути використані у навчальному процесі закладів вищої освіти гуманітарного напрямку, при розробці загальних та спеціальних навчальних курсів і спецкурсів, відповідних розділів навчально-методичних посібників та підручників, а також для написання спеціальних та узагальнювальних праць з історії Стародавнього

світу, Стародавнього Риму, релігієзнавства. Особливо корисними результати дисертаційної роботи будуть для дослідників історії та релігії пізньої Римської імперії, а також можуть стати підґрунтям для розвитку подальших наукових розвідок з дотичних проблем.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та матеріали дослідження було представлено у формі доповідей, тез та матеріалів на наукових конференціях: III міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 26–27 березня 2015 р.); «Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва: Античний світ і середні віки», (Харків, 26 червня 2015 р.); 27-і Міжнародні людинознавчі філософські читання «Гуманізм. Людина. Свідомість» (Дрогобич, 2015 р.); II-а Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Дрогобич, 24–25 березня 2016 р.); «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2016» (Іваново, 11–18 жовтня 2016 г.); X-а Міжнародна наукова конференція, присвячена 125-літтю професора К. Е. Гріневича, (Харків, 4–5 листопада 2016 р.); Международная научная конференция «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании» (Іваново, 16–23 травня 2017 г.); «Двадцять восьма наукова сесія наукового товариства ім. Шевченка» (Дрогобич, 1 квітня 2017 р.); «Міжнародна науково-практична конференція: Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи» (Баку – Ужгород – Дрогобич, 2017 р.); «Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва, до 90-ліття з дня народження: Античний світ та Середні віки», (Харків, 23 червня 2017 р.); II-а Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» (Дрогобич, 10 листопада 2017 р.); Міжнародна наукова конференція «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина». До 70-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (Київ, 1 грудня 2017 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображені у 17 наукових публікаціях, з яких: 6 – у фахових виданнях, 2 статті опубліковані в іноземному фаховому виданні, 9 розміщені у наукових збірниках, матеріалах та тезах наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою і завданнями дослідження. Робота складається з титульного аркуша, анотації, аркуша змісту, переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, поділених на 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (356 позицій), 9 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 263 сторінки, з них основного тексту – 217 сторінок, список використаних джерел та літератури – 30 сторінок, додатки – 16 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія теми

Постать імператора Юліана традиційно привертає значну увагу дослідників. Попри це можна стверджувати, що багато аспектів його діяльності недостатньо представлені в історіографії. Справді, правлінню імператора Юліана присвячено набагато менше досліджень, ніж правлінню Цезаря чи Августа⁴. Це видається не вповні виправданим, адже реформи Юліана та, властиво, невдача реставрації язичництва є однією з вузлових проблем історії доміанату. Правління Юліана можна розглядати і як спробу змін, і як спробу перешкодити їм. У період середньовіччя постать Флавія Клавдія Юліана висвітлювалась негативно. В цей час за ним закріпилося сформоване його сучасниками прізвисько «Відступник». Під впливом творів християнських істориків і письменників імператора Юліана сприймали як гонителя на християн.

Історія ж є знанням, що показує зміни, які відбуваються у часі⁵. У кожен конкретний історичний період з'являються видатні історичні постаті, що пришвидшують, чи, навпаки, сповільнюють ці зміни. Закономірно, що в історіографії були спроби порівнювати Юліана зі знаковими посталями римської, та й не лише римської історії. Т. Моммзен проводив певні паралелі між імператором Юліаном та Наполеоном I Бонапартом. Історик звернув увагу на відсутність у Юліана конкретної політичної позиції, прагнення вести війну на папері, вкрай скромний спосіб життя – чи не найскромніший з усіх можливих правителів. Щодо релігійної діяльності імператора, Т. Моммзен зазначає, що Юліан плив проти течії, боровся за вже програну справу і, зрештою, змушений

---

⁴ Історіографія античної історії : Учеб. пособие / И 90 / Под. ред. В. И. Кузищина. М. : Высш. школа, 1980. С. 153.

⁵ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з польск. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. К. : Ніка-Центр, 2012. С. 213.

був це визнати. Автор дотримується думки, що Юліан намагався перенести ідеї християнства на язичництво. Розглядаючи адміністративну діяльність та реформи Юліана в сфері управління, Т. Моммзен називає їх необхідними. Імператор зумів зекономити багато державних коштів і, на переконання автора, лівова частка цієї економії – фінанси, що витрачалися при дворі попередників Юліана. Водночас комісію, створену Юліаном для розслідування політичних процесів за часів правління Констанція II, дослідник вважає вельми сумнівним діянням⁶.

Т. Моммзен не був першим представником німецького антикознавства, хто звернув свій погляд на правління імператора Юліана. Ще у 1812 р. побачила світ монографія відомого історика Церкви А. Неандера: «Про імператора Юліана та його покоління: історичний аналіз»⁷, яка перекладалася також іншими мовами. Ретельно дослідивши релігійні погляди Юліана та спрямовану на відродження язичництва політику, автор робить висновок про те, що нечисельні свідчення щодо кривавих переслідувань християн не дають достатніх підстав для звинувачення Юліана. Насправді, на думку дослідника, переслідування та примусова зміна віри суперечили його принципам і не лише політичним, як стверджують християнські історики, але й релігійним та філософським⁸. Е. Пак у монографії «Міста та податки в політиці Юліана: Дослідження образу імператора за джерелами» зосереджує увагу на економічній політиці імператора Юліана та правовій стороні взаємин з містами Римської імперії⁹.

---

⁶ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 528–529.

⁷ Neander A. Ueber den Kayser Julianus und sein Zeitalter : ein historisches Gemälde. Leipzig : F. Perthes, 1812. iv, 172 p.

⁸ Neander A. The emperor Julian and his generation. An historical picture. Translated by G.V. Cox. London : J.W. Parker, 1850. P. 127.

⁹ Pack E. Städte und Steuern in der Politik Julians : Untersuchungen zu den Quellen eines Kaiserbildes. Bruxelles : Latomus, Revue d'études latines, 1986. 420 p. Рец. див.: Lieu S. N. C. Julian as Emperor. CR. New Series. 1996. № 2. Vol. 46. P. 323–325. – Reviewed Work : Städte und Steuern in der Politik Julians. Untersuchungen zu den Quellen eines Kaiserbildes by E. Pack. Brussels : Revue d'Etudes Latines, 1986. 420 p.

Одним з найвідоміших дослідників життя, творчості та політики імператора Юліана є італійський дослідник Дж. Негрі¹⁰. Це досить цікавий вчений з оригінальними поглядами. Його улюбленими героями були великі невіруючі, які, через своє перетворення, стали справжніми апостолами; відомі філософи, які намагалися зробити релігію своїм філософським кредо. Він ретельно вивчав такого роду особистості, намагався зрозуміти їхню сутність. Однією з його мрій чи ілюзій було те, що одного дня релігія і філософія, віра і розум, прийдуть до ідеального примирення. Серед об'єктів його дослідження, окрім імператора Юліана, були також: Марк Аврелій, св. Павло та св. Августин¹¹.

Присвячена Юліану історична праця Дж. Негрі, виходить за рамки біографічного дослідження, позаяк розкриває обставини духовної ситуації IV ст., в якому жив імператор. Автор не додає ніяких нових фактів до історії Церкви досліджуваного періоду, але він змальовує яскраву картину морального середовища християнізованої імперії і блискуче висвітлює розвиток християнських доктрин, а також неоплатонізму. Дослідник бачить у спробі Юліана відновити еллінізм відповідь на докази корупції, дуже поширеній у християнській Церкві IV ст¹².

Критично розглядаючи постать Юліана, його діяльність і особливо філософські погляди, Дж. Негрі аналізує все це у тісному переплетенні з духом епохи, в якій жив його герой. Цей релігійний епізод у його дослідженні не постає ні виправданням, ні атакою на імператора, але неупередженим, спокійним і старанним викладом фактів і причин його діяльності. Автор намагається підійти об'єктивно до особистості Юліана та його реформ, не піддаючись характерним для християнського середовища стереотипам. У підтвердження доречно буде

---

¹⁰ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. 320 p. ; Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. II. New York : Scribner, 1905. 321–636 p.

¹¹ Villari P. Introduction / Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. xii.

¹² Christie F. A. Review. *AHR*. 1906. № 3. Vol. 11. P. 631–633. – Reviewed Work : Julian the Apostate by Gaetano Negri. New York : Charles Scribner's Sons, 1905. Two vols. xxxiv,320 p. ; vi, 321–636 p.

навести таку цитату: «В період занепаду імперії не було постаті більш оригінальної, більш цікавої і привабливої, аніж імператор Юліан, і його нещаслива доля цілком заслуговує співчуття. Але церковна традиція була страшенно ворожою до нього. Вона прозвала його Відступником і з цим прізвиськом засудила його до прокльонів і темряви»¹³.

Ще один представник італійського антикознавства – Дж. Ріціотті, автор монографії «Імператор Юліан Відступник», яка була перекладена іншими мовами¹⁴. Дослідник вказує, що Юліан був прихильником аріанства, коли відмовився від християнства. З певними застереженнями він стверджує, що Юліан був змушений прийняти титул Августа, хоча вагався щодо цього. Дослідник прихильно відгукується про фінансову та адміністративну реформи Юліана, хоча вважає, що вони не зовсім відповідали тогочасній ситуації.

Серед присвячених імператорові Юліану наукових праць ХХ ст., однією з кращих є робота бельгійського дослідника Ж. Біде – «Життя імператора Юліана»¹⁵, яка перекладалася також іншими мовами. На думку автора, боротьба Юліана з християнством стала результатом серії різного роду непродуманих дій, а не якогось наперед продуманого плану, з визначеними заздалегідь етапами його реалізації.

Проблемами занепаду традиційної римської релігії та утвердження християнства займався французький дослідник Г. Буасьє, монографія якого неодноразово перевидавалася та була перекладена іноземними мовами¹⁶. Він

---

¹³ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 1.

¹⁴ Ricciotti G. L'imperatore Giuliano l'Apostata secondo i documenti. Milano : Mondadori, 1956. 346 p. ; Ricciotti G. Julian the Apostate. Translated by M. Joseph Costelloe. Milwaukee : Bruce Pub. Co. 1960. 275 p.

¹⁵ Bidez J. La vie de l'empereur Julien. Paris : Société d'édition "Les Belles lettres", 1930. x, 408 p.

¹⁶ Boissier G. La Fin du paganisme ; étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle. T. I. Paris : Hachette, 1891. 462 p. ; Boissier G. La Fin du paganisme ; étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle. T. II. Paris : Hachette, 1894. 452 p. ; Буасьє Г. Падение язычества : Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке : Перевод с французского / Пер. под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М. : К. Т. Солдатенков, 1892. 584 с.

розглядає релігійну політику Юліана у ширшому контексті і приходять до висновку, що він не зрозумів християнство¹⁷.

Правління та політику імператора Юліана досліджував французький вчений П. Аллар. Сферою його професійних зацікавлень була історія Церкви I–IV ст. Присвячена взаєминам Риму та християнства, монографія витримала багато перевидань та перекладалася іншими мовами¹⁸. Історик вказує, що Юліан, наслідуючи Максиміана II Дазу, вибудував ієрархію жерців, за прикладом християнського духовенства. На думку дослідника, з християнства Юліан запозичував проповіді. Історик зображає Юліана гонителем християнської релігії, звинувачуючи його у керівництві гоніннями, у накладенні додаткового податку на християн, у спробі завдати прямого удару християнській Церкві і її ученню через плановане відновлення міста Єрусалим і священного храму іудеїв. Проте, на думку автора, яку він обґрунтовує, посилаючись на християнські джерела, імператор не зміг втілити в життя свої плани через чудеса, які відбувалися на місці будівництва¹⁹.

Французький дослідник російського походження О. Кожев написав цікаву працю – «Імператор Юліан та його мистецтво письма», яка була перекладена також італійською мовою²⁰. Автор стверджує, що Юліан був філософом-атеїстом, який приховував свої справжні релігійні погляди навіть після того, як став імператором. Він вважає, що Юліан іронічно висміював язичницькі вірування між рядками своїх творів і боявся християнської нетерпимості свого скептичного атеїзму, а тому підтримував язичництво.

Вартим уваги є біографічний твір науково-популярного характеру «Імператор Юліан або обпалена мрія» відомого французького історика і письменника Ж. Бенуа-Мешен. Автор зображає Юліана як трагічну постать, яка

---

¹⁷ Буасьє Г. Падение язычества : Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке : Перевод с французского / Пер. под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М. : К. Т. Солдатенков, 1892. С. 65–71.

¹⁸ Allard P. Le christianisme et l'empire romain de Néron à Théodose. Paris : V. Lecoffre, 1908. xii, 333 p.

¹⁹ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 191–233.

²⁰ Kojève A. L'imperatore Giuliano e l'arte della scrittura. Roma : Donzelli, 1998. 70 p.

жила в епоху змін, пропонуючи водночас своє розуміння імператора-реформатора, який, на його думку, намагався зупинити час і, по суті, повернути історію назад. Автор на основі християнських джерел показує постать Юліана жертвою свого часу, розглядаючи його життя як трагедію. Праця Ж. Бенуа-Мешен перекладалася також іншими мовами²¹. У 2007 р. побачила світ монографія П. Ренуччі «Політичні ідеї та уряд імператора Юліана», у якій він задекларував намагання відійти від традиційного підходу до дослідження правління Юліана, який зазвичай зводиться до розгляду його релігійної реформи чи біографічного принципу. Як засвідчують рецензії, досягти цього йому вдалося не повною мірою²².

Правління імператора Юліана, його релігійна та зовнішня політика стали предметом наукових зацікавлень одного з найвидатніших британських істориків XVIII ст. – Е. Гіббона. Імператор Юліан у другому і третьому томі його твору «Історія занепаду і руйнування Римської імперії»²³ виступає як типовий представник занепадаючого політеїзму. Е. Гіббон бере до уваги релігійну атмосферу в добу правління імператора, а в його релігійній політиці історик вбачає: «підступну систему, за допомогою якої Юліан планував досягти результатів гоніння, не накликаючи на себе звинувачень або підозри в цьому злочині. Але якщо згубний дух фанатизму розбестив серце і розум добродісного монарха, слід зізнатися, що і дійсні страждання християн були роздуті та перебільшені людськими пристрастями і релігійним ентузіазмом. Смиренність і покірність, якими відрізнялися перші послідовники Євангелія, служили для їх

²¹ Benoist-Méchin J. Kaiser Julian : oder der verglühte Traum. Frankfurt (Main) : Societäts-Verlag, 1979. 295 p. ; Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибикова // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. 270 с.

²² Renucci P. Les idées politiques et le gouvernement de l'empereur Julien. Bruxelles : Latomus, 2000. 537 p. Див. рец. : Humphries M. Julian. CR. New Series. 2007. № 1. Vol. 57. P. 194–195. – Reviewed Work : Les Idées politiques et le gouvernement de l'empereur Julien by P. Renucci. Brussels : Editions Latomus, 2000. 537 p.

²³ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. 576 с., Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 3 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. 624 с.

наступників радше предметом похвал, аніж предметом наслідування. Християни, які вже понад сорок років керували цивільним і церковним управлінням імперії, впали в нахабні пороки, породжувані удачею, і звикли вірити, що лише святі мають право панувати над землею. Як тільки неприязнь Юліана позбавила духовенство тих привілеїв, які були йому надані прихильністю Костянтина Великого, воно почало скаржитися на найжорстокіші гноблення, а віротерпимість щодо ідолопоклонників і до єретиків стала для ортодоксальної партії предметом скорботи і скандалу»²⁴. Цікавим є твердження історика, що коли б імператор захотів викоренити християнство, то зіткнувся б з міжусобною війною²⁵.

Цікаве дослідження правління імператора Юліана провів Дж. Рендал, який опублікував монографію «Імператор Юліан, язичництво та християнство». Автор вважає, що невдача Юліана у справі відродження язичництва не просто дискредитувала еллінізм (тобто – язичництво) як віросповідання, але й зумовила його занепад як інтелектуальної системи²⁶.

У 1895 р. побачила світ монографія А. Гарднер – «Юліан, філософ та імператор і остання боротьба язичництва з християнством». Дослідниця вважає, що Юліан не зрозумів християнство, бачив у ньому лише імітацію чеснот, був готовий повірити у все погане, що говорили про них вороги. Завершуючи свою працю, дослідниця зазначає, що Юліан помилився, думаючи, що християнство швидко потьмяніє перед переможною славою Греції, але не менше помилилися і ті, хто вважав, що еллінізм буде похований в могилі імператора. Ці дві течії так перемішалися, що важко зрозуміти, як вони можуть бути одна без іншої²⁷.

---

²⁴ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 557.

²⁵ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 558.

²⁶ Rendall G. The Emperor Julian : paganism and Christianity, with genealogical, chronological and bibliographical appendices. Cambridge : Deighton, Bell, and Co., 1879. P. 276.

²⁷ Gardner A. Julian, philosopher and emperor and the last struggle of paganism against Christianity. New York, G.P. Putnam's Sons, 1895. P. 214, 354–355.

Цікаві думки щодо правління імператора Юліана висловив Е. Томпсон, британський антикознавець ірландського походження²⁸. Він вказує на те, що Амміан критикує Юліана за поспіх у військових справах, за брак гідності імператора, за імпульсивну поведінку та ін.

Важливий аспект релігійного розвитку Римської імперії у середині IV ст. розглянув Р. Едбрук. Дослідник детально простудіював джерела та вивчив обставини візиту Констанція II до Рима у 357 р., окреслив панівні підходи щодо релігійного становища у Римі середини IV ст., підкреслив значення язичництва у релігійному житті Рима і прийшов до висновку, що християнський імператор Констанцій II втратив довіру до язичницьких senatorів-аристократів і значно обмежив їх вплив²⁹. У. Гоффард, аналізуючи діяльність імператора Юліана, робить висновок, що його образ як консервативного реформатора видається перебільшеним³⁰.

Серед досліджень XX ст. назвемо також працю Р. Браунінга «Імператор Юліан»³¹, яка має біографічний характер. Для Р. Браунінга Юліан виступає головним героєм грецької трагедії, який замислюється над своєю особистістю та своїм становищем, не завжди розуміє свої вибори та прогнозує їхні наслідки. Праця історика зазнала критики через те, що він не висвітлив значення християнства у житті імператора. Ф. Ромер наголошує на тому, що автору потрібно було розкрити обізнаність Юліана в християнських суперечностях з Римською історією. На думку Ф. Ромера, дослідження Р. Браунінга відповідає потребам широкого кола читачів, але не вчених³².

²⁸ Thompson E.A. *The historical work of Ammianus Marcellinus*. Cambridge : Cambridge University Press, 1947. xii, 145 p.

²⁹ Edbrooke R. O. *The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy*. *AJPh*. 1976. № 97. P. 40–61.

³⁰ Goffart W. *Did Julian Combat Venal Suffragium? A Note on CTh 2. 29. 1*. *CPh*. 1970. № 3. Vol. 65. P. 145–151.

³¹ Browning R. *The Emperor Julian*. Reprint. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1978. xii, 256 p.

³² Romer F. E. *Review*. *AHR*. 1980. № 1. Vol. 85. P. 96–97. – *Reviewed Work : The Emperor Julian by Robert Browning*. Reprint. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1978. xii, 256 p.

Практично одночасно з дослідженням Р. Браунінга побачила світ монографія Г. Боуерсока³³, де розглянуто різноманітні аспекти проблеми, але порівняно мало уваги відведено творам імператора, його філософським поглядам та інтелектуальній діяльності. Це лаконічне, але скрупульозне дослідження ґрунтується на аналізі джерел і займає важливе місце в розвитку історичної науки ХХ ст.³⁴ Декілька робіт, присвячених імператорові Юліану, належать перу Т. Барнса³⁵. Ґрунтовну монографію щодо взаємин християнства та язичництва «Християнство та язичництво у четвертому – восьмому столітті» опублікував Р. Макмаллен. Він розглядає також і правління імператора Юліана у ширшому контексті тогочасних історичних подій³⁶. Цікаві проблеми піднімає А. Камерон у монографії «Останні язичники Риму». На його думку, Юліан був щасливий використовувати подвійну коннотацію (культу і культури) терміна «Еллін» і його недовготривала спроба припинити навчання християнами класики мала на увазі язичницьку монополію на світську культуру³⁷.

Присвячений імператорові Юліану розділ для тринадцятого тому другого видання Кембріджської античної історії підготував Д. Хант. Дослідник розглядає багато аспектів політики імператора, зокрема його військову діяльність. Битву при Аргентораті оцінює як особистий тріумф цезаря, у якого був лише один рік досвіду військових походів в Галлії проти варварських племен. Д. Хант

³³ Bowersock G. W. *Julian the Apostate*. Cambridge : Harvard University Press, 1978. xii, 135 p.

³⁴ Kaegi W. E. Review. *AHR*. 1979. № 1. Vol. 84. P. 130–131. – Reviewed Work : *Julian the Apostate* by G. W. Bowersock. Cambridge : Harvard University Press, 1978. xii, 135 p.

³⁵ Barnes T. D. *Athanasius and Constantius : theology and politics in the Constantinian empire*. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1993. xviii, 343 p., Див. рец. : Drake H. A. Review. *AHR*. 1994. № 5. Vol. 99. P. 1667. – Reviewed Work : *Athanasius and Constantius : Theology and Politics in the Constantinian Empire* by Timothy D. Barnes. Cambridge : Harvard University Press, 1993. xviii, 343 p. ; Barnes T. D. *A Law of Julian*. *CPh*. 1974. № 4. P. 288–291 ; Barnes T. D. *Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy*. *JRS*. Vol. 85. P. 135–147.

³⁶ MacMullen R. *Christianity and paganism in the fourth to eighth centuries*. New Haven, Conn. : Yale University Press, 1997. vi, 282 p. Див. рец. : Humphries M. Review. *CR. New Series*. 2001. № 2. Vol. 51. P. 435–436. – Reviewed Work : *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries* by R. MacMullen. New Haven and London : Yale University Press, 1997. vi, 282 p.

³⁷ Cameron A. *The last pagans of Rome*. New York, N.Y. : Oxford University Press, 2013. P. 7 ; Див. рец. : Kelly G. *Late Roman Pagans*. *CR. New Series*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 230–233. – Reviewed Work : *The Last Pagans of Rome* by Cameron Alan. New York : Oxford University Press, 2011. xii, 878 p.

дотримується думки, що проголошення Юліана Августом в Парижі поєднує у собі всі класичні риси узурпації пізньої Римської імперії. Цікавою, але контроверсійною, є думка історика щодо причин перського походу Юліана в 363 р. Автор переконаний, що Юліан, беручи приклад з Александра Севера і Траяна, пропагував повернення до «старого стилю» римської агресії проти великого ворога на сході, і дискредитував оборонну війну на півночі Месопотамії, яку вів його попередник. Причиною великої наступальної експедиції, на думку Д. Ханта, було власне прагнення імператора до славної і «традиційної» війни проти Персії³⁸.

Багато досліджень присвячено зовнішній політиці Юліана³⁹. Для нас цей аспект важливий тому, що зовнішня політика, очевидно, так чи так, переплетена з політикою внутрішньою і значною мірою нею визначається. Діяльність Юліана у Галлії була одночасно і реалізацією політики внутрішньої – адміністрування провінції, та зовнішньої – відсіч агресії германських племен. Важливо пам'ятати також про те, що саме при реалізації зовнішньополітичних планів сам Юліан і загинув. Як точно вказує М. Пехоцька-Кльос: «Разом зі смертю Відступника «померла» надія на відновлення на території імперії язичницької релігії»⁴⁰. Згадаємо хоча б про деякі праці, присвячені зовнішній політиці імператора Юліана. Аналіз описаної Амміаном Марцелліном битви при Аргентораті в 357 р. провів Р. Блоклі. На думку історика, Амміан Марцеллін розглядає римську державу як своєрідну замкнуту фортецю, стіни якої є межами, і, коли вони руйнуються, їх потрібно постійно захищати та відновлювати. Це завдання виконував Юліан. Він виганяв германські племена, нападав на їхні землі,

³⁸Hunt D. Julian. *CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 51–59, 73–74.

³⁹ Ибатуллин Р. У. Из истории персидской кампании Юлиана (рейд Себастиана и Прокопия). *ANTIQUITAS AETERNA*. Поволжский антиковедческий журнал. Вып. 2 : Война, армия и военное дело в античном мире. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2007. С. 182–185 ; Frendo D. Dangerous Ideas : Julian's Persian Campaign, Its Historical Background, Motivation, and Objectives. *Bulletin of the Asia Institute*. 2007. New Series. Vol. 21 P. 79–96 ; Bevan G. Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius by R. Malcolm Errington. Phoenix. 2009. № 1/2. Vol. 63. P. 204–206. – Reviewed Work : Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. xii, 336 p. ; Kaegi W. E. The Emperor Julian at Naissus. *L'Antiquité Classique*. 1975. Fasc. 1. T. 44. P. 161–171 ; Maksymiuk K. Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran. Siedlce, 2015. 143 p.

⁴⁰ Piechocka-Kłós M. Opis śmierci Juliana Apostaty w wybranych źródłach chrześcijańskich i pogańskich (IV–V w.). *Studia Warmińskie*. 2014. 51. S. 350.

утримував їх від подальших вторгнень і змушував їх до укладення мирних договорів. Р. Блоклі стверджує, що описаний бій при Аргентораті відображає особисте ставлення Амміана до римсько-германських відносин⁴¹.

Наприкінці ХХ ст. була опублікована монографія Р. Сігера, що заторкувала проблеми, в основному, зовнішньої політики Констанція II, Юліана та Іовіана. Р. Сігер простежив взаємини Риму з Перською імперією за правління зазначених імператорів та їхню політику в басейнах Рейна і Дунаю⁴². Він, на відміну від згадуваної вище позиції Д. Ханта, доводить, що у відносинах з Персією Рим займав строго оборонну позицію і намагався стримувати наполегливу перську агресію. Р. Сігер аргументує, що відмова Юліана від допомоги інших племен і держав у перському поході свідчить про задум експедиції, як реакції на перську агресію⁴³. Такого ж погляду дотримується Р. Сміт⁴⁴. Завоювання Персії мало б стати гарантією безпеки та економічного відродження всього римського світу, так само як і перемоги Юліана над алеманами, які розорювали провінцію Галлію⁴⁵.

Постать Юліана привернула увагу низки російських дослідників. Наприкінці ХІХ ст. вийшла друком магістерська дисертація Я. Алфіонова на тему: «Імператор Юліан і його ставлення до християнства»⁴⁶. Ретельно вивчивши джерела, автор проаналізував релігійну реформу Юліана, а також його спробу реформувати політеїзм на основі філософії неоплатонізму, дослідив спробу алегоричного тлумачення імператором міфів, а також його полеміку з християнством. На думку Я. Алфіонова, «... його зрада християнству і перехід на сторону язичництва у зв'язку з веденням боротьби проти релігії, в якій він народився і був вихований,

⁴¹ Blockley R. C. Ammianus Marcellinus on the Battle of Strasburg : Art and Analysis in the «History». *Phoenix*. Winnipeg, 1977. № 3. Vol. 31. P. 231.

⁴² Seager R. Roman Policy on the Rhine and Danube in Ammianus. *CQ*. 1999. № 2. Vol. 49. P. 579–605.

⁴³ Seager R. Perception of Easter Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363). *CQ*. 1997. № 1. Vol. 47. P. 263.

⁴⁴ Smith R. The Casting of Julian the Apostate «in the Likeness» of Alexander the Great : a Topos in Antique Historiography and its Modern Echoes. *Histos* 5, 2011. P. 44–106.

⁴⁵ Seager R. Perception of Easter Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363). *CQ*. 1997. № 1. Vol. 47. P. 264–265.

⁴⁶ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М. : Типография Э. Лиснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. 470 с.

наряд чи коли-небудь знайдуть виправданий вирок в очах історії». Автор оцінює язичництво IV ст. як «пережиток» епохи, вказуючи, що, окрім інтелігенції, його сповідувала також велика частина війська, жерці, значна частина простого люду, які були язичниками радше через звичку, аніж через власні переконання. Усі вони, без сумніву, очікували сприятливих зовнішніх обставин, які допомогли б повернути політеїзму колишній його статус і право бути державною релігією. Цікавим є припущення, що язичницька інтелігенція боялася, щоб народ не переконався у політичній мудрості перших християнських імператорів і не звик до нових релігійних порядків, змирившись з ними. Тому язичники з нетерпінням очікували нового досвідченого і енергійного вождя, щоб повернути політеїзму його давні права й привілеї, і відновити в колишній величі. Дослідник переконаний, що імператор Юліан намагався перенести з християнства ідеї та установи на політеїзм, більше того, він робить висновок, що такими спробами імператор показав внутрішню неспроможність язичництва і перевагу над ним християнства. Якби такий план Юліана був вдалим, то він все одно не досягнув би своєї мети⁴⁷. Очевидно, погляди Я. Алфіонова на правління імператора Юліана сформувалися під значним впливом християнської історіографії. Історик стверджує: «... заявивши в період правління останнього імператора-язичника претензію на повернення собі колишньої могутності, політеїзм з його смертю, в силу своєї внутрішньої неспроможності, падає все глибше і глибше і просить собі у християнського уряду тільки дозволу без особливо крутих переворотів зійти остаточно з історичної сцени і померти спокійною смертю»⁴⁸. Така оцінка проблеми видається надто категоричною. Адже спроба імператора повернути статус державної релігії політеїзму не суперечила розвитку і поширенню християнства і не була останньою «язичницькою реакцією». Зі смертю Юліана політеїзм не помирає. Позиції цієї релігії залишалися досить сильними не лише на Заході імперії, але частково і на Сході, особливо серед представників вищих

⁴⁷ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М.: Типография Э. Лиснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 4, 75–76, 269.

⁴⁸ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М.: Типография Э. Лиснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 461.

верств суспільства. Не потрібно забувати про те, що і надалі функціонували філософські школи, які продовжували шанувати античні традиції. Відлуння політеїзму можна простежити до кінця VI ст. Язичництво, втративши статус державної релігії, не зникає остаточно протягом усієї пізньої античності.

Релігійній полеміці єпископа Кирила Александрійського з імператором Юліаном присвятив своє дослідження А. Вишняков. Автор аналізує особистість Юліана, робить акцент на його філософсько-релігійних поглядах і називає його «найвірнішим сином своєї релігії». Історик стверджує, що ні Кирило Александрійський, ні Юліан у своїх працях не були оригінальними: імператор Юліан повторює аргументи попередніх критиків християнства, а єпископ Кирило, зі свого боку – апологетів християнської релігії⁴⁹.

Членом Санкт-Петербурзького філософсько-релігійного товариства був М. Розенталь – історик-медієвіст⁵⁰. У рамках діяльності товариства молодий історик познайомився з Д. Мережковським, який на той час уже видав роман: «Смерть богів. Юліан Відступник», головним героєм якого був імператор Юліан. Їхні зустрічі були наповнені дискусіями з приводу протистояння між християнством і язичництвом та постаті імператора Юліана.

У 1921 р. М. Розенталь завершив роботу над магістерською дисертацією на тему: «Юліан Відступник (Трагедія релігійної особистості)». Через два роки (1923) побачила світ його монографія, присвячена релігійному становищу в Римській імперії, особистості імператора та його поглядам. Автор переконаний, що «... удар, завданий язичництву Костянтином, ще далеко не розсівав всіх грозових хмар, які затьмарювали торжество християнства». Трагедію Юліана вчений вбачає в трагедії людини, позбавленої творчої свободи. В епоху кризи перемагає той, хто творить. «Юліан – одна із жертв цієї трагедії, який віддав всі свої сили на дбайливу охорону вже відкинутого життям, нездатного творити

---

⁴⁹ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 127, 145.

⁵⁰ Брачев В. С. Судьба профессора Н. Н. Розенталя (1892–1960). НИР. 2013. №3 (8). С. 145–160.

нове»⁵¹. На думку М. Ведешкіна, цінність цієї монографії полягає у тому, що історик подолав клерикальний погляд на релігійну боротьбу в пізньоантичний період, що раніше панував у російськомовній історіографії⁵².

Важко сказати, якою мірою елемент цензури, чи радше самоцензури, вплинув на зміст зазначеної праці. Певні реверанси щодо Церкви у період Другої світової війни зовсім не означали зміни офіційної позиції радянської влади. У будь-якому разі констатуємо, що М. Розенталь демонструє погляди, позбавлені впливу християнської історіографії, але спробу імператора Юліана відновити політеїзм оцінює, як марну, оскільки «...його справу визнано нерозривно пов'язаною з віджилим минулим, що не відповідає потребам сучасного йому людства і тому настільки ж безнадійною, як спроба оживити труп»⁵³. Із трупом порівнювали язичництво в IV ст. прибічники християнської історіографії.

18 липня 1945 р. в Московському університеті М. Розенталь захистив докторську дисертацію на тему: «Релігійна боротьба в Римській імперії IV ст. до смерті імператора Юліана». Офіційними опонентами були відомі вчені – М. Машкін, А. Ранович, А. Бокщанін. На жаль, за винятком коротких тез⁵⁴, це дослідження не було опубліковане.

У 1970 р. на сторінках «Вестника Древней Истории» побачив світ переклад листів імператора Юліана, зроблений Д. Фурманом, за редакцією А.

⁵¹ Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности). Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. С. 23, 111.

⁵² Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 41.

⁵³ Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности). Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. С. 104.

⁵⁴ Розенталь Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. Известия Академии Наук СССР. Серия истории и философии. № 5. 1945. С. 387–391.

Козаржевського⁵⁵. Д. Фурман досліджував також і деякі аспекти внутрішньої політики Юліана⁵⁶.

Деяких аспектів теми нашого дослідження торкнувся В. Дмитрієв у кандидатській дисертації. Зокрема, він аналізує висвітлення римським істориком Амміаном Марцелліном відносин між Римською імперією і персами, а також детально розглядає проблему джерел, які використовував історик. Означена проблема цікава для нас тим, що саме невдала перська кампанія поклала край як правлінню Юліана, так і його реформам, у тому числі й спробі повернення язичництва на провідні позиції у державі. В. Дмитрієв переконаний, що після другої військової ради, скликаної імператором Юліаном, де було вирішено відмовитися від облоги Ктесифону, у війні настав перелом, оскільки перси дізналися, що імператор відступив від своїх початкових цілей, внаслідок чого посилили свою військову активність і втрати римлян почали збільшуватися. Дослідник вважає, що джерелом Амміана при описі Персії міг бути Ормізд – зведений брат Шапура II, який також виконував роль провідника римської армії⁵⁷.

Дискусійною темою в історіографії залишається проблема відновлення Юліаном єрусалимського храму іудеїв. М. Адлер⁵⁸ доводить, що відбудова Єрусалиму і священного храму іудеїв були лише проектами Юліана, адже він не міг виділити на це великих коштів, оскільки проводив підготовку до перської кампанії, в ході якої значні видатки пішли на укомплектування флоту, а також створення запасів для армії. Державна скарбниця Римської імперії не була

---

⁵⁵ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 3. С. 225–250.

Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 1. С. 213–242.

Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 2. С. 233–259.

⁵⁶ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 65–71.

⁵⁷ Дмитриев В. А. Аммиан Марцеллин и персы (Восточная цивилизация в восприятии римского историка IV в. н. э.) : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». Великий Новгород, 2003. С. 81–82, 108.

⁵⁸ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 591–651.

достатньою. Щодо цієї теми розмірковує також Ф. Міллар⁵⁹. Обидва дослідники сходяться на тому, що жодне єврейське джерело не повідомляє про задум імператора відбудувати священне місто іудеїв та їх храм. Тим не менше, Ф. Міллар називає невдалою спробу імператора відбудувати храм, натомість М. Адлер переконаний, що Юліан взагалі не планував цього робити. Він зазначає, що справедливо буде віднести такі легенди християнських авторів до художньої літератури. Історик підтверджує прихильне ставлення імператора до іудеїв, скасування податків, накладених на них християнами, і те, що імператор визнавав іудаїзм кращим від християнства, але водночас вважав ці релігії менш значущими, ніж язичництво⁶⁰.

Вагомим доробком у вивченні проблеми правління імператора Юліана може похвалитися польське антикознавство. М. Кокошко вважає, що релігійна концепція Юліана була свого роду синтезом античних філософських та релігійних понять, приправлена впливами християнства. Язичництво, за поглядами Юліана, мало усунути християнську релігію, забезпечивши збереження стародавніх вірувань і культурних надбань античності. Дослідник наголошує на тому, що релігія, яку створював Юліан, мала багато слабких сторін: елітарність, нецілісне розуміння теми культу, зокрема жервоприношень, невизнання Юліаном особистої безсмертності⁶¹.

У 1999 р. побачила світ монографія відомого знавця римської релігії Т. Зелінського: «Релігія Римської імперії». Серед іншого, дослідник розглянув релігійну діяльність імператора Юліана, порівнявши структуру католицької церкви з реформуванням жрецтва імператором, і робив висновок про наявність схожості між християнським духовенством та реформованим жрецтвом⁶². Того ж року вийшла друком монографія Ш. Ольшанця: «Юліан Відступник як релігійний

⁵⁹ Миллар Ф. Восстановление Иерусалимского храма. *ВДИ*. 2008. № 1. С. 19–37.

⁶⁰ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 651.

⁶¹ Kokoszko M. Teozofia cesarza Juliana Apostaty. *Acta Universitatis lodziensis : Folia Historica*. 1992. № 44. S. 40, 50.

⁶² Zieliński T. Julian Odstępca // *Religia Cesarstwa Rzymskiego*. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1999. T. 5. S. 468–469.

реформатор». У дискусійному питанні щодо того, коли саме Юліан відкрито проголосив розрив з християнством, дослідник підтримує точку зору, що це сталося лише після захоплення ним Константинополя⁶³, тобто, не раніше грудня 361 р. З цим погоджується М. Лешка, який аргументує свою позицію виходячи з того, що демонстрація Юліаном відступництва могла відвернути від нього Схід, який на той час був уже дуже християнізований, тому, вже як завбачливий політик почекав із оприлюдненням своєї релігійної програми до моменту, коли влада була уже в його руках⁶⁴.

Дослідженням періоду правління імператора Юліана активно займається А. Пасковська. Вона опублікувала низку цікавих робіт, зокрема лист імператора Юліана до влади та громадян Афін з перекладом і коментарями, а також кілька праць щодо проблеми взаємин Юліана з християнами⁶⁵. Ґрунтовна праця, присвячена правлінню імператора Юліана, вийшла з-під пера Л. Беласа⁶⁶. Автор детально аналізує джерела й історіографію релігійної реформи Юліана. Роль Асклепія в релігійній концепції Юліана розглядає Д. Мусьял⁶⁷, а М. Пехоцька-Кльос – свідчення християнських та язичницьких джерел щодо його смерті⁶⁸. Т. Шелуг дослідив політику цезаря Юліана в Галлії, а у 2017 р. опублікував монографію, присвячену шкільній реформі імператора⁶⁹. Книгу науково-популярного характеру про імператора Юліана написав відомий популяризатор історичної науки О. Кравчук⁷⁰.

⁶³ Olszaniec S. Julian Apostata jako reformator religijny. Kraków : Nomos, 1999. S. 18–21.

⁶⁴ Leszka M. Wątki pogańskie i chrześcijańskie w propagandzie uzurpatorów we wschodniej części Imperium Rzymskiego w IV–V w. *Przegląd nauk historycznych*. 2015. R. XIV, Nr 1. S. 159.

⁶⁵ Pająkowska A. Imperatoris Iuliani Epistula ad curiam et populum Atheniensem (List do rady i ludu ateńskiego). Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2006. 49 s. ; Pająkowska A. Julian Apostata przeciw Galilejczykom (Imperatoris Iuliani contra Galilaeos). Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2012. 94 s.

⁶⁶ Bielas L. Apostazja cesarza Juliana w świadectwach antycznych pisarzy i w nowożytnej historiografii. Kraków : WAM, 2002. 251 s.

⁶⁷ Musiał D. Rola Asklepiosa w koncepcji religijnej Juliana Apostaty. *Meander*. 1985. 40/3. S. 75–83.

⁶⁸ Piechocka-Kłos M. Opis śmierci Juliana Apostaty w wybranych źródłach chrześcijańskich i pogańskich (IV–V w.). *Studia Warmińskie*. 2014. 51. S. 341–352.

⁶⁹ Szelaґ T. Kampanie galijskie Juliana Apostaty : Argentoratum 357. Zabrze : «Inforteditions», 2007. 239 s. ; Szelaґ T. Cesarz Julian Apostata i jego ustawa szkolna. Zabrze ; Tarnowskie Góry : Wydawnictwo Inforteditions, 2017. 157 s.

⁷⁰ Krawczuk A. Julian Apostata. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. 262 s.

Нумізматичні джерела, а також скульптурні вироби часів правління імператора Юліана опрацьовані угорським дослідником А. Альфельді. Він з'ясував причину різноманітності портретів, зображень імператора, яка, на його думку, полягає у зниженні майстерності скульпторів, а не у дозволі Юліана майстрові зображати його обличчя на власний розсуд. У цей період було дуже мало художників, здатних переконливо моделювати людське обличчя⁷¹.

Звичайно, не можуть оминати увагою правління імператора Юліана автори підручників та посібників для закладів вищої освіти. Так, С. Ковальов в «Історії Риму» висвітлює лише релігійну діяльність імператора-«Відступника». Автор переконаний, що язичництво не знало справжнього, професійного жрецтва та ієрархії язичницького духовенства, тому він схиляється до думки, що саме це і запозичував імператор у християнській Церкві⁷². Автори іншого підручника вбачають причину невдачі релігійної реформи Юліана у вузькій соціальній базі, на яку той опирався⁷³. М. Машкін в «Історії стародавнього Риму» побіжно згадує Флавія Клавдія Юліана в контексті його релігійної політики⁷⁴. Відновлення міст імператором коротко характеризують С. Ковальов та О. Штаєрман, проте помилково називають імператора Юліана онуком Костянтина Великого⁷⁵.

В «Історії стародавнього світу» (за редакцією В. Неронової) наголошено, що імператор Юліан був освіченим і талановитим письменником, який справедливо критикував християнське духовенство за аморальну поведінку, користолобство і владолюбство. Спробу імператора відновити язичництво автор вважає штучною і

⁷¹ Alföldi A. Some Portraits of Julianus Apostata. *American Journal of Archaeology*. 1962. № 4. Vol. 66. P. 403–407.

⁷² Ковалев С. И. История Рима. Л. : Изд-во Ленинградского гос. ордена Ленина унив., 1948. С. 724–726.

⁷³ История Древнего мира. Древний Рим / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Мн. : Харвест, 1998. С. 746–747.

⁷⁴ Машкін М. О. Історія Стародавнього Риму : підручник для вузів : пер. с рус. / Микола Олександрович Машкін. Київ : Радянська школа, 1952. С. 570.

⁷⁵ Ковальов С. І., Штаєрман О. М. Нариси з історії стародавнього Риму. К. : Радянська школа, 1957. С. 292–293.

невдалою, а його намагання відновити міста з їхньою язичницькою культурою, на думку автора, не могли не закінчитися провалом⁷⁶.

У колективній праці «Історії Європи» імператору Юліану приділено не надто багато уваги: згадано його успішну боротьбу з варварами у Галлії та вказано, що податкова реформа тут не мала позитивних наслідків⁷⁷. Детальніше висвітлено релігійне становище у Римській імперії IV ст. у підручнику «Історія стародавнього Риму» (за редакцією В. Кузіщина), що неодноразово перевидавався. Автор згадує про братовбивчу війну, у якій вижив Юліан та про заслання майбутнього імператора. Його шлях до вершини влади названо непростим і тернистим. В. Кузіщин позитивно характеризує боротьбу цезаря Юліана проти племен варварів та його заходи у внутрішній політиці. Релігійну реформу Юліана висвітлено в руслі наслідування структурі християнської Церкви⁷⁸. Невдачу релігійної реформи імператора автор вбачає у тому, що християнська релігія відповідала історичним потребам часу і її неможливо було викоренити декількома декретами⁷⁹. У підручнику авторства А. Бокщаніна і В. Кузіщина констатовано, що причиною відкликання частини військ імператором Констанцієм II з Галії, де його намісником був цезар Юліан, була зростаюча популярність останнього серед військ⁸⁰.

Не оминули увагою правління Юліана автори польських підручників. В «Історії культури Стародавньої Греції і Риму» К. Куманецького зазначено коротко, що «відступництво» Юліана залишилося лише коротким епізодом у

⁷⁶ История древнего мира. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. С. 312.

⁷⁷ История Европы. Т. 1. Древняя Европа. М. : Наука, 1988. С. 645.

⁷⁸ История Древнего Рима : Учеб. Для вузов по спец. «История» / В. И. Кузищин, И. Л. Маяк, И. А. Гвоздева и др. ; Под ред. В. И. Кузищина. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. шк., 2000. С. 337.

⁷⁹ История Древнего Рима : Учеб. для вузов по спец. «История» / Под ред. В. И. Кузищина. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. шк., 1993. С. 333–334. ; История Древнего Рима : Учебник / Под ред. В. И. Кузищина. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. школа, 1981. С. 309–312.

⁸⁰ Бокщанин А. Г., Кузищин В. И. История Древнего Рима. М. : Высшая школа, 1971. С. 439–441.

перемозі християнства⁸¹. У підручнику «Історія стародавнього Риму» М. Ячиновської діяльності Юліана присвячено більше уваги. Зокрема, зазначено, що імператор не переслідував християн, проте він запозичив для язичницького жрецтва структуру християнської Церкви⁸².

Нові підручники з історії Стародавнього Риму з'явилися у сучасній Україні, зокрема авторства В. Балуха та В. Коцура, де стверджується, що Юліан «намагався об'єднати філософію з давньою релігією, надати язичницьким культам особливу організацію і створити щось подібне на язичницьку церкву, яка була б здатна конкурувати з християнською; він нібито боявся, що християнство з часом зможе конкурувати з імператорською владою»⁸³.

У підручнику О. Петречка «Історія Стародавнього Риму» точно відзначено, що гоніння на християнську релігію у період правління імператора Юліана не було. Безсумнівно, що сильного удару по християнській Церкві Юліан завдав тим, що позбавив її підтримки з боку держави, а саме, відмінив всі привілеї кліру. Цікавим є припущення, що напередодні перської кампанії 363 р. у військових колах могла скластися якась змова проти імператора, оскільки деякі наближені Юліана намагалися відмовити його від надмірної концентрації військових ресурсів імперії на Сході⁸⁴.

Хоча літературна діяльність Юліана викликає меншу зацікавленість дослідників, аніж його релігійна політика, все ж і цей аспект діяльності відображений в історіографії. Т. Попова характеризує Юліана як прекрасного знавця, гарячого прихильника античної, особливо давньогрецької культури. На думку дослідниці, Юліан пристрасно пропагував цю культуру, підпорядковуючи

⁸¹ Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. М. : Высш. шк., 1990. С. 321–322.

⁸² Jaczynowska M. Historia starożytnego Rzymu. Wyd. 6. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. S. 363–364.

⁸³ Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму : Курс лекцій. Чернівці : Книги XXI, 2005. С. 520.

⁸⁴ Петречко О. М. Історія Стародавнього Риму : підручник [для студентів спеціальності 014.03 «Середня освіта (Історія)»] / Олег Михайлович Петречко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. С. 508–512.

її естетичні досягнення завданням своєї політики. Так, використовуючи найдавніший жанр гімну божеству, він демонстрував своїм сучасникам, як можна відродити стару форму літературного твору і втілити в ній думки сучасної йому філософії, літератури, історії, релігії, державної політики. Юліан вніс чималий внесок у розробку особливої гілки важливого для того часу філософського напрямку неоплатонізму – алегоричне тлумачення давньогрецької та східної міфології. Листи Юліана, насичені важливою проблематикою, свідчать про велику майстерність його як стиліста і спостережливого художника, що вміє передати найрізноманітніші відтінки людських почуттів. Сатира Юліана також розкриває у ньому неабиякий талант письменника, який зумів на основі кращих зразків античної сатиричної літератури створити нові, дотепні, надзвичайно своєрідні за змістом і формою твори⁸⁵.

Як справедливо наголошує К. Пак, літературні твори Юліана є не тільки цінним джерелом характеристики епохи, а й необхідним елементом дослідження особистості цього імператора. Дослідниця виділяє ідею, що червоною ниткою проходить у творах імператора, – покликання богами на царювання. Ця думка підтримувала Юліана протягом усього життя, і, можливо, завдяки саме їй йому вдалося зробити так багато за короткий період часу. Свій прихід на престол і звання верховного жерця Юліан трактував як бажання богів змінити країну, а себе розглядав слухняним знаряддям їхньої волі. І саме тому позиціонував свою державну програму реформ як волевиявлення богів. У творах Юліана автор вбачає реакцію тогочасної інтелігентної людини – мислителя, філософа і письменника – на кризу античного світу⁸⁶.

В останні десятиліття констатуємо посилення інтересу до вивчення пізньої античності. Процес протистояння між язичництвом і християнством подекуди висвітлюється під новим кутом зору. Дж. Кірш розглядає реформи Юліана як

---

⁸⁵ Попова Т. В. Литературная деятельность Флавия Клавдия Юлиана [Текст] : (К истории греческой литературы IV в. н. э.) : автореф. дис... канд. филол. наук / АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. М., 1969. С. 23.

⁸⁶ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 150–166.

«контрреволюцію» в ім'я політеїзму, протиставляючи її «революції» Костянтина Великого. На думку автора, Юліан репрезентував останню надію на збереження усього величного та благородного, що було в язичництві. Правління Костянтина Великого та Юліана поставило світ перед вибором двох варіантів майбутнього, а нас перед одним з найбільших «що було б, якби» в історії людства⁸⁷. Г. Тайтлер, говорячи про шкільну реформу імператора Юліана, вказує, що спадають на думку певні паралелі з університетськими чистками у нацистській Німеччині⁸⁸. У монографії Г. Тайтлера, присвяченій релігійній діяльності імператора Юліана, констатовано, що імператор Юліан належить до тих римських правителів, чие життя і праця щільно поховані під нашаруванням легенд. Історик закликає розрізняти переслідування, розпочаті самим Юліаном, і ті, що були здійснені від його імені, але без його згоди чи відома. Дослідник переконаний, що Юліану хотілося, щоб всі наслідували його, але сам не був готовим вживати крайніх заходів задля досягнення мети⁸⁹.

Висловлені Юліаном аргументи проти християн аналізує М. Сіммонс, негативно оцінюючи закон про освіту і стверджуючи, що цей захід був частиною політики імператора проти християнської релігії та мав на меті сприяти процесу відновлення еллінізму в містах⁹⁰.

Представник сучасного німецького антикознавства, почесний історик Боннського університету К. Розен у своїх працях розглядає правління імператора Юліана, проблеми джерельної бази вивчення історії Риму IV ст., вплив на розвиток християнства суперечки з прихильниками донатизму, а також різні аспекти еволюції пізньої Римської імперії, у ширшому контексті⁹¹. Квінтесенцією

⁸⁷ Kirsch J. *God against the gods : the history of the war between monotheism and polytheism*. New York : Viking Compass, 2004. P. 3, 6.

⁸⁸ Teitler H. C. *The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 67.

⁸⁹ Teitler H. C. *The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 22–23, 65.

⁹⁰ Simmons M. B. *Julian the Apostate*. *The Early Christian World* / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 1254.

⁹¹ Rosen K. *Constantin der Grosse, die Christen und der Donatistenstreit 312–314 : eine Untersuchung zu Optatus von Mileve, Appendix V, und zum Verhältnis von Staat und Kirche im 4. Jahrhundert*. Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2011. 52 p. ; Rosen K. *Julian : Kaiser, Gott und Christenhasser*.

його студій стала монографія «Імператор, Бог і ненависник християн», у якій дослідник постулює тезу, що витoki релігійних переконань Юліана потрібно шукати в юному віці, хоча тоді він був переконаним християнином і дуже обережно підходив до питання розриву з християнським Богом, не бажаючи мати його за ворога. Щодо причин перського походу, який виявився фатальним для Юліана та його справи, К. Розен не висловлює якоїсь категоричної думки, але припускає, що на певному етапі могло відіграти роль прагнення Юліана наслідувати приклад Александра Македонського⁹². Подібну оцінку натрапляємо і у Т. Моммзена, який зазначає, що Юліан мріяв продовжити справу Александра і увінчати її відновленням язичництва у політичній сфері⁹³. Звичайно, немає нічого дивного у тому, що Юліан, як і багато полководців до нього, міг би прагнути бути у чомусь схожим на Александра Македонського. Нумізматичний матеріал засвідчує, що Юліан всіляко пропагував свої військові успіхи – на багатьох монетах присутні *Victoria*, військові атрибути⁹⁴. Юліан розглядав себе як «нового Геркулеса»⁹⁵. Очевидно, усе це мало пропагувати його образ як переможного полководця. Перемога над персами логічно вписувалася б у цей контекст. У будь-якому разі, Юліан планував покласти край вторгненням персів⁹⁶, повернутися того ж року і провести зиму 363–364 рр. у Тарсі. З огляду на це він дав необхідні доручення. Звідси і випливають висновки, що кампанія мала тривати один сезон⁹⁷. Це не виключає можливості подальшого повернення в Персію, але і не означає, що кампанія 363 р. була задумана як така, що буде тримати Юліана на кордоні

Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. 569 p. Див. рец.: Nixon C. E. V. Julian. CR. New Series. 2008. № 1. Vol. 58. P. 239–241. – Reviewed Work : Julian. Kaiser, Gott und Christenhasser by K. Rosen. Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. 569 p.

⁹² Rosen K. Julian : Kaiser, Gott und Christenhasser. Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. P. 89, 205, 360 ; Rosen K. Kaiser Julian Auf Dem Weg Vom Christentum Zum Heidentum. JbAC. 1997. Vol. 40. P. 126–146.

⁹³ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 531, 533.

⁹⁴ RIC VIII 207 ; 213 ; 239 ; 244 ; 288 ; 385.

⁹⁵ Elm S. Sons of Hellenism, fathers of the church : Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome. Berkeley : University of California Press, 2012. P. 286.

⁹⁶ Fox R. J. L. The Itinerary of Alexander : Constantius to Julian. CQ. 1997. № 1. Vol. 47. P. 252.

⁹⁷ Ridley R. T. Notes on Julian's Persian Expedition (363). Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte. 1973. № 2. Vol. 22. P. 326 ; Seager R. Perception of Eastern Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363). CQ. 1997. № 1. Vol. 47. P. 263.

протягом багатьох років і приведе його до Індії. Практична мета імператора полягала у змушенні Шапура II прийняти мир на римських умовах або, можливо, навіть в усуненні його з престолу на користь Ормізда. Мета Юліана була амбітною мрією про «Нового Александра»⁹⁸. Р. Сігер переконаний, що ні Лібаній, ні імператор не могли всерйоз розраховувати на повне завоювання Персії. Такі мрії могли висвітлюватися лише в посмертному панегирику⁹⁹.

У 2004 р. монографію «Імператор Юліан» опублікував К. Брінгман, де розглядає філософські праці імператора Юліана, характеризує його запеклим ворогом християнства, який в останній момент захотів розвернути ріку історії¹⁰⁰. Водночас автор високо оцінює законодавчу діяльність Юліана та його працьовитість загалом. С. Елм в монографії «Сини еллінізму, батьки церкви: Імператор Юліан, Григорій Назіанзин, і бачення Риму» порівнює імператора Юліана і його найзапеклішого критика Григорія Назіанзина¹⁰¹. Монографію і декілька присвячених Юліану статей опублікував Ш. Туер¹⁰². Особливістю його наукових студій є те, що у другій частині роботи він наводить джерела, на яких ґрунтуються його висновки, зроблені у першій.

У кандидатській дисертації М. Ведешкіна розглянуто проблему язичницької опозиції християнізації в Римській імперії в IV–VI ст¹⁰³. У своїх публікаціях

⁹⁸ Smith R. The Casting of Julian the Apostate «in the Likeness» of Alexander the Great : a Topos in Antique Historiography and its Modern Echoes. *Histos* 5, 2011. P. 100.

⁹⁹ Seager R. Perception of Easter Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363). *CQ*. 1997. № 1. Vol. 47. P. 266.

¹⁰⁰ Bringman K. *Kaiser Julian*. Darmstadt : Primus, 2004. P. 14, 16.

¹⁰¹ Elm S. *Sons of Hellenism, fathers of the church : Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley : University of California Press, 2012. xviii, 553 p.

¹⁰² Tougher S. Julian's Bull Coinage : Kent Revisited. *CQ*. 2004. № 1. Vol. 54. P. 327–330 ; Tougher S. The Advocacy of an empress : Julian and Eusebia. *CQ*. 1998. № 2. Vol. 48. P. 595–599 ; Tougher S. *Julian the Apostate*. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. xiii, 201 p. Див. рец.: Pilar Garsia Ruiz M. Review. *CR. New Series*. 2011. № 2. Vol. 61. P. 639 –Reviewed Work : *Julian the Apostate* by S. Tougher. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. xviii, 201 p.

¹⁰³ Ведешкин М. А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» / Пер. с лат. и комм. М. А. Ведешкин. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 15. Выпуск 27. С. 38–47. ; Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. 316 с. ; Ведешкин М. А. Позднеримское законодательство о язычниках, храмах и жертвоприношениях / Пер. с лат. М. А. Ведешкин. Император Юлиан. Полное собрание творений. Спб. : Квадривиум, 2016. С. 792–

дослідник зосереджує увагу на становищі язичницької опозиції в період правління імператора Юліана безпосередньо у Римі і на Сході імперії, характеризує роль аристократії у боротьбі проти християнізації у середині і в другій половині IV ст., показує становище язичництва як релігії на законодавчому рівні в період правління наступників Костянтина Великого, обсервує законодавство Юліана¹⁰⁴.

Проведений нами аналіз історіографії проблеми внутрішньої політики імператора Юліана дає підстави зробити певні висновки. Можна стверджувати, що проблема має тривалу історію дослідження. Попри це, й на сьогоднішній день немає єдиного підходу не лише до різних аспектів цієї проблеми, але й єдиного розуміння суті реформ імператора Юліана. Саме цим зумовлено вибір об'єкта, предмета, мети та завдань нашого дослідження.

---

816. ; Ведешкин М. А. Правовой статус язычников и языческих культов в Римской империи IV–VI вв. : законодательство и практика. Император Юлиан. Полное собрание творений. Спб. : Квадривиум, 2016. С. 749–791.

¹⁰⁴ Ведешкин М. А. Языческая аристократия Рима и христианство (312–380 гг.). *Классическая и византийская традиция*. 2013. С. 92–98 ; Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации восточноримского города (на примере Газы Палестинской). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2013. № 1. Т. 25. С. 11–18 ; Ведешкин М. А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» / Пер. с лат. и комм. М. А. Ведешкин. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 15. Выпуск 27. С. 38–47.

1.2. Джерельна база

Джерельна база до вивчення періоду правління імператора Юліана є досить багатою, однак ставитися до неї потрібно вкрай обережно. Адже мова йде про останній спалах запеклої боротьби язичництва, що відживало, з християнством, яке неухильно заповнювало усі сфери суспільного життя Римської імперії. Отже, джерелам того часу неминуче притаманна упередженість, залежно від того, яку позицію у цій боротьбі займав той чи той автор. Яскравим прикладом на підтвердження нашої тези може бути твір «Страждання Св. Артемія» (*S. Artemii passio*)¹⁰⁵. Немає єдиної думки щодо авторства та навіть часу його створення. Розповідь про мучеництво Святого Євсигнія за імператора Юліана у сучасній історіографії справедливо розцінюється як спроба поєднати події двох правлінь – Константина та Юліана¹⁰⁶. Дослідники розглядають «Страждання Св. Артемія» як добре повчання щодо створення ортодоксальної Нікейської історії IV ст., де єретик-аріанин перетворюється на християнського мученика за правління язичницького імператора¹⁰⁷.

Розпочати аналіз джерельної бази, на нашу думку, варто з праць, автором яких є безпосередньо імператор Юліан. З огляду на залишену ним літературну спадщину, його можна поставити в один ряд з такими римськими політичними діячами, як Гай Юлій Цезар та Марк Аврелій, з-під пера яких також вийшли літературні твори. Не все написане Юліаном власноруч збереглося (записки з Галлії та ін.), однак твори, які до нас дійшли, дають можливість простежити, якими мотивами він керувався, приймаючи рішення, як формувалися його переконання, у якій атмосфері він виріс, його оцінку своїх дій. Звичайно, написане самим Юліаном не може не бути тенденційним. Приміром, його епістолярна спадщина, можливо, з самого початку писалася з метою подальшого

¹⁰⁵ BHG 170–171c.

¹⁰⁶ Lieu S. N. C., Montserrat D. *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History*. London : Routledge, 1996. P. 218.

¹⁰⁷ Kelly C. Review. *CR. New Series*. 1997. № 2. Vol. 47. P. 436. – Reviewed Work: *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views. A Source History* by S. N. C. Lieu, D. Montserrat. London : Routledge, 1996. xxi, 285 p.

опублікування, однак вона може бути, і, на наше переконання, є більш об'єктивним і неупередженим джерелом, ніж опубліковані листи Цицерона, чи Плінія Молодшого. Адже на відміну від цих двох діячів, які особисто редагували свої листи перед представленням їх широкому загалу, у Юліана на це не було достатньо часу та можливостей. У будь-якому разі, у комплексі із творами християнських авторів, твори Юліана формують чудову джерельну базу. З його епістолярною, літературною а також філософською спадщиною працювала У. Райт – американська дослідниця, яка займалася історією грецької літератури. У тритомній публікації творів Юліана її переклад подається паралельно з грецьким текстом¹⁰⁸. Ця праця містить змістовну передмову автора, ідіоми, а також супроводжується примітками до творів імператора¹⁰⁹.

У творах Юліана знаходимо відображення різноманітної тематики, зокрема, релігійної, політичної, військової, філософської та теологічної. Одним з найважливіших є гімн до Царя Сонця, в якому імператор описує природу Геліоса, його походження, функції у космосі та поза його межами. Культ Сонця був задуманий як вшанування божества, здатний інтегрувати інші культури політеїстичної Римської імперії¹¹⁰. Справді, культ Сонця був популярним серед народів, які населяли імперію. Гімн відображає релігійні вірування Юліана. Він написав його з нагоди зимового сонцестояння і, як сам стверджував, на це йому знадобилося три ночі. У XIX–XX ст. гімн був перекладений латинською, англійською, французькою, німецькою та італійською мовами. На сьогодні є також переклад російською мовою.

¹⁰⁸ The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1913. Vol. I : Orations 1–5. xiv, 528 p. ; The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : The Macmillan CO, 1913. Vol. II : Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon. 519 p. The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's Sons, 1923. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. lxxvii, 448 p.

¹⁰⁹ Shorey P. Review. *CPh*. 1915. № 2. Vol. 10. P. 231–232. – Reviewed Work : The Works of the Emperor Julian. With an English Translation by Wilmer Cave Wright. Vol. II. London : William Heinemann ; New York : Macmillan, 1913. 519 p.

¹¹⁰ Buzási G. Julian's himn to king Helios. *CR*. 2016. № 1. Vol. 66. P. 100. – Reviewed Work : Mastrocinque A. *Guliano l'Apostata : Discorso su Helios re*. Nordhausen : Traugott Bautz, 2011. viii, 113 p.

Важливим видом джерел для вивчення нашої теми виступає епістолярна спадщина Юліана, адже збереглося майже 100 його листів. Їхня цінність зумовлена двома аспектами: різноманітністю тем та досить значними розмірами¹¹¹. Потрібно зауважити, що листування було необхідним засобом комунікації, який уможлиблював активне спілкування на великих просторах Римської імперії. Так, наприклад, Юліан надсилає з Галлії листи Лібанію в Антіохію, лікарю Орібасію в Пергам, філософу Максиму в Ефес. Епістолярна спадщина має велику цінність, оскільки дає можливість більш глибоко дослідити соціокультурний контекст епохи крізь призму думок безпосередніх учасників подій¹¹². Листи часто ставали об'єктом риторичного аналізу, на їх основі виконували риторичні вправи. Крізь призму листів Юліана можна простежити різні аспекти його діяльності, визначити філософсько-релігійні погляди, що зумовлювали його політику. Він завжди віддає хвалу богам на початку і в кінці листа, що зайвий раз вказує на його релігійність. Епістолярна спадщина імператора, як і будь-які інші його твори, сповнена цитатами античних класиків, зокрема Гомера, Піндара і Гесіода¹¹³.

У листах, які були написані в період цезарювання Юліана в Галлії, відсутні будь-які натяки на язичницьке віросповідання. Можливо, через побоювання цезаря перед імператором Констанцієм II, який був ревним аріанином, і язичництво за нього зазнавало утисків. Окрім того, листи показують, що Юліан намагався уникнути загострення ситуації з Констанцієм навіть після того, як був проголошений військами Августом¹¹⁴. Листи Юліана до окремих осіб написані

---

¹¹¹ Elm S. The letter collection of the Emperor Julian // Late antique letter collections : a critical introduction and reference guide / edited by Cristiana Sogno, Bradley K. Storin, and Edward J. Watts. Oakland : University of California Press, 2017. P. 54.

¹¹² Васюріна А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 78.

¹¹³ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 162–163.

¹¹⁴ Hooper F., Schwartz M. Roman Letters : History From A Personal Point Of View. Detroit : Wayne State University Press, 1991. P. 135.

щиро і допомагають уявити настрої і думки цього видатного політичного діяча в різні роки життя¹¹⁵.

Лібаній (314–393) був грецьким оратором і педагогом з риторики, і його роботи вже давно вважаються важливим джерелом інформації з історії пізньої Римської імперії загалом, та правління Юліана зокрема¹¹⁶. Він провів велику частину свого життя в Антіохії, а також проживав у Афінах, Константинополі, Нікеї та Нікомедії, де будував свою кар'єру. Його життя присвячене двом основним сферам інтересів: громадській діяльності і вчителюванню. Перша була пов'язана з відстоюванням традиційних цінностей язичницького світогляду, друга – з викладанням риторики¹¹⁷. Лібаній взаємодіяв з декількома імператорами, зокрема з Юліаном і багатьма східними чиновниками. Його культурна і соціальна взаємодія з місцевою та імператорською адміністрацією засвідчена у зверненнях і промовах¹¹⁸. Серед його адресатів були також придворні, представники муніципальної аристократії, Церкви. У його листах відображене широке коло проблем античного суспільства, різні сфери життя народу в Римській імперії, а також релігійне становище держави в IV ст.

Особливе місце в житті і творчості Лібанія належить імператору Юліану. Лібаній підтримував його, із захопленням ставився до його політики язичницької реставрації, присвятив цьому низку промов. Він зазначав, що Юліан надто переймався протистоянням язичництва і християнства в суспільстві, намагався

---

¹¹⁵ Бокщанин А. Г. Источниковедение Древнего Рима : учебное пособие. М. : Изд-во Моск., ун-та, 1981. С. 126.

¹¹⁶ Greenlee C. L. Libanius. *CR. New Series*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 99–101. – Reviewed Work : Libanius the Sophist by Cribiore R. London : Cornell University Press, 2013. x, 260 p. ; Wiemer Hans-Ulrich. Libanios Und Julian: Studien Zum Verhältnis Von Rhetorik Und Politik Im Vierten Jahrhundert N. Chr. München : Beck, 1995. xii, 408 p.

¹¹⁷ Васюріна А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 78.

¹¹⁸ Greenlee C. L. Libanius. *CR. New Series*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 99. – Reviewed Work : Libanius the Sophist by Cribiore R. London : Cornell University Press, 2013. x, 260 p.

знайти вихід із суперечливої ситуації¹¹⁹. Висловлено обгрунтовану думку, що Лібаній був найбільшим апологетом імператора Юліана¹²⁰.

Промови й епістолярна спадщина Лібанія дають нам чітке уявлення про тонкощі тогочасного життя. Побудовані за класичними канонами, вони всебічно розкривають теорію й практику ораторського мистецтва. Легка й вишукана класична мова, помірне вживання риторичних прийомів – усе це дає підстави говорити про Лібанія як про чудового стиліста, що було особливо важливо для пізньоантичного красномовства¹²¹

Серед учнів Лібанія були язичники, християни та євреї¹²². Він знав Юліана і присвятив йому кілька промов. XII і XIII з них були представлені на початку 363 р., ще за життя Юліана. Промови XV, XVI і XVII були складені, хоча, ймовірно, ніколи не публікувалися, у 365 р. Промови XVIII і XXIV датуються 379 р. Серед промов Лібанія, адресованих імператорам, є такі, що спрямовані на захист язичництва та язичницьких храмів. Ритор публічно засуджує антиязичницьку політику імператорів та законодавство, яке забороняє жертвоприношення і обмежує політеїзм, виступає проти закриття язичницьких храмів і розкрадання їхнього майна християнами. Отже, Лібаній, по суті, займає антихристиянську позицію¹²³. У його творчій спадщині висвітлено активне протистояння християнства і язичництва, проте особливо цікавим є засудження антикуріальної політики римських імператорів. Інтелектуальна спадщина Лібанія є важливою при вивченні соціально-політичного та релігійного життя Римської імперії, а також вельми важлива при розгляді політики і правління імператора Юліана. XVIII – надгробна промова Юліану – дає відомості про життя, навчання, правління в

¹¹⁹ Васюріна А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 81.

¹²⁰ Ross A. J. Libanius the Historian? Praise and the Presentation of the Past in Or. 59. *Greek Roman and Byzantine Studies*. Vol. 56. 2016. P. 301.

¹²¹ Васюріна А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 85.

¹²² Quiroga A. Libanius. CR. New Series. 2008. № 2. Vol. 58. P. 431. – Reviewed Work : *The School of Libanius in Late Antique Antioch* by R. Cribiore. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2007. xiv, 360 p.

¹²³ Van Nuffelen P. Not the Last Pagan : Libanius between Elite Rhetoric and Religion, in L. Van Hoof, ed., *Libanius : A Critical Introduction*. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 294.

Галлії, боротьбу з германськими племенами і франками, правління Юліана як одноосібного правителя, його реформи й детальні описи перської кампанії. Як учитель, Лібаній позитивно характеризує свого учня і засмучений його смертю, оскільки язичницька еліта поклала на нього надії у відновленні політеїзму.

Надзвичайно цінним джерелом для теми нашого дослідження є «Нова Історія» (Ἰστορία Νέα) Зосима, яка складається з шести книг. Вона дійшла до нас не повністю¹²⁴. Про самого історика знаємо вкрай мало¹²⁵. Його праця охоплює період в історії Римської імперії від імператора Августа до 410 р. – завоювання Риму Аларіхом I. За своїми релігійними поглядами Зосим був переконаним язичником і останнім язичницьким істориком. М. Розенталь аргументовано відзначає: «Якби історія писалася з позицій Зосима, то, звичайно, Костянтин увійшов би в неї з прізвиськом «відступника», тоді як його антагоніст Юліан – з прізвиськом «великого» (ὁ μέγας). І щодо вірності вітчизняним традиціям і турбот про благо держави це було б безумовно куди справедливіше!»¹²⁶ Р. Ван Дам теж наголошує на тому, що для Зосима Юліан був героєм¹²⁷.

Зосим жив у Константинополі і займав посаду коміта й адвоката фіска. Написана грецькою мовою, «Нова історія» є єдиною язичницькою історією V ст., яка збереглася повністю¹²⁸. Найважливіша для нас – третя книга цього історичного твору, що присвячена імператорові Юліану і його епосі. У ній розповідається про події, починаючи від проголошення Юліана цезарем Галлії, наводяться відомості про весь період його правління, про його навчання, взаємини з Констанцієм II, військову кар'єру, внутрішню політику. Книга

¹²⁴ Buck D. F. On Two lacunae in Zosimus' New History. CQ. 1999. № 1. Vol. 49. P. 342–344.

¹²⁵ Ridley R.T. Introduction // Zosimus. New History / Transl. with Commentary by Ridley R. T. Canberra : Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. P. xi ; Ridley R.T. Zosimus the historian. *Byzantinische Zeitschrift*. 2009. Vol. 65.2. P. 277–302.

¹²⁶ Розенталь Н. Н. Религиозно-политическая идеология Зосима. «Древний мир : сборник статей в честь академика В. В. Струве». М. : Издательство восточной литературы, 1962. С. 611.

¹²⁷ Van Dam R. Remembering Constantine at the Milvian Bridge. New York : Cambridge University Press, 2011. P. 42.

¹²⁸ Болгов Н. Н., Литовченко Е. В. Зосим. Новая история (книга III). Вступительная статья, перевод и комментарии. *Проблемы истории, филологии, культуры*. М. : Магнитогорск, 2007. Т. XVII. С. 526.

завершується смертю імператора Юліана і приходом на престол Іовіана (Йовіана), а згодом Валентиніана I.

М. Розенталь так оцінює історію Зосима: «Офіційне становище Зосима не завадило йому відверто висловлювати свої погляди, неабиякою мірою збагатило його практичним досвідом і допомогло більш ґрунтовно розібратися у важливих для історика питаннях адміністративного, зокрема фіскального характеру. Звичайно, багато міркувань Зосима здаються нам певною мірою наївними і навіть безглуздими. Його думка була жорстко скована традиційними стародавніми релігійними уявленнями. Але якщо порівняти «Історію» язичника Зосима з повчально-фальшивими повідомленнями сучасних йому християнських істориків, якогось Ермія Созомена, Сократа Схоластика або «блаженного» Феодорита Кірського, то Зосим безумовно перевершить будь-якого з них як багатогранністю наведеного матеріалу, так і сміливою правдою опису»¹²⁹.

З приводу джерел, на які опирався Зосим при написанні третьої книги, в сучасній історіографії тривають запеклі суперечки. Деякі дослідники стверджують, що історик брав за основу твір Євнапія, а дійшовши до кінця його тексту, змушений був звернутися до Олімпіадора Фіванського. Зосим наслідував Євнапія при описанні перського походу, оскільки він запозичив навіть підхід, де сам Євнапій розмірковував про джерела, якими володів щодо правління Юліана¹³⁰. Євнапій, зі свого боку, опирався на записи Орібасія¹³¹. Ч. Форнара переконаний в ймовірності наявного прямого зв'язку між працями Євнапія і Зосима. Дослідник доходить такого висновку: історія Євнапія вийшла з обігу і Зосим під час її відновлення правильно чи помилково вважав, що вона містить новий матеріал. Подібність між розповідями Амміана і Зосима, на його думку, виникає з детальних спостережень двох очевидців – Амміана і Орібасія, але не з

¹²⁹ Розенталь Н. Н. Религиозно-политическая идеология Зосима. «Древний мир: сборник статей в честь академика В. В. Струве». М.: Издательство восточной литературы, 1962. С. 611.

¹³⁰ Болгов Н. Н., Литовченко Е. В. Зосим. Новая история (книга III). Вступительная статья, перевод и комментарии. *Проблемы истории, филологии, культуры*. М.: Магнитогорск, 2007. Т. XVII. С. 531.

¹³¹ Ridley R. T. Notes on Julian's Persian Expedition (363). *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*. 1973. № 2. Vol. 22. P. 317.

літературної залежності між Амміаном і Євнапієм. Використання чужого твору передбачає значні запозичення, чого не можна простежити у цих авторів. Амміан використовує власні записи назв місцевостей, власні підрахунки чисельності армії. Записи Амміана і Зосима точніше сходяться на перших етапах кампанії, коли рішення Юліана були очевидні, а топоніми знайомі. А от коли армія просунулася вглиб Персії, перетнувши болота, канали і канали, її точне місцезнаходження важко було встановити. Внаслідок цього і з'являються розбіжності в зарубіжних топонімах¹³².

Ще одним представником античної історіографічної традиції є Аврелій Віктор. Цей римський історик і політичний діяч був знайомий з Юліаном особисто. Під час походу проти Констанція II Юліан призначив його консуляром Паннонії. Юліан також вшанував історика бронзовою статуєю. У 388–389 рр. Аврелій Віктор був ще префектом Рима (Amm. Marc. 21, 10, 6). Деякі дослідники пов'язують призначення Юліаном історика консуляром Паннонії з публікацією і ознайомленням імператора з його твором *De Caesaribus*. Проте Г. Бед стверджує, що названий вище твір був написаний у тоні, сприятливому для Констанція II і у критичному для Юліана, оскільки останній прийняв рішення, яке було зовсім не до вподоби історика. Він погодився з проголошенням його Августом військами в Парижі 360 р., внаслідок чого формально став узурпатором. Аврелій Віктор ненавидів узурпацію і всі громадянські конфлікти, які її супроводжували. Упродовж 360 р. тривали безрезультатні переговори між імператором Констанцієм II і Юліаном. На початку 361 р. Юліан виступив у похід, тоді ж Віктор дописував свій твір і, очевидно, військово та цивільне командування в Сірмії було проінформоване про приготування до громадянської війни. Під час походу Юліанові потрібні були командири і адміністратори, яким він міг довіряти, особливо в Сірмії, оскільки він зупинився в Ниші і чекав там підкріплення. Ймовірно, Аврелій Віктор був префектом преторія Іллірика в період з 357 до 360 р. Можливо, в Ниші імператор ознайомився з *De Caesaribus*, де

---

¹³² Fornara C. W. Julian's Persian Expedition in Ammianus and Zosimus. *JHS*. 1991. Vol. 111. P. 4, 6, 13.

побачив автора як відверту людину. Таким чином, очевидно, що після обговорення зі старшими посадовими особами, Юліан викликав Віктора до Ниша. Зустріч історика з імператором, правдоподібно, відбулася влітку 361 р.¹³³ Імператор обговорив ситуацію з ним, а не тільки відправив його назад в Сірмій як консуляра Паннонії, і вшанував його бронзовою статуєю. Не лише написання твору *De Caesaribus* принесло Аврелію Віктору посаду консуляра в Паннонії, а й сам тон роботи, який привернув увагу Юліана. Аврелій Віктор виявився потрібною людиною в потрібному місці і в потрібний час. Очевидно, він також був готовий продемонструвати свою вірність Юліану, незважаючи на його попередню відданість Констанцію II¹³⁴.

Амміан Марцеллін – останній найвизначніший язичницький історик IV століття¹³⁵. Його творчість стала предметом дослідження багатьох сучасних науковців¹³⁶. Датою народження історика вважають 330 р. Він – грек за

¹³³ Bird H. W. Introduction // *Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor* ; translated with an introduction and commentary by H. W. Bird. Liverpool : Liverpool University Press, 1994. P. ix.

¹³⁴ Bird H. W. Julian and Aurelius Victor. *Latomus*. Fasc. 4. 1996. T. 55. P. 870–874.

¹³⁵ Ross A. J. Ammianus and the written past. In *Les historiens grecs et romains: entre sources et modèles* / eds. O. Devilliers and B. V. Sebastiani. Ausonius Éditions : Bordeaux, 2018. P. 325.

¹³⁶ Рубцова М. В. Репрезентация политической организации Римской империи IV в. в “*Res gestae*” Аммиана Марцеллина : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 Барнаул, 2005. 164 с. ; Barlow J., Brennan P. Tribuni Scholarum Palatarum c. A. D. 353–64 : Ammianus Marcellinus and the Notitia Dignitatum. *CQ*. 2001. № 1. Vol. 51. P. 237–254 ; Hunt D. Ammianus XXI. *CR*. New Series. 1996. № 2. Vol. 46. P. 253–254. – Reviewed Work : *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus* by Boeft J. Den ; Drijvers J. W. ; Hengst, D. den ; Teitler H. C. Groningen : Egbert Forsten, 1991. xiv, 344 p. ; Hunt D. Ammianus. *CR*. 1998. № 1. Vol. 48. P. 60–63. – Reviewed Works : *Ammianus Marcellinus : Histoire* by J. Fontaine, E. Frézouls, J.-D. Berger. Paris : Les Belles Lettres, 1996. lxxviii, 358 p. *Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX–XXI: Teil III : Die Konfrontation* by J. Szidat. Stuttgart : Franz Steiner, 1996. 286 p. ; Kelly G. The New Rome and the Old : Ammianus Marcellinus Silences on Constantinople. *CQ*. 2003. № 2. Vol. 53. P. 588–607 ; Mattingly H. Ammianus Marcellinus. *CR*. 1948. № 2. Vol. 62. P. 84–86. – Reviewed Work : *The Historical Work of Ammianus Marcellinus* by E. A. Thompson. Cambridge : University Press, 1947. xii, 145 p. ; Morley C. Beyond the Digression : Ammianus Marcellinus on the Persians. *Journal of Ancient History and Archaeology*. 2016. № 3.4. P. 10–25 ; Morley N. Ammianus. *CR*. New Series. 2000. № 1. Vol. 50. P. 85–87. – Reviewed Work : *Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality* by T. D. Barnes. Ithaca and London : Cornell University Press, 1998. xiv, 290 p. ; Naudé C. P. T. Battles and sieges in Ammianus Marcellinus. *Acta Classica*. 1958. Vol. 1 P. 92–105 ; Ross A. J. Ammianus Marcellinus 15.5.22. and Eutropius 10.16.1 : An Allusion. *CQ*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 424–427 ; Seager R. Ammianus. *CR*. New Series. 2001. № 1. Vol. 51. P. 56–58. – Reviewed Work : *Ammianus Marcellinus «Histoire»*. Tome VI. Livres xxix–xxxi by Ammianus Marcellinus, G. Sabbah. Paris : Les Belles Lettres, 1999. lxxvi, 367 p. ; Seager R. The Groningen Ammianus. *CR*. New Series. 1997. № 1. Vol. 47. P. 59–61. – Reviewed Work : *Philological and Historical Commentary on*

походженням, проте свою працю писав латинською мовою, яка не була для нього рідною, однак була мовою закону і мовою армії. Багато греків вивчали латину заради перспективи здобути кар'єру в римській адміністрації. До них належав і Амміан. Він зумів добре її вивчити і показав хороший рівень. Проте деякі історики аргументовано доводять, що латинська мова не була іноземною для Амміана¹³⁷, позаяк він, як відомо з джерел, був людиною культури. Незважаючи на те, що нам відомо не надто багато деталей його біографії, можна припустити, що історик виріс в Антіохії, де його сім'я належала до міської еліти. Він, без сумніву, був вихований у традиціях класичної пайдейї. *Res Gestae* відображає його знання класичної традиції і хороший приклад культурного інтересу. У цій історії поєднані культурні й літературні ознаки класичної історіографії, автор неодноразово звертається до представників історіографії античності.

Свідчення Амміана є цінними через те, що він з 353 р. служив у військовому підрозділі *protectores domestici*. Цей корпус був елітою римської армії, а ті, хто до нього належав, вважалися наближеними до імператора. Імператор Констанцій II призначив його в особисту свиту Урсіціна, який був *magister equitum* (магістр кінноти) Сходу. У 355 р. він супроводжував Урсіціна на Захід. У Галлії він, мабуть, побачив Юліана – новопризначеного цезаря, але навряд чи говорив з ним. Згодом Урсіцін і Амміан були відправлені назад на Схід, де очікувався напад персів. Безуспішна війна з персами несла для Амміана, якого Урсіцін призначив шпигуном, безліч пригод і небезпек. Під час виконання чергового завдання йому вдалося втекти з обложеного міста Амїда, повернутися до Урсіціна в Малу Вірменію і відправитися з ним в Антіохію. Що трапилося з Амміаном, ми не знаємо, але через три роки знаходимо відомості про його участь у новій

Ammianus Marcellinus XXII by Boeft J. den ; Drijvers J. W. ; Hengst D. Den ; Teitler H. C. Groningen : Egbert Forsten, 1995. xiv, 392 p. ; Wilson A. Water – Mills at Amida : Ammianus Marcellinus 18.8.11. CQ. 2001. № 1. Vol. 51. P. 231–236 ; Woods D. Ammianus. CR. New Series. 2010. № 1. Vol. 60. P. 143–145. – Reviewed Work : Ammianus Marcellinus. The Allusive Historian by G. Kelly. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. xii, 378 p.

¹³⁷Jones T. B. Review. *AHR*. 1949. № 2. Vol. 54. P. 341–342. – Reviewed Work : The Greater Roman Historians by M. L. W. Laistner. Berkeley : University of California Press, 1947. ix, 196 p.

експедиції Юліана проти Персії, яка закінчилася зі смертю Юліана. Амміан не стверджує, що він був одним з тих людей, які слухали останні слова Юліана¹³⁸.

Оцінка характеру і вчинків генералів, політиків, а у період Римської імперії – і діяльності імператорів, була важливою складовою класичної історіографії. Амміан Марцеллін також оцінює правління того чи того імператора, акцентуючи на цій оцінці в некрологах, вміщених наприкінці розповіді про правління кожного з них. Зокрема акцентуються чесноти і вади, подається збалансована оцінка особистості імператора і його правління. Описуючи правління імператорів IV ст., Амміан Марцеллін віддає перевагу політичним і військовим справам. Такі описи посідають основне місце у книгах, які дійшли до нас. Амміана ще називають ностальгічним істориком. Він завжди тужить за втраченим світом і описує події, настання яких не бажав¹³⁹. Імператор Юліан для історика був ідеальним правителем¹⁴⁰, адже також був вихований в традиціях класичної пайдейї.

У сучасній історичній науці існує думка про те, що Амміан Марцеллін намагався наслідувати Тацита, а його «Історія» є продовженням Тацитових «Анналів». Тацит закінчив свій твір смертю Доміціана, хоча є ознаки того, що він мав намір довести виклад матеріалу до правління Нерви і Траяна. Амміан, завершуючи свою історію, говорить про те, що його твір розпочинається з правління Нерви. Цей збіг і прийнято трактувати як продовження істориком IV ст. праці Тацита. Однак правління Нерви було зручним моментом для закінчення і початку творів багатьох письменників та істориків. Амміан найімовірніше читав працю Тацита, оскільки вона була популярною в Римській імперії у IV ст.¹⁴¹. Проте оригінальність Амміана як римського історика впливає радше з його

---

¹³⁸ Momigliano A. The lonely historian Ammianus Marcellinus. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*. 1974. № 4. Serie III. Vol. 4. P. 1394–1395.

¹³⁹ Drijvers J. W. Decline of Political Culture: Ammianus Marcellinus' Characterization of the Reigns of Valentinian and Valens. In Brakke D, Deliyannis D, Watts E, editors, *Shifting Cultural Frontiers in Late Antiquity*. Farnham : Ashgate Publishing, 2012. P. 85–97.

¹⁴⁰ Sidwell B. Ammianus Marcellinus And The Anger Of Julian. *Journal of the Classical Association of Victoria*. 2008. Vol. 21. P 59.

¹⁴¹ Wilshire L. E. Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus? *The Classical Journal*. 1973. № 3. Vol. 68. P. 221–222.

здатності виходити за межі вузьких рамок традиції, а не свідомого зусилля наслідувати Тацита.

Географічні екскурси, наявні в Амміана, не мають аналогів у Тацита. Обидва історики підкреслюють важливість міста Риму. Обидва зображують критично язичництво, хоча Амміан більше віруючий, ніж Тацит. Амміан використовував видозмінений біографічний формат опису правителів Светонія, який був популярний серед істориків IV ст. У нього послідовність опису життя імператорів виглядає так:

- 1) походження імператора;
- 2) його життя до приходу на трон;
- 3) політика і події його правління;
- 4) особисті якості;
- 5) смерть і зовнішність.

Цей логічний ланцюжок в описі життя можна простежити у випадку з імператором Юліаном: його життя до вступу престол (Amm. Marc. 15, 8), політика і події його правління (Amm. Marc. 22, 2–25, 3), смерть (Amm. Marc. 25, 3), особисті якості (Amm. Marc. 25, 4, 1–19) і його зовнішність (Amm. Marc. 25, 4, 22). У такій послідовності характеристики життя і діяльності Амміан описує усіх імператорів, правління яких охоплює його твір¹⁴². Окрім географічних і біографічних екскурсів, він подає й етнографічні, природничо-наукові та релігійно-філософські екскурси. Історія насичена промовама персонажів, листуванням між Юліаном і Констанцієм II, а також між Шапуром II та Констанцієм II.

Втрачена частина його історії була висвітлена на сторінках 13 книг і охоплювала період з 96 до 352 р., а наступні 18 книг, де описано період з 353 до 378 р., збереглися до наших днів і містять історію 25 років. Одна книга вміщує події приблизно 18 місяців¹⁴³. Праця Амміана отримала популярність ще за його

¹⁴² Wilshire L. E. Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus? *The Classical Journal*. 1973. № 3. Vol. 68. P. 225.

¹⁴³ Momigliano A. The lonely historian Ammianus Marcellinus. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*. 1974. № 4. Serie III. Vol. 4. P. 1396–1397.

життя. Історик виступав перед аудиторією, читаючи свій твір окремими частинами (Lib. Ep. 983). Існує припущення, що Амміан завершив військову кар'єру після закінчення перської кампанії Юліана 363 р.

На сторінках XIV книги історик частково окреслив обставини правління і причини смерті цезаря Галла – рідного брата Юліана, а в книзі XV описує призначення Юліана цезарем Галлії. Книги XVI, XVII та XVIII присвячені боротьбі Юліана з варварськими племенами по Рейну. XX книга висвітлює Паризьке проголошення Юліана Августом і завершальний етап боротьби з франками. Похід Юліана проти Констанція II викладений у XXI книзі. Книга XXII повідомляє нам про релігійну та адміністративну політику, а також підготовку до перської кампанії, яка знайшла детальне відображення у XXIII, XXIV, XXV книгах. Амміан позитивно характеризує внутрішню і зовнішню політику імператора Юліана і зображає його досвідченим правителем на троні Римської імперії.

Простежується схожість між Амміаном і А. Віктором. Вони писали, по суті, серії біографій імператорів і обидва намагалися інтегрувати їх у цілісну історію. Обидва згадують «хороших» імператорів II ст., обидва були язичниками, обидва – зацікавлені в чудесах і не належали до старої римської аристократії. Їх відрізняє лише ставлення до Костянтина і Констанція II. Аврелій висловлює особливе захоплення при описі життя і правління цих двох імператорів, яким був зобов'язаний кар'єрою чиновника, натомість Амміан ставився до них дуже критично. Цікаво відзначити, що Аврелій – один з небагатьох істориків, про яких згадував Амміан¹⁴⁴.

На думку Л. Вілшіре, закінчення історії Тацита моментом правління Нерви і початок історії Амміана з цієї події є не більше, ніж збігом, оскільки цей період був загальним літературним й історичним поворотним моментом. Особисті та філософські погляди Тацита й Амміана не демонструють надто великої схожості.

---

¹⁴⁴ Wilshire L. E. Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus? *The Classical Journal*. 1973. № 3. Vol. 68. P. 227.

Амміан Марцеллін, переконаний дослідник, є останнім з великих римських істориків¹⁴⁵.

Амміан Марцеллін, як і Тацит, у своїй розповіді не просто використовує приклади з минулого, але й створює свої приклади з історії з метою порівняння для майбутніх поколінь. Історик приділяв увагу усім діячам, які відігравали хоча б мізерну роль в управлінні імперією. Амміан – язичницький історик, але його ставлення до релігії є цікавим. Він критикує будь-яку релігію тільки тоді, коли її «забагато», і вона працює проти розуму¹⁴⁶. Він спокійно і толерантно ставиться до християн, підкреслюючи, що релігія не повинна бути приводом для розколу у суспільстві¹⁴⁷. Він не схвалює втручання релігії у державні справи, але водночас його розповідь сповнена передбачень і застережень авгурів щодо певних дій імператорів.

Р. Блоклі переконаний у тому, що праця Тацита справила деякий стилістичний вплив на Амміана. Цілком ймовірно, що це проявилось у формуванні змісту та визначенні загального підходу до написання історичного твору. Але не Тацит здійснив найбільший історіографічний вплив на Амміана, позаяк аналіз їхніх праць засвідчує великі історіографічні відмінності між їхніми роботами. Не менш вражаючою є основна відмінність їх точок зору на історію. Тацит у центрі своєї уваги ставить Рим, провінції лише забезпечують фон для дій. Амміан пише справжню імперську історію, а не просто подає систематизований огляд усіх частин імперії. Він слідував за імператорами і цезарями, їхніми генералами і чиновниками до великих центрів діяльності по всьому римському світу. Рим у IV ст. ще залишався досить важливим центром¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Wilshire L. E. Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus? *The Classical Journal*. 1973. № 3. Vol. 68. P. 227.

¹⁴⁶ Seager R. Ammianus' Narrative. *CR*. New Series. 2003. № 1. Vol. 53. P. 110–112. – Reviewed Work : Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus : Episode, Exemplum, Anekdote by F. Wittchow. Munich and Leipzig : K. G. Saur, 2001. 414 p.

¹⁴⁷ Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. С. 35.

¹⁴⁸ Blockley R. C. Tacitean Influence upon Ammianus Marcellinus. *Latomus*. 1973. Fasc. 1. T. 32. P. 77–78.

Серед язичницьких джерел слід виділити короткий нарис історії Римської держави Флавія Євтропія (~310–~387) «*Breviarium historiae romanae*», написаний для імператора Валента II (364–378). Твір, що був написаний приблизно в 370 р.¹⁴⁹, складається з десяти книг, закінчується 364 р., про Юліана йде мова десятій книзі. Про життя і діяльність самого історика збереглося дуже мало відомостей. За релігійними переконаннями він був поміркованим язичником¹⁵⁰. Ймовірно щодо нього проводилося якесь розслідування, але він був очищений від підозр у невірності чи антипатії до Юліана і, можливо, у перській кампанії, він супроводжував Юліана як *magister epistularum*¹⁵¹. Сам Євтропій повідомляє, що брав участь в перському поході імператора Юліана (Eutr. Brev. 10, 16, 1). У присвяті твору імператорові Валенту II історик іменує себе *magistro memoriae*. *Magister memoriae* очолював штат особливих переписувачів, обов'язком яких визначався запис кожного слова імператора, сказаного на офіційному прийомі чи в приватній бесіді. Цілком зрозуміло, що керівник цієї служби був людиною дуже обізнаною в державних справах і придворних інтригах, а, крім того, мав доступ до державних архівів. Для автора, що планує писати історичний твір, така посада, без сумніву, відкривала великі можливості. Свою увагу Євтропій зосереджує насамперед на зовнішніх війнах, що дали змогу Риму стати великою державою. Однак не обминає він і внутрішні чвари та зіткнення. Але якщо зовнішні війни і придушення заколотів всередині країни завжди знаходять розуміння і підтримку автора (Eutr. Brev. 5, 17, 1–2; 6, 7, 15), то громадянські війни зустрічають явне несхвалення (Eutr. Brev. 6, 19,1; 6, 21,1; 10, 12, 1)¹⁵².

Ще одним язичницьким джерелом є «Життєписи філософів і софістів» Євнапія з Сард (347–420). За своїми поглядами і переконаннями автор є ревним язичником. Євнапій навчався у Хрисанфія (310–390) – представника Пергамської

¹⁴⁹ Евтропий. Краткая история от основания Города / Пер. с лат А. И. Донченко // Римские историки IV в. М. : РОССПЕН, 1997. С. 40.

¹⁵⁰ Rike R.L. Apex omnium : religion in the Res gestae of Ammianus. Berkeley : University of California Press, 1987. P. 114.

¹⁵¹ Bird H. W. Eutropius : His Life and Career. EMC, 1988. vol. 32, № 01. P. 54.

¹⁵² Донченко А. И., Высокий М. Ф., Хорьков М. Л. Последние историки великой империи // Римские историки IV века. М. : РОССПЭН, 1997. С. 304–305, 307.

школи неоплатонізму, який був одним з перших вчителів імператора Юліана. У період короткочасного правління Юліана Євнапій був молодим підлітком; десятиліття пізніше, однак, він все ще пам'ятав свої сильні почуття до імператора¹⁵³. Твір Євнапія є історичним, а його центральною фігурою – імператор Юліан, діяльності якого автор дає вельми позитивну оцінку. Джерелом до написання «Життєписів філософів і софістів» послужили спогади лікаря і друга імператора Юліана – Орібасія. Написаний у 395 р., твір Євнапія зберігає пізньоантичну історіографічну традицію, на його сторінках висвітлені біографічні дані найвідоміших представників неоплатонізму, які входили до складу язичницької інтелігенції. Твір «Життєписи філософів і софістів» вирізняється сильним апологетизмом політеїзму і засудженням та нетерпимістю щодо християнства. З цього твору можна простежити протистояння язичництва та християнства у IV ст.

Важливу групу джерел до вивчення нашої теми складають твори християнських авторів. Вони, безумовно, є важливою складовою джерельної бази теми та допомагають заповнити складну й різноманітну картину IV ст.¹⁵⁴ Християнські історики вказують на неможливість існування в той час язичництва без державної підтримки і на те, що завдання цієї релігії перепліталися із завданнями держави. Хоча така позиція містить раціональне зерно, все ж язичництво було досить популярним серед різних прошарків населення, а особливо у навчальних закладах аж до кінця VI століття. Безумовно, підтримка з боку держави відіграла велику роль. Християнське духовенство, заручившись нею, змогло ще більше популяризувати своє вчення на території імперії. Методи такої роботи були різними, зокрема, присутність того ж духовенства при дворах імператорів і схиляння їх до «правильної» політики щодо різних течій

---

¹⁵³ Van Dam R. *Remembering Constantine at the Milvian Bridge*. New York : Cambridge University Press, 2011. P. 39.

¹⁵⁴ Kelly C. Review. *CR*. New Series. 1997. № 2. Vol. 47. P. 436. – Reviewed Work: *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views. A Source History* by S. N. C. Lieu, D. Montserrat. London : Routledge, 1996. xxi, 285 p.

християнської релігії, а також проти язичництва. Очевидно, що фактор державної підтримки відіграє важливу роль у розвитку релігійних процесів.

Серед творів християнських авторів важливе місце займає літературна спадщина Григорія Назіанзина чи Григорія Богослова (329–389) – архієпископа Константинопольського, який писав промови проти Юліана. Цей автор був знайомий з Юліаном особисто, вони навчалися у філософській школі в Афінах, як і Василій Великий чи Василій Кесарійський – архієпископ Кесарії Каппадокійської. І Григорій, і Василій є значущими постатями в християнській Церкві, їх вважають Отцями Церкви. Григорій Назіанзин писав промови проти Юліана: «Перше викривальне слово на імператора Юліана» (Greg. Naz. Or. 4) та «Друге викривальне слово на імператора Юліана» (Greg. Naz. Or. 5). Він не характеризує Юліана як учня чи однолітка, а лише зосереджується на антихристиянських поглядах і стверджує, що розгадав його ще під час навчання в Афінах: «Яке зло виховує Римська Імперія!» (Greg. Naz. Or. 5). Проте Юліан в цей період не сповідував язичництво відкрито. Григорій визначає мету навчання Юліана в Афінах і пише, що «...одна більш-менш пристойна – оглянути Грецію і її училища, а інша віддаленіша і не всім відома – порадитися з тамтешніми жерцями...» (Greg. Naz. Or. 5). Описана християнським істориком зовнішність імператора є кардинально протилежною до опису, який зробив Амміан Марцеллін, що, ймовірно, спричинено негативною оцінкою Юліана Григорієм Богословом.

Християнський історик зображає перську кампанію Юліана не як відповідь на постійні напади персів і не як продовження походу, розпочатого імператором Констанцієм II, а як власні амбіції наслідувати таких імператорів, як Траян та Адріан. Тут же зустрічаємо і легенду про те, що Юліан, послухавшись поради перського провідника, наказав спалити кораблі, коли армія рухалася вздовж річки Тигр (Greg. Naz. Or. 5). Автор перелічує різні версії вбивства Юліана, в тому числі й римлянином і пише: «Як би там не було, Юліан отримує дійсно своєчасний і рятівний для цілого світу удар ...» і додає ще одну легенду про те, що поранений імператор хотів кинутися в ріку, аби стати богом для язичників, проте йому не дав

цього зробити євнух, який начебто розгадав цей замисел (Greg. Naz. Or. 5). Григорій Назіанзин негативно висвітлює правління Юліана, практично не згадує його внутрішню політику, реформаторську та адміністративну діяльність, і своїми промовами перший у давній християнській історіографії створює образ «Відступника». У сучасній історіографії переважає прихильне ставлення до оцінок, висловлених християнським автором. На думку К. Брінгмана, фактологічне ядро у полеміці Григорія Назіанзина є повністю обґрунтованим¹⁵⁵.

Як стверджує Я. Алфіонов, достовірність відомостей, наведених св. отцем, крім його святительського авторитету, ґрунтуються ще на тому факті, що обидві його промови проти Юліана були призначені для публічного виголошення перед слухачами, велика частина яких була сучасниками і очевидцями описаних у них подій. Правда, мова Григорія не завжди відрізняється спокійним тоном і, очевидно, неупередженим судженням, але всі різкі осуди, що містяться у ній, стають цілком зрозумілими, якщо звернути увагу на тогочасні обставини¹⁵⁶. Важливо зауважити, що твори Григорія Назіанзина є одними з перших проти Юліана. Тому не дивно, що історик зобразив його ворогом християнської Церкви, а його діяльність висвітлював як боротьбу з цією структурою та її релігією зокрема.

У контексті нашого дослідження важлива позиція Сократа Схоластика (380–440) – християнського історика V ст., грека за походженням, автора «Церковної історії» в семи книгах. Він, ймовірно, не належав до християнського духовенства і був не чиновником, а радше юристом. «Церковна історія» Сократа Схоластика охоплює період 305–439 рр, висвітлює різнобічні конфлікти у християнській Церкві, зокрема, між аріанами та ортодоксальною течією християнства. Автор звертає увагу і на правління імператорів, починаючи з Костянтина Великого. Відомості про життя і правління імператора Юліана знайшли відображення на сторінках третьої книги твору. У зображенні Сократа Юліан, хоч і ворожий до

---

¹⁵⁵ Bringman K. Kaiser Julian. Darmstadt : Primus, 2004. P. 127.

¹⁵⁶ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 7.

християн, їх іноді захищає¹⁵⁷. Автор характеризує внутрішню політику імператора. Сократ помилково стверджує, що Юліан знищив пошту на мулах, биках і ослах, а для громадських потреб залишив тільки кінну пошту, проте нічого не згадує про заборону користуватися державною поштою християнському духовенству (Socr. HE, III, 1). У третій книзі він цитує лист Юліана до александрійців, в якому той засуджує їх за самовільну розправу над Георгієм Каппадакійським.

Сократ називає гонінням з боку Юліана закон, який забороняв християнам навчатися, аби вони не могли протистояти язичницьким діалектикам (Socr. HE, III, 12). Проте цей документ має трохи інший зміст. Він передбачав, що особи, які бажають займатися педагогічною діяльністю, повинні отримувати ліцензію на викладання від місцевих міських рад або від самого імператора. Жоден християнин, який викладає античних авторів, не може відповідати пред'явленим вимогам до педагогів, бо він вчить тому, у що сам не вірить. Отже, християни повинні відмовлятися або від своєї віри, або від викладацької діяльності. Цей закон датується 17 червня 362 р. Навчатися християнам не заборонялося, їм заборонялося викладати. За своєю суттю це був єдиний антихристиянський закон, виданий імператором Юліаном. Цей закон зазнав критики і язичницького історика Амміана Марцелліна. Всю діяльність імператора Сократ характеризує як антихристиянську, наводить список мучеників під час правління Юліана, але такі випадки не знаходять підтвердження у творах ні язичницьких авторів, ні імператора. У намірі Юліана відновити Єрусалим і священний храм іудеїв автор бачить також антихристиянський мотив, Автор стверджуючи, що імператор ставив собі за мету спростувати пророцтво Христа про те, що «...в храмі не залишиться каменя на камені...» (Socr. HE, III, 20). Наявність деталей будівництва храму і опису чудес, які перешкоджали будівельникам, створює християнську полемічну картину боротьби Юліана не тільки з християнською Церквою, але і з її

---

¹⁵⁷ Кривушин И. В. Загадка Сократа Схоластика : Юлиан и его время. *Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени* / под. ред. Г. Е. Лебедевой. СПб. : Издательство СПбГУ, 1996. Выпуск 1. С. 49.

вченням, якщо не брати до уваги те, що імператор написав перед початком перської кампанії лист іудейському народу з обіцянкою відновити Єрусалим після завершення перського походу, у якому він загинув. Та й нічого з цього приводу не повідомляють іудейські джерела. Мабуть, усе це є нічим іншим, як вигадкою, що мала підсилити негативний образ імператора «Відступника».

Мотивом до початку перської кампанії, на думку Сократа, послужило прагнення Юліана досягнути слави Александра Македонського і його віра, що в ньому живе душа цього героя (Socr. HE, III, 21). З приводу вбивці Юліана, Сократ, як і Григорій Назіанзин, повідомляє декілька версій: 1) перський воїн, 2) воїн Римської імперії, 3) демон.

Цікавою для нашого дослідження є постать Феодорита Кірського (386/93–457) – єпископа Кірського, богослова, представника Антіохійської школи богослов'я, відомого, серед іншого, своєю полемікою з Кирилом Александрійським (376–444). Його «Церковна історія», що охоплює період з 325 до 429 р., складається з п'яти книг, третя з яких повністю присвячена правлінню Юліана. При написанні «Церковної історії» Феодорит послуговувався працями Руфіна, Сократа, Созомена, Філосторгія, використовував і документи церковних соборів. Він засуджує скасування Юліаном привілеїв, якими користувалося християнське духовенство з часів правління Костянтина Великого. Феодорит Кірський, як і Сократ Схоластик повідомляє про заборону вчитися дітям християн (Theod. HE, III, 8), ймовірно, запозичивши ці відомості саме у Сократа і доповнивши їх повідомленням, що імператор вигнав з армії усіх християн. Це, очевидно, є вигадкою, як і відомості про гоніння і розправи, описані цим автором. Феодорит не звинувачує безпосередньо Юліана у цих гоніннях, а лише у покровительстві язичникам. Ці твердження не підтверджує жоден язичницький історик, не кажучи вже про праці Юліана. Сповнена легенд про Юліана, історія Феодорита закінчується приписаною імператору фразою «Ти переміг, Галілеянин!» (Theod. HE, III, 25). Християнський історик писав у V ст., вже після Григорія Назіанзина і Сократа Схоластика, до того ж не був сучасником Юліана.

Його праця значною мірою повторює ті чи ті аргументи проти Юліана, зібрані попередніми авторами.

Аналіз джерельної бази не був би повним без характеристики Ермія Созомена (~400–~450) – ранньохристиянського письменника-історика, за професією адвоката, що написав «Церковну історію» в дев'яти книгах (охоплює період з 324 до 423 р.). Джерелами до написання його праці стали твори таких авторів: Сократ Схоластик, Руфін, Євсевій, Євтропій, Євнапій. Прихід до влади Юліана і його правління відображені у книгах п'ятій і шостій і частково на сторінках четвертої. Созомен запозичив багато епізодів із «Церковної історії» Сократа, переказуючи їх на свій лад. Церковний історик повідомляє вигадану історію про оподаткування християн за віросповідання, а також повторює повідомлення Сократа про зустріч Юліана з Халкідонським єпископом Марісом, який обізвав його нечестивцем, безбожником і відступником, натомість Юліан назвав його сліпцем і, насміхаючись, сказав: «...твій Бог галілеянин не зцілить тебе» (Soz. HE., V, 4). Маріс відповів, що він вдячний Богу за сліпоту, оскільки не бачить відступника, на що Юліан промовчав і нічого не відповів. Такі слова могли розцінюватися як образа імператора і наслідком могла бути страта єпископа. Ймовірно, цей епізод був взятий з твору Сократа Схоластика і мав на меті спотворити образ імператора. Так само Созомен услід за Сократом повідомляє багато деталей про високу освіченість Юліана¹⁵⁸. Смерть Юліана у творі Созомена супроводжується таким моментом: «...коли рана була завдана, він зібрав з неї кров і, ніби дивлячись на Христа, який йому з'явився, і звинувачуючи його у вбивстві, кинув її в повітря» (Soz. HE., VI, 2). Історія Созомена, по суті, не містить нічого, не вказаного у перелічених вище творах християнських істориків, за винятком деяких легенд про те, що імператору з'являлися християнські знаки на нутрощах жертвних тварин¹⁵⁹.

¹⁵⁸ Rohrbacher D. The historians of late antiquity. London ; Routledge, 2002. P. 242.

¹⁵⁹ Quiroga-Puertas A. J. In Hecate's Realm : a note on Sozomen, Hist. Eccl. 7.23. CQ. 2015. № 1. Vol. 65. P. 432.

Ще одним християнським істориком, який писав про імператора Юліана, є Павло Орозій (385–420) – християнський теолог V ст. «*Historiae adversum paganos*» – його основна праця, створена приблизно у 416–417 р. Захоплення Аларіхом I Рима в 410 р. спричинило активізацію тут сильної язичницької опозиції, яка звинувачувала в цій трагедії християн, що забули релігію предків, через що розгнівані боги відвернулися від Рима. Це спричинило появу антихристиянських творів. Ймовірно, твір Павла Орозія був відповіддю на якусь антихристиянську книгу¹⁶⁰. «Історія проти язичників» має апологетичний характер. Імператор Юліан зображений одним із ворогів Церкви. Автор пише, що язичницький імператор переслідував християнство радше хитрістю, ніж відкритими гоніннями, але й додає, що Юліан пообіцяв богам принести в жертву кров християн за перемогу у війні з Персією (363). І що найцікавіше, церковний історик не згадує нічого про Єрусалимський храм, про що пишуть його попередники, проте він згадує про наказ Юліана побудувати амфітеатр у Єрусалимі. За словами Павла Орозія, імператор Юліан після повернення з Персії планував кидати там християнське духовенство спеціально нацькованим звірям і спостерігати за цими стратами. За версією цього історика, Юліан помер від списа ворожого вершника, після того, як загинуло все його військо. «Так милосердний Бог смертю безбожного зруйнував його нечестиві задуми» (Oros. VII, 30, 1–6). Павло Орозій все ж називає імператора Юліана гонителем – «*persecutor*» (Oros. VII, 34, 8). Однак можна погодитися з думкою, що загалом Орозій розглядає Юліана як такого, що прагнув стати гонителем¹⁶¹.

Меншу цінність для вивчення нашої теми має твір «життя Артемія Антіохійського». В історіографії ведуться дискусії щодо особи його автора. Переклад цього твору англійською мовою зробив С. Лью¹⁶².

¹⁶⁰ Орозий Павел. История против язычников. Книги I—VII / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленева. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2004. С. 11.

¹⁶¹ Van Nuffelen P. Orosius and the rhetoric of history. Oxford : Oxford University Press, 2012. P. 159.

¹⁶² Lieu S. N. C., Montserrat D. From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History. London : Routledge, 1996. P. 210–263.

Потрібно звернути увагу на те, що твори християнських авторів не зовсім об'єктивно зображають правління імператора Юліана. Те саме можна сказати і про твори, авторами яких є язичники, особливо, коли мова йде про релігійну політику Юліана. Мабуть, у цьому немає нічого дивного, адже навіть Тацит, якого можна вважати одним з найоб'єктивніших римських істориків імператорського періоду, не зміг втілити у життя проголошений ним же принцип – писати «без гніву і упередженості»¹⁶³. Водночас версія правління Юліана, зображена християнськими авторами, справила велике враження на формування його історичного образу. Легенди християнських істориків, пов'язані з життям і релігійною політикою Юліана, стали основою сюжетів художніх творів, присвячених імператору.

Важлива інформація щодо правління Юліана міститься у його законах. Багато їх фрагментів збереглися і були укладені в Кодексі Феодосія в 432 р. і в Кодексі Юстиніана в 534 р.¹⁶⁴.

Важливу інформацію дають нам і нумізматичні джерела¹⁶⁵. Наступники Костянтина Великого, прийнявши хрещення, використовували християнську символіку як основний чи додатковий елемент монетного типу. Виняток становлять монети імператора Юліана та Аттала (409). Це було зумовлено тим, що римська релігія мала своїх прихильників серед населення, і імператори не

---

¹⁶³ Петrenchко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії : автореф. дис... докт. іст. наук : 07.00.02 – всесвітня історія. Ужгород, 2010. С. 10.

¹⁶⁴ Theodosiani Libri XVI Cum Constitutionibus Sirmondianis Et Leges Novellae Ad Theodosianum Pertinentes: Consilio Et Auctoritate Academiae Litterarum Reg (Latin Edition) / Ed. Th.Mommsen, P.Meyer. Charleston : Nabu Press, 2014. 388 p.

¹⁶⁵ Akerman J. Y. A descriptive catalogue of rare and unedited Roman coins from the earliest period of the roman coinage, to the extinction of the empire under Constantinus Paleologos. In two volumes. Vol. 2. London : Effingham Wilson, 1834. P. 295–305 ; Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales. 2. éd. Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1955. Tom VIII. P. 41–64 ; Grueber H. A., Poole R. S. Roman medallions in the British Museum. London : The Trustees, 1874. 154 p. ; Kent J. The Roman imperial coinage. Vol. 8 : The family of Constantine I, A.D. 337–364. London : Spink & Son, 1981. xlix, 605 p.

могли не враховувати цього¹⁶⁶. Зображення на монетах імператора свідчать про те, що він підтримував відродження культів східних богів.

Додаткову інформацію щодо нашої теми дають епіграфічні джерела. До нас дійшло декілька написів. У деяких імператора вшановано титулом *temporum restaurator*; один з них зберігається у краєзнавчому музеї Бейт Усікшін (Ізраїль), другий в археологічному музеї Американського університету в Бейруті. Нещодавно у Штуттгарті було опубліковано працю «Написи імператора Юліана»¹⁶⁷.

Отже, вивчення внутрішньої політики імператора Юліана спирається на широку джерельну базу, що дає можливість глибоко дослідити тему та дійти обґрунтованих висновків.

---

¹⁶⁶ Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. С. 471–472.

¹⁶⁷ Conti S. Die Inschriften Kaiser Julians. Stuttgart : Steiner, 2004. xiii, 221 p.

1.3. Методологічні основи дослідження

Вище ми вказали на порівняно велику джерельну базу до вивчення періоду правління імператора Юліана, яка доповнюється значним корпусом наукових праць. Неоднозначність та тенденційність цілих блоків джерел зумовлює надзвичайну важливість достовірного визначення методології дослідження проблеми.

Внутрішня політика Юліана і визначення місця, ролі та закономірностей розвитку релігійних процесів у стародавньому римському суспільстві є складною й багатогранною проблемою. Заборона сповідування язичництва на законодавчому рівні в середині IV ст. не змогла змусити аристократію та нижчі верстви римського суспільства зректися його. Зберігалася потенційна можливість відновлення цієї релігії, за умови приходу до влади імператора-язичника та державної підтримки стародавніх культів. Повернення язичництву статусу державної релігії на законодавчому рівні вказує на те, що воно ще не зійшло з історичної арени, і процеси протистояння двох релігій потребують детального вивчення. Методологічною основою нашого дослідження стали такі принципи наукового пізнання, як історизм, об'єктивність, критичний аналіз, системність та всебічність, а також системний підхід, застосування якого дало змогу вивчити предмет дослідження в контексті його завдань.

Основні вимоги принципу історизму – розглядати явища конкретно-історично, уявляти собі ці події тепер так, як вони виглядали тоді, і завдяки цьому виключати модернізацію, тобто осучаснення минулого¹⁶⁸. Принцип історизму передбачає розгляд внутрішньої політики Флавія Клавдія Юліана з огляду на обставини розвитку римського суспільства в середині та другій половині IV ст. і вимагає ретельного аналізу суспільно-економічних, релігійних та політичних процесів. Принцип історизму вимагає уникати характеристики діяльності

---

¹⁶⁸ Биск И. Я. Методология истории: курс лекций / И. Я. Биск. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. С. 115.

імператора з позицій та завдань сьогодення як абсолютно іншої епохи, а лише виходячи із умов, обстановки, завдань та потреб, які стояли перед імперією в період правління Юліана. Він також вимагає розглядати наявний емпіричний матеріал у логічній і хронологічній послідовності з урахуванням взаємозв'язку всіх його складових елементів.

Принцип об'єктивності передбачає, що історична реальність об'єктивна, що джерела і факти мають об'єктивний зміст і за допомогою історичного осмислення можна досягти об'єктивної істини¹⁶⁹, а отже, спираючись на нього у роботі забезпечили адекватне відображення релігійної та реформаторської діяльності імператора Юліана, що базується на об'єктивності джерел пізнання предмета дослідження; зацікавленості суб'єкта дослідження в отриманні істинного знання про минуле; можливістю побудови дослідницького процесу, який дасть змогу отримати таке знання. Упередженість висвітлення релігійної політики Юліана, зокрема, викривлення його образу в античній традиції IV–VI ст., не є перешкодою для об'єктивного вивчення та пізнання основних заходів його діяльності, зрештою, не є тією перешкодою, що виходить за звичні рамки критики джерел. Щодо організації дослідницького процесу, було достатньо часу для його здійснення, був вільний доступ до основних видів джерел у рамках цієї роботи – творів християнських істориків, творів язичницьких істориків та, власне, творів Юліана. Резюмуючи, констатуємо, були дотримані усі умови, необхідні для об'єктивного висвітлення теми.

Принцип критичного аналізу передбачає зовнішню та внутрішню критику джерел, вчитування у текст джерела, його критичне сприйняття та рефлексію. Оскільки джерельну основу дисертації складають твори античних істориків IV–VI ст., то ми зосередили увагу саме на внутрішній критиці джерел, яка полягає у дослідженні духу епохи, в якій вони були написані. Опрацювання джерел здійснювалося з дотриманням правил і критеріїв джерелознавчої критики, з прив'язкою до конкретно-історичної реальності, де вони створювалися, і з

---

¹⁶⁹ Парфенов И. Д. Методология исторической науки. Курс лекций. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 2001. С. 57.

врахуванням ступеня їх вивчення. У джерелознавчому аналізі ми застосовували аналітичну та внутрішню критику, оцінку повноти та репрезентативності отриманих даних. Під час опрацювання творів античних авторів послуговувалися прийомами біографічного методу вивчення.

У процесі роботи над дисертацією важливим є використання принципу системності, який постулює дослідження об'єкта як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин. Принцип системності дав змогу всебічно розглянути умови формування світогляду імператора, а також вжиті ним заходи у різних сферах діяльності на підставі філософсько-релігійних поглядів.

Важливою складовою теоретико-методологічних засад нашої дисертації став принцип багатофакторності, який передбачає аналіз всього спектра об'єктивних та суб'єктивних чинників, що вплинули на релігійне становище в Римській імперії середини IV ст. Спираючись на цей принцип, вдалося з'ясувати основні фактори, що впливали на стан розвитку релігійної політики імператора Юліана в контексті еволюції релігійного життя Римської імперії.

Використання проблемно-хронологічного принципу дає змогу розділити тему на низку проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності історичних фактів і розкриває складові компоненти дослідження. Виходячи з цього, у роботі в хронологічному порядку аналізуються освіта імператора Юліана, формування його світогляду (332–355), процес правління в Галлії, формування його як полководця, адміністратора (355–360), проголошення Юліана Августом в Парижі (лютий 360), формування навиків управління як одноосібного правителя Римської імперії, навиків оборонної діяльності імператора (361–363), причини, а також обставини загибелі імператора (363). З урахуванням специфіки періоду висвітлюються особливості його діяльності.

Використання усіх зазначених принципів та підходів у тісному взаємозв'язку дає змогу реконструювати основні засади проведення реформ, адміністрування та релігійної політики імператора Юліана в контексті еволюції релігійного життя Римської імперії (361–363)

Для розкриття нашої теми важливо взяти за основу сучасний методологічний інструментарій, узгодивши принципи дослідження з методами пізнання та використанням термінологічного апарату. Це допоможе коректно вибудувати процес вивчення протистояння християнства, що утверджувалося у Римській імперії IV ст., з язичництвом, ще достатньо поширеним серед нижчих верств населення й аристократії того часу.

Для дослідження історичних реалій і діяльності імператора Юліана ми обрали низку методів, які за умови комплексного використання дають можливість розв'язати поставлені завдання та дійти достовірних висновків. Серед загальнонаукових назвемо метод системного підходу, аналізу-синтезу, індукції-дедукції, статистичний, проблемний тощо.

Потрібно виділити той факт, що правління імператора Юліана розглядаємо як єдиний процес, поділений на два періоди, які хронологічно обмежені знаковими подіями. У рамках кожного періоду зосереджуємо увагу на вузлових моментах діяльності Юліана та наголошуємо на його найважливіших здобутках.

Проблемний метод, який став одним із провідних у дослідженні, був пов'язаний із трактуванням політики Юліана в християнській та язичницькій історіографії IV–VI ст.

Важливе значення для висвітлення предмета дослідження має метод періодизації. Поділ правління Юліана на етапи проводиться для того, щоб визначити мету його діяльності у той чи той період життя. У нашому випадку, за допомогою методу періодизації ми запропонували власне бачення відмінностей періоду правління Юліана як цезаря, коли він був підконтрольний імператорові Констанцію II, та одноосібним правлінням після смерті його попередника.

У нашій дисертації певну роль відіграє і статистичний метод, який дав змогу провести необхідні кількісні підрахунки, а згодом отримані дані відобразити у розробленні карт, які відображають географію військової активності імператора Юліана в Галлії, що була спрямована проти салічних франків, алеманів та інших германських племен, а також маршрути і битви перської кампанії 363 р., яка,

зрештою, призвела до загибелі імператора, а отже, і краху його політики на відродження язичництва.

Ми використовували також спеціально-історичні методи дослідження, передовсім історико-порівняльний, проблемно-хронологічний та історико-генетичний. Важливість використання історико-порівняльного методу у процесі нашої роботи зумовлена потребою зіставити окремі уривки з творів християнських істориків з повідомленнями як Юліана, так і язичницьких авторів. Процедура порівняння є характерною рисою не тільки будь-якого наукового дослідження, а й пізнавального процесу взагалі. Обов'язковою умовою використання цього методу є те, що факти повинні представляти одну епоху¹⁷⁰. Широкі можливості застосування історико-порівняльного методу, переконливість, його результатів і відносна простота визначили поширеність його в історіографії¹⁷¹. Звернення до проблемно-хронологічного методу, який полягає у вивченні послідовності історичних подій в часі (хронології)¹⁷², забезпечило уточнення дати народження імператора. Крім того, проведено зіставлення датування листа до іудеїв, де Юліан обіцяв відновити Єрусалим, з повідомленнями християнських авторів про те, що цей задум імператор намагався реалізувати, проте він був невдалим. Якщо взяти до уваги дату, коли був написаний лист і фінансові затрати на перську кампанію, яка починалася саме в цей час, то Юліан не мав можливості зробити цю спробу в 363 р. Він міг лише планувати почати відновлення храму після повернення з Персії.

Застосування історико-генетичного методу необхідне під час розкриття закономірностей історичного буття, адже він допомагає найбільшою мірою наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта дослідження. При цьому історичне явище відображається у найбільш конкретній формі. Його суть полягає

¹⁷⁰ Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОИМІО, 1996. С. 71.

¹⁷¹ Мининков Н. А. Методология истории : пособие для начинающего исследователя / Отв. ред. И. М. Узнародов. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. С. 228–232.

¹⁷² Парфенов И. Д. Методология исторической науки. Курс лекций. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2001. С. 84–85.

у послідовному розкритті зародження і розвитку історичних об'єктів¹⁷³. Історико-генетичний метод дає змогу виявити причиново-наслідкові зв'язки, закономірності історичного буття в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та виразності. Згаданий метод найбільш поширений в історичному дослідженні, а його суть полягає у з'ясуванні ознак, функцій у процесі історичного поступу, що дає можливість наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта¹⁷⁴. В історико-генетичному методі виражена сама суть історичного мислення і в ньому знаходить найбільш яскраве втілення принцип історизму¹⁷⁵.

Системний підхід забезпечив цілісне сприйняття об'єкта дослідження і всебічний аналіз зв'язків між його окремими елементами, що надало дослідженню завершеного вигляду. Методи індивідуалізації та узагальнення допомогли здійснити історико-соціологічний та історико-політичний аналіз суспільно-релігійних перетворень, які переживало римське суспільство.

У процесі дослідження вагоме методологічне навантаження має також термінологічний апарат. Ключовими у нашій дисертації є терміни: язичництво, політеїзм, «Відступник», «відступництво», християнство, а найбільш поширеним прізвиськом імператора – «Відступник» (лат. – *Apostata*). Цей термін походить від грецького «ἀποστασία» (лат. *apostasia*) – бунт; від «ἀπό» – від, та «στάσις» – позиція, порушення релігійної віри. Власне цей термін християни використовували на позначення відступництва від християнства. Він передбачає повну відмову від віри, відкидання чи заперечення догматів християнства. Словом «язичник» історики послуговуються широко, але неохоче, тому, що воно було християнським приниженням нехристиян, широко, бо важко знайти йому альтернативу. Інколи в історіографії вживають термін «*paganus*», що може бути

¹⁷³ Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО, 1996. С. 71.

¹⁷⁴ Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків : Інститут історії України НАН, 1995. С. 42–47 ; Колесников К. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–X ст. : дис... канд. істор. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. С. 70.

¹⁷⁵ Мининков Н. А. Методология истории : пособие для начинающего исследователя / Отв. ред. И. М. Узнародов. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. С. 223.

синонімом до прикметника «язичницький», а також для іменників «селянин» та «язичник», від «pagus» – паг, сільська община, село. Дефініції «Католицька» та «Ортодоксальна» Церква вживаються у дисертації як синоніми, для позначення офіційної християнської Церкви на протипагу єретичним течіям – донатизму чи аріанству.

Отже, використання сукупності зазначених принципів і методів, а також історіографічна література й залучений джерельний матеріал уможливили досягнення мети та розв'язання поставлених завдань, досить повне й об'єктивне висвітлення окремих складових, а також процесу правління і реформаторської діяльності імператора Юліана загалом, виявлення особливостей релігійного розвитку в Римській імперії в середині і другій половині IV ст.

Висновки до розділу 1

Постать імператора Флавія Клавдія Юліана та проведені ним реформи традиційно викликають великий інтерес в історіографії. Значна частина наукових досліджень присвячена релігійній політиці імператора Юліана. Не завжди дослідникам вдається дотриматися принципу об'єктивності, встановити реальні обставини того чи того факту, дійти незаангажованого висновку, не потрапити під вплив джерел, написаних відвертими противниками Юліана, чи його неприхованими симпатиками.

Встановлено, що внутрішня політика імператора Юліана має тривалу історію дослідження. Попри це, й на сьогоднішній день в історіографії немає єдиного підходу не лише до різних аспектів цієї проблеми, але й єдиного розуміння суті реформ імператора Юліана. В історіографії досі не вдалося остаточно подолати проблему упередженості щодо політики Юліана, яка бере свій початок в історіографії античності. Християнські автори, а за ними і частина дослідників, підкреслюють увесь негатив, який можна знайти на Юліана, подекуди гіперболізуючи та навіть подаючи недостовірні відомості. З іншого боку, спостерігаємо в історіографії тенденцію до висвітлення реформ Юліана через призму його творів та творів язичницьких авторів, особливо це стосується періоду XX – початку XXI ст. Це, звичайно, теж не може не спотворити результат. Ще один висновок, який можна зробити, – це порівняно мала увага дослідників до адміністративної політики імператора та його реформаторської діяльності.

Наративні джерела з вивчення означеного періоду можна розділити на три блоки:

- праці християнських істориків – Григорія Назіанзина, Сократа Схоластика, Павла Орозія, Феодорита Кірського та Ермія Созомена;
- твори імператора Юліана – епістолярна спадщина, філософсько-релігійні та художні твори;

- твори язичницьких істориків – Амміана Марцелліна, Зосима, Лібанія, Флавія Євтропія, Євнапія з Сард та Аврелія Віктора.

Здійснений аналіз джерел дає підстави констатувати, що християнські історики писали свої твори упереджено і з чіткою метою – висвітлити діяльність Юліана як чергового ворога християнської Церкви. Григорій Назіанзин був сучасником Юліана, навчався з ним в одній школі, проте нічого не повідомляє про цей період життя, окрім того, що розкрив його наміри у реставрації язичництва. Наведене твердження викликає сумнів, оскільки імператор не сповідував язичництво відкрито, остерігаючись Констанція II. Християнські історики зобразили Юліана як правителя, негідного імператорського трону, який загрожував християнству як релігії, втілення зла, що загинув від руки самого Бога. Християнські джерела майже нічого не повідомляють про реформаторську діяльність Юліана, про успіхи у справі стабілізації ситуації у провінції Галлія, проте акцентують увагу на «переслідуваннях» їхніх одновірців. Натомість язичницькі історики, здебільшого вихваляють імператора, хоча подекуди дозволяють собі критику на його адресу. У їхніх творах наявний апологетизм язичництва, нетерпимість щодо християнства. Отже, від IV ст. в античній історіографії бере початок яскраво виражене протистояння між християнським та язичницьким напрямом. З певними застереженнями це протистояння можна простежити до сьогодення.

Тема належним чином забезпечена джерельною базою та різноаспектною науковою літературою, що дає змогу провести ґрунтовне, різнопланове дослідження правління Флавія Клавдія Юліана, повно й всебічно висвітлити як окремі аспекти, так і проведені імператором Юліаном реформи загалом, віднайти шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії та виявити особливості релігійного розвитку Римської імперії в середині і в другій половині IV ст.

Розроблена нами методологічна модель дослідження відповідно до розвитку сучасної історичної науки в Україні, яка складається зі сукупності вказаних вище принципів і методів, а також історіографічна література й залучений джерельний

матеріал, дають змогу досягнути мети дослідження та розв'язати поставлені завдання.

РОЗДІЛ 2

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА ФЛАВІЯ КЛАВДІЯ ЮЛІАНА

2.1 Релігійне життя Римської імперії в першій половині IV ст.

У сучасній історіографії чимало аспектів розвитку традиційної римської релігії у добу імперії залишаються вкрай дискусійними. Одні автори визнають виродження римської релігії, зокрема, через поширення східних культів, інші вважають такий підхід однобоким¹⁷⁶. Однак не можна заперечити, що Римська держава, завоюючи велику кількість навколишніх народів, поступово знайомилася з їхніми звичаями та віруваннями, частину яких запозичила та інтегрувала у власне релігійне життя. Римляни зробили своїми союзниками не тільки підкорені народи, але і їх богів і, залишаючи кожному завойованому демосу його закони, храми і звичаї, вони зберегли їх вірування і прийняли їхніх богів до свого пантеону¹⁷⁷. Тому до середини IV ст. римська релігія поєднувала релігійні культи та обряди східних народів імперії.

Словом «язичник» історики послуговуються широко, але неохоче, тому, що воно було християнським приниженням нехристиян, широко, бо важко знайти йому альтернативу. *Paganus* може означати «провінціал», бо *pagus* – це невелике село. У середині IV ст. імператор Юліан повернув для послідовників традиційної релігії термін «Еллін», на тій підставі, що справжня релігія була пов'язана з грецькою культурою і філософією. Це рішення видається як мінімум дискусійним, а як максимум – непродуманим. Передовсім серед християн були також греки і вилучити їх з групи «Еллін» – нелогічно. По-друге, близько половини мешканців Римської імперії розмовляли латинською мовою. Важко

---

¹⁷⁶ Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. С. 126.

¹⁷⁷ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 15.

увидіти, що мешканці Італії, чи й самого Рима, погодилися б називати себе не римлянами, а еллінами. Зрештою, цього ми не дізнаємося, бо, як точно з цього приводу зазначив Г. Кларк, правління Юліана було надто коротким¹⁷⁸.

Перші християнські імператори намагалися заручитись підтримкою християнської Церкви, тому для них такою важливою була цілісність цієї структури. Як Костянтин Великий, так і його син Констанцій II на прохання християнського духовенства і з власної ініціативи брали участь у подоланні догматичних суперечок у християнстві. Попри внутрішню боротьбу між аріанами і ортодоксами, усі християни протистояли традиційній римській релігії. Дослідження цих процесів і є важливим у вивченні релігійного життя Римської імперії у першій половині IV ст.

Хоча християнство і стало панівною релігією, проте було сповнене чвар, основу яких становила незгода щодо основних християнських догматів. У цей період в Церкві існують ранньохристиянські течії – донатизм, аріанство і офіційна католицька чи ортодоксальна Церква, яку російські автори подекуди називають «православною». Аріанство (гр. – Αρειανισμός) – течія у християнстві IV–VI ст., яка обстоювала вчення Александрійського пресвітера Арія про нерівність Сина Божого з Богом-Отцем, яке суперечило встановленому на вселенських соборах у Нікеї (325) і Константинополі (381) церковному догмату про єдиносутність Бога-Отця і Сина¹⁷⁹. Саме прихильників Нікейського символу віри називають ортодоксами (від гр. ὀρθοδοξία – правовірність) чи католиками (від прикметника гр. καθολική – всесвітній). Цими термінами послуговувалася християнська Церква вже у першій половині IV ст. Суперечки між названими течіями християнства врегульовувалися на церковних соборах. Костянтин Великий та його наступник Констанцій II активно брали участь у церковних соборах і в житті Церкви безпосередньо. Костянтин і його сини запрошувались суддями як ортодоксами, так і еретиками, причому кожна сторона прагнула здобути собі прихильність

¹⁷⁸ Clark G. Christianity and Roman Society. Key Themes in Ancient History. Edited by – P. A. Cartledge and – P. D. A. Garnsey. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 35.

¹⁷⁹ Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І. та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. С. 38.

імператорів і спрямувати їх гнів на противника. Очевидно, втручання світської влади не лише не сприяло врегулюванню догматичних суперечностей, а навпаки, спричиняло загострення боротьби, подекуди зростання агресивності тієї сторони, яка могла розраховувати на підтримку імператора.

Римська релігія підпорядковувалася державі і була важливим інструментом в досягненні нею своїх цілей. Римляни не проводили чіткої межі між релігією і політикою¹⁸⁰. У Римській імперії не могло бути й мови про панування релігії над державою. Римська державна релігія не мала сенсу без держави, надбання якої вона становила¹⁸¹. Тому політика підтримки християнства і прирівняння його до державної релігії неминуче сприяла послабленню та поступовому занепаду традиційної римської релігії. Очевидно, такий розвиток подій не міг бути прийнятним для прихильників язичництва, і вони шукали нагоду, щоб повернути втрачені позиції.

Римська релігія була невід'ємною та необхідною складовою державних інститутів. Як переконливо наголошує О. Петречко, «Влада вищих магістратів сприймалась римлянами як нерозривна єдність політичних та релігійних повноважень, імперія та ауспіцій. Про це свідчить зокрема можливість використання кожного з двох термінів для позначення вищої влади загалом»¹⁸². І. Бердніков стверджує, що, оскільки у римської державної релігії не було самостійного завдання, окремого від завдання держави, то природно, що вона не мала особливої організації подібної до тої, яку ми бачимо в християнській церкві¹⁸³. Проте ця теза видається вельми контрверсійною, позаяк політеїзм існував не одне століття, функціонували язичницькі храми і, отже, хтось у них

---

¹⁸⁰ Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. С. 131.

¹⁸¹ Бердников И. С. Государственное положение религии в Римской империи. До Константина Великого. Т. 1. Казань, 1881. С. 211–212.

¹⁸² Петречко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. С. 131.

¹⁸³ Бердников И. С. Государственное положение религии в Римской империи. До Константина Великого. Т. 1. Казань, 1881. С. 313–314.

мав здійснювати певні дієства і ритуали, які язичники використовували для поклоніння богам. Відповідальними за такі дієства і храми були жерці, в їхньому середовищі існувала також певна ієрархія, яку потім і буде намагатися відновити імператор Юліан. Все ж у Римі жерці не були окремою суспільною верствою¹⁸⁴. Можливо, саме це хотів змінити Юліан своєю реформою і саме в цьому він готовий був взяти приклад з християнської Церкви.

Управління справами релігії не було відділеним від управління справами держави, інтересам якої вона служила. Вона перебувала у віданні і розпорядженні державної влади як складова частина державного управління. Законодавче право в сфері релігії належало тій же державній владі, яка розпоряджалася і всім державним законодавством взагалі. Релігійні закони видавалися спільним порядком для всіх законів, або краще сказати, що один і той самий державний закон регулював і релігійні справи невіддільно від інших державних справ¹⁸⁵.

Язичництво було сповнене недоліками, а філософи-язичники – суперечливими. Вони часом помилялися, а мали бути виправленими і узгодженими. А міфи, яким Юліан надавав великого значення, були незрозумілими і часом дратівливими, і їх треба було потрактувати у такий спосіб, щоб непосвячений міг через них досягти більш детального і глибокого розуміння божественного світу¹⁸⁶. Язичництво не мало внутрішньої догматичної єдності, на відміну від християнства, тому, занепадаючи під тиском державної влади, яка його зрадила, воно не могло протиставити державі правильну систематичну оборону, і лише пасивно пручалося неминучому. Все ж язичницьке суспільство здавалося здатним до боротьби, оскільки в його рядах були кращі інтелектуальні сили епохи, які здебільшого володіли потужною зброєю пропаганди – органами освіти. Школи в Ефесі, Мілеті, Александрії, Антіохії, Нікомедії – центри духовної

---

¹⁸⁴ Петrenchко О.М. Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. С. 131.

¹⁸⁵ Бердников И. С. Государственное положение религии в Римской империи. До Константина Великого. Т. 1. Казань, 1881. С. 313–314.

¹⁸⁶ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 545.

реакції, і владі погано вдавалося поновлювати їх вчительський персонал новими християнськими кадрами¹⁸⁷. Дисципліни, які там викладалися, були спадщиною античної цивілізації, нерозривно пов'язаної з римськими релігійними легендами.

Уже у III ст. християнська Церква надзвичайно зміцніла. Будучи державою в державі, вона удосконалювала свою організацію у тому ж темпі, в якому держава погіршувала свою. Методами держави були пригнічення, примус і переслідування, принципами церкви – любов, співчуття і втіха. Християнська Церква єдина серед релігійних общин турбувалася не тільки про душевне здоров'я віруючих, вона обіцяла і надавала їм практичну допомогу в подоланні страждань земного світу, тоді як держава пригноблювала і переслідувала свою помічницю. Але коли християни стали достатньо сильними і чисельними, їм набридло почувати себе ізгоями і боротися з державою. Настав час примирення держави з Церквою, вони потребували допомоги одне одного. Костянтин Великий запропонував Церкві мир, за умови, що вона погодиться визнати державу і підтримає владу імператора¹⁸⁸.

Державній владі потрібна була єдина церква з єдиною ідеологією, а в християнстві, після його легалізації, суперечки з теологічних питань спалахнули з новою силою. Першою проблемою, з якою зіткнувся імператор Костянтин Великий, був донатизм, який виник у північній Африці. Цю течію в християнстві очолив Донат – єпископ Карфагену. На початку IV ст. донатисти відділилися від Церкви. Вони дотримувалися строгих поглядів на теологію і поєднували пуританський світогляд з пристрасстю до мучеництва. Самі донатисти вважали себе єдиними істинними християнами в Африці. Імператор Костянтин Великий закликав до примирення християн, але конфлікт тривав і після його смерті. Донатисти вели активну боротьбу з католиками в імперії¹⁸⁹. Ці суперечки були не єдиними в християнстві. На початку IV ст. зі своїм вченням про сутність Христа

---

¹⁸⁷ Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности). Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. С. 15.

¹⁸⁸ Ростовцев М. И. Общество и хозяйство в римской империи. Т. II. СПб. : Наука, 2000. С. 215.

¹⁸⁹ Teitler H. C. The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 33–35.

виступив священик з Александрії Арій¹⁹⁰, який вів суперечку з єпископом Александрії Афанасієм. Арій намагався застосувати формальну логіку до християнського ірраціоналізму. Він вважав, що бог – єдиний, все інше створене ним, а значить, і син божий – Христос – теж створений, що існує відмінність між Христом та іншими творіннями, а також між Христом і Богом Отцем¹⁹¹. По суті, в аріанстві відроджувалося давнє вчення про Логос¹⁹². Єгипетські єпископи виступили проти Арія, але єпископи низки інших провінцій його підтримали. Аріанство викликало бурхливу реакцію з боку ортодоксальних богословів. Імператор Костянтин Великий навряд чи вдавався у сутність цих розбіжностей, йому важливо було домогтися єдності Церкви. З ініціативи Костянтина в місті Нікея у Малій Азії 325 року був скликаний собор єпископів, які мали прийняти остаточне рішення щодо спірних догматичних питань. Нікейський собор більшістю голосів засудив вчення Арія, оголосивши його ерессю, але це не врегульовано суперечки. Тим більше, що, побоюючись незалежних дій ортодоксальних єпископів, Костянтин почав підтримувати прихильників Арія, а його син, імператор Констанцій II, був переконаним аріанином. Аріанство поширилося серед варварських племен. Не всі християнські організації визнали рішення Нікейського собору, однак саме після нього відбулося офіційне оформлення єдиної ортодоксальної католицької церкви¹⁹³.

Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство до середини IV ст. стало панівною релігією в Римській імперії. Костянтин Великий, бажаючи зробити Церкву інструментом влади, дав їй багатство і привілеї, у такий спосіб радикально трансформувавши її. Життя духовенства та архієреїв більше не

---

¹⁹⁰ Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории. М. : Политиздат, 1987. С. 176–177.

¹⁹¹ Clark G. Christianity and Roman Society. Key Themes in Ancient History. Edited by – P. A. Cartledge and – P. D. A. Garnsey. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. P. 33 ; Rankin D. Arianism. The Early Christian World / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 981–982.

¹⁹² Rankin D. Arianism. The Early Christian World / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 982.

¹⁹³ Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории. М. : Политиздат, 1987. С. 176–177.

нагадувало життя членів первісної християнської общини. Вона стала корумпованою і зануреною у розкіш¹⁹⁴. Костянтин Великий поставив християнську Церкву в таке становище, що її справам як общини, тісно пов'язаної з усім державним життям, надавалося державного значення¹⁹⁵.

Політика перших християнських правителів була спрямована на заборону жертвоприношень, закриття язичницьких храмів і стала природним наслідком настрою Церкви, яка, перемігши, виявила нетерпимість і мстивість щодо недавно переможеного противника¹⁹⁶. Язичництво мало особливо сильні позиції у Римі, де до нього були прихильними багато знаменитих родів і проживало багато послідовників неоплатонізму¹⁹⁷. Констанцій II руйнував язичницькі храми або віддавав їх християнам. Сповідування язичництва вважалося державним злочином, і тому багато язичників приймали християнство, однак не завжди за переконанням. Язичництво зберегло силу тільки у великих містах, наприклад, у Александрії, Афінах, Римі, його відстоювали стародавні патриціанські роди і вчені Александрії та Афін. Констанцій II не наважився зруйнувати язичницькі храми в Римі і не скасував державну платню жерцям¹⁹⁸.

Період правління Констанція II сповнений релігійною боротьбою в державі, що, однозначно, була наслідком правління Костянтина Великого. Імператор Констанцій II став першим християнським імператором, християнином від народження. Він ініціював боротьбу Церкви проти державної влади, що ніколи не припинялася¹⁹⁹. Правління Констанція II є особливо невиразним для історика, який досліджує релігію. Він проявив сильний богословський інтерес до релігії,

---

¹⁹⁴ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 176.

¹⁹⁵ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 71.

¹⁹⁶ Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности). Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. С. 11.

¹⁹⁷ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 71.

¹⁹⁸ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 72.

¹⁹⁹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 516.

проте, на відміну від свого попередника і наступника, не вибрав християнства, і не відкидав його, так що його особистій духовній історії не вистачає драматичного переломного моменту²⁰⁰.

Констанцій II потрапив під сильний вплив аріан, і це позначилося на ставленні до підтримуваного Константом єпископа Александрійського Афанасія, який зазнавав переслідувань. У 340 р. двадцятидев'ятирічний Констант був убитий в Галлії полководцем Магненцієм. У 353 р. Магненцій був розбитий військами Констанція II і покінчив життя самогубством. Констанцій II виявився єдинодержавним правителем Сходу і Заходу. Він посилив переслідування архієпископа Афанасія²⁰¹. У 355 р. імператор призначив скликання собору в Мілані, що розпочався чварами щодо наперед заготовленого аріанами тексту символу віри і продовжився при імператорському дворі. За сприяння Констанція II було підписано заготовлені постанови і засуджено Афанасія. Проте єпископи обурилися заочним звинуваченням Афанасія і вимагали вільного собору і перегляду рішення. Ті, хто не підписав резолюцій, а це – Євсевій Верцеллійський, Люцифер Калаританський і Діонісій Міланський – зазнали заслання. З вимогою підписати рішення собору до папи римського Ліберія відрядили євнуха Євсевія. Ліберій наполягав на правильній процедурі суду над Афанасієм. За Амміаном Марцелліном, Ліберій, незважаючи на наказ імператора, вперто відмовлявся це робити і не раз гучно заявляв, що вважає найбільшою несправедливістю засудити людину, не побачивши і не вислухавши її. Хоча імператор знав, що Афанасій вже усунутий з посади єпископа Александрії, він наполегливо хотів, аби це було підтверджено авторитетом папи римського (Амм. Марс. 15, 7, 9–10). Імператор не прийняв такої заяви і дав Ліберію три дні на роздуми, після чого відправив його в заслання до міста Веррія, що у Фракії²⁰². Щоб уникнути можливих народних заворушень, Ліберія з великими труднощами

²⁰⁰ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *САН*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 539.

²⁰¹ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 72.

²⁰² Карташев А. В. Вселенские соборы. Минск : Харвест, 2008. С. 55.

вивезли з міста вночі. (Amm. Marc. 15, 7, 10). На соборі в Мілані аріани перемогли завдяки підтримці імператора. Ортодоксальні єпископи зазнали гонінь. Коли аріани розділилися на дві течії, Констанцій намагався їх примирити²⁰³.

Можна погодитися з тим, що у IV ст. язичництво перебувало у важкому стані, який погіршувався відтоді, відколи його перестала підтримувати держава. Важко повірити в те, що спроба Юліана реанімувати його на основі поєднання окультизму і проповіді могла увінчатися успіхом, навіть якщо б він залишився живим і зумів провести в життя свою програму. Першою причиною успіху християнства була просто слабкість і стомленість супротивника: язичництво втратило віру і в науку, і в себе²⁰⁴. У християнській історіографії, язичництво порівнювали з «живим трупом». Думку про занепад язичництва через припинення державної підтримки поділяють і сучасні вчені, хоча і визнають, що у IV ст. політеїзм залишався ще природною римською релігією²⁰⁵.

Констанцій II, як ми вказували вище, був першим імператором, народженим і вихованим християнином і рішучим противником язичництва. Язичницька релігія зазнавала утисків з боку імператора. Проте, впродовж декількох останніх років життя його політика щодо язичництва пом'якшилася²⁰⁶. У 341 р. Констант і Констанцій II видають закон про заборону язичництва і жертвоприношень (CTh. 16. 10. 2). Т. Моммзен відзначає, що на Сході імперії цей закон діяв, а от на Заході ніхто не дотримувався його принципів²⁰⁷.

У 353 р. Констанцій II став єдиним правителем імперії. Імператор видає новий закон (CTh. 16. 10. 4), як зазначає П. Аллар, несприятливий для язичників, яких

²⁰³ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 72.

²⁰⁴ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 211–212.

²⁰⁵ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 538.

²⁰⁶ Liebeschuetz J. H. W. G. Continuity and Change in Roman Religion. Oxford : Clarendon Press, 1979. P. 300.

²⁰⁷ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 517.

він називає загиблими. Ця постанова була страшною за змістом і наслідками. Шанувальникам ідолів була призначена смертна кара. Язичницькі храми закривалися, жертвопринесення заборонялося²⁰⁸. Можливо, автор використав помилкове датування цього закону 353 р. М. Ведешкін схиляється до думки, що цей едикт виданий у 356 р.²⁰⁹, але римський календар 354 р. згадує всі язичницькі свята. Закон від 19 лютого 356 р. знову визначає смертну кару кожному, хто буде викритий як такий, що вклоняється ідолам чи бере участь у жертвоприношеннях. Цей закон був підписаний августом Констанцієм II та цезарем Юліаном (CTh. 16. 10. 4; CTh. 16. 10. 6)²¹⁰. У 353 р. було видано закон, яким заборонялися нічні жертвоприношення, дозволені Магненцієм (CTh. 16. 10. 5). Тут важливо зазначити, що на сьогодні не відомо жодного випадку, щоб хтось був засуджений за цими законами. Саме тому ми схиляємося до думки, що імператорські закони з таким змістом мали радше стримувати, ніж карати людей²¹¹.

Джерела засвідчують, що жертвоприношення все ж здійснювалися. У Амміана Марцелліна знаходимо свідчення того, що через погану погоду на морі кораблі не могли вчасно доставити хліб і перед загрозою голоду в місті, префект Риму Тертулл офіційно приносив жертву в храмі Кастора (Amm. Marc. 19, 10). Історик наводить докази жертвоприношень і в інших містах (Amm. Marc. 19, 12, 12). В історичній хроніці Євнапія із Сард також натрапляємо згадку про жертвоприношення Анатолія, префекта преторія Іллірії, коли він відвідував Афіни за Констанція II і Константа: «І ось приїхав Анатолій. Він мав мужність здійснити жертвоприношення і відвідав всі храми, як вимагав священний закон...» (Eunap. V. Soph. 491). На основі цих свідчень можна припустити, що

²⁰⁸ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 184–185.

²⁰⁹ Ведешкин М. А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» / Пер. с лат. и комм. М. А. Ведешкин. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 15. Выпуск 27. С. 40.

²¹⁰ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 184–185.

²¹¹ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 61.

закони проти язичництва могли діяти лише в тих частинах Римської імперії, де переважало християнство.

Як припускає Я. Алфіонов, згадані закони, можливо, насправді були складені імператором, однак за його життя не були оприлюднені, а зберігалися в імператорських архівах. Саме звідти їх взяв Феодосій, наказавши включити їх до свого кодексу і опублікувати разом з іншими імператорськими едиктами²¹². П. Аллар переконаний, що ці закони діяли лише там, де громадська думка робила це можливим. На заході імперії вони були менш дієвими, ніж на сході. Політика Констанція II не завдавала шкоди традиційній римській релігії там, де вона була сильною, але прискорювала її падіння там, де вона руйнувалася сама собою і сіяла в душах язичників гнів, який проявився у часи правління Юліана. Таким чином, діяльність імператора радше уповільнила, аніж прискорила неминуче падіння стародавньої релігії²¹³.

На думку М. Ведешкіна, загроза, яка нависла над язичництвом внаслідок поширення християнства, посилювала потяг сенаторів-язичників до давньої віри, сприяючи тим самим зміцненню позицій язичницьких культів серед римської аристократії²¹⁴. Власне аристократія була стійкішою до християнства, ніж інші елементи імперського суспільства. Вона ще довго після Костянтина Великого залишалася майже повністю язичницькою²¹⁵. Окрім аристократії, язичництво користувалося популярністю і в сільського населення. Якщо християнство історично мало найбільшу підтримку у містах, то язичництво залишалося панівною релігією у селах. У сільській місцевості християнство переважало тільки у Північній Африці та у долині Нілу. Значна частина сільської місцевості Італії та Галлії, більшість населення Сардинії та жителі Гази в Палестині були язичниками. У Єгипті традиційні культи також відігравали велику роль.

---

²¹² Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 60–61.

²¹³ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 188–189.

²¹⁴ Ведешкин М. А. Языческая аристократия Рима и христианство (312–380 гг.). *Классическая и византийская традиция*. 2013. С. 97.

²¹⁵ Barnes T. D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy. *JRS*. Vol. 85. P. 142.

Язичництво на цих територіях було не пережитком, а релігією, яку сповідували ще протягом століть. Незважаючи на те, що християнство кинуло виклик традиційним віруванням, багато народів імперії залишалися вірними політеїзму²¹⁶. Недарма Дж. О'Доннелл розглядає Юліана справжнім представником розчарованих прихильників давньої релігії, обурених після багатьох років прохристиянської політики Костянтина Великого та його синів²¹⁷.

У 357 р. Констанцій II відвідав Рим, де перебував з 28 квітня до 29 травня (Амм. Марс. 16, 10, 4). Коли він наближався до столиці, назустріч йому вийшов сенат, і він з радісним виглядом приймав його шанобливі вітання, розглядав поважні обличчя людей патриціанського походження (Амм. Марс. 16, 10, 5). Прихильність представників столичної аристократії до язичництва походила з нерозривного зв'язку між давніми культами і політичними традиціями римського сенату²¹⁸.

Вступивши до Рима, імператор був вражений великою кількістю чудових пам'яток, свідків стародавньої могутності, що красувалися на форумі, всюди, куди б він не глянув (Амм. Марс. 16, 10, 13). Констанцій II довго роздумував над тим, чим йому примножити красу Рима і вирішив спорудити обеліск у Великому цирку (Амм. Марс. 16, 10, 17). У 357 р. за наказом імператора був встановлений присвячений богу Сонцю обеліск, привезений з Єгипту. На його вершині була закріплена бронзова куля, вкрита золотими пластинами. Проте невдовзі вона була розбита ударом блискавки і її замінили на бронзовий позолочений смолоскип (Амм. Марс. 17, 4, 12–15).

Подарований Констанцієм II обеліск з Єгипту, стверджує Р. Едбрук, не варто трактувати як послаблення напруги між язичниками та імператором. Він звертає увагу на слова Амміана Марцелліна, що підлабузники закликали наслідувати Августа у подарунках Риму. Зведення обеліска, можливо, мало б компенсувати

²¹⁶ Leadbetter B. From Constantine to Theodosius (and beyond). *The Early Christian World* / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 277.

²¹⁷ O'Donnell J. The demise of paganism. *Traditio*. 1979. Vol. 35. P. 47.

²¹⁸ Ведешкин М. А. Языческая аристократия Рима и христианство (312–380 гг.). *Классическая и византийская традиция*. 2013. С. 93.

видалений вівтар Перемоги з сенату²¹⁹. Справді, під час цього візиту імператора до Рима, з приміщення римського сенату було винесено вівтар Перемоги, встановлений Августом у 29 р. до н. е., на честь перемоги над Антонієм і Клеопатрою в битві біля мису Акцій. Ця пам'ятка була образливою для християн, через що Констанцій II і наказав її винести. Попри це, імператор зберігає за весталками їх привілеї, затверджує кошти на язичницькі богослужіння і, виконавши майже всі обов'язки верховного жерця, призначає членів римської знаті на різні жрецькі посади, які, по суті, були спадковими в їхніх сім'ях²²⁰.

Обеліск, стверджує Р. Едбрук, не перший публічний язичницький пам'ятник в офіційно християнізованому місті. Напис на ньому засвідчує, що він був передовсім засобом пропаганди, який вихваляє імператора більше, ніж вшановує язичників та їхнє місто. З напису видно, що Костянтин Великий хотів спорудити обеліск в Константинополі, але Констанцій II звів його на пошану Рима і навіть більше, щоб відсвяткувати свою перемогу над Магненцієм. Із опису Амміана Марцелліна видно, що імператор виконував всі традиційні імператорські прерогативи і одним з таких заходів стало зведення пам'ятників²²¹.

Призначення до жрецьких колегій і продовження державних субсидій на язичницькі богослужіння були імператорськими прерогативами, але не примиренням Констанція II з римською язичницькою аристократією, а радше толерантністю, продемонстрованою імператором щодо деяких язичницьких і аристократичних традицій. Навіть якщо візит з 28 квітня до 29 травня не супроводжувався тиском на язичників, то це не обов'язково сприяло істотному поліпшенню відносин між імператором і римською аристократією. Існує небагато доказів такого результату, і будь-яке поліпшення, ймовірно, обмежується віротерпимістю щодо римської традиції, в той час як імператор дотримувався

²¹⁹ Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 57–58.

²²⁰ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 185 ; Salzman M. R., Roberts M. The Letters of Symmachus : Book 1. Writings from the Greco-Roman world 30. Atlanta : Society of Biblical Literature, 2011. P. xxxii.

²²¹ Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 57–58.

політики ігнорування язичницької сенатської аристократії Рима²²². Проте має рацію М. Ведешкін, коли припускає, що заради послаблення прихильників нікейського віросповідання в столиці, імператор був готовий піти на зближення з місцевою язичницькою аристократією²²³.

Тогочасний візит Констанція II до Рима, окрім бажання досягти угоди з язичницькою аристократією міста, міг також бути частиною спроби примирення між імператором і християнським населенням, яке висловлювало незадоволення вигнанням єпископа Ліберія. Імператор, можливо, сподівався досягти взаєморозуміння з язичницькою знаттю, але не за рахунок примирення²²⁴. За правління перших християнських імператорів язичництво втратило тільки своє зовнішнє значення як офіційної державної релігії, але продовжувало зберігати недоторканність своїх вірувань і свободу відправлення свого культу. Обряди язичницького культу здійснювалися відкрито і поважалися державною владою. Самі імператори продовжували носити титул верховного жерця (*Pontifex Maximus*), і залишалися в очах язичників верховними захисниками і покровителями політеїзму²²⁵.

Відсутність переслідування язичництва після 357 р. вказує на те, що велика частина язичницьких ритуалів уже була заборонена, а тому відпала необхідність видавати нові закони. Окрім того, після 357 р. увага імператора все більше зосереджувалася на Сході і він, можливо, не мав часу чи інтересу переслідувати язичників у Римі²²⁶. Але імператор втратив довіру до senatorів, прихильників язичництва, і призначив довірених осіб стежити за ситуацією після його повернення на Схід. Ці посадові особи мали здійснювати нагляд за діяльністю

²²² Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 41, 58.

²²³ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 88–89.

²²⁴ Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 56.

²²⁵ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. С. 62.

²²⁶ Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 58–59.

язичників у Римі і запобігати порушенням. Язичницька аристократія Риму втратила контроль над важливими цивільними відомствами на Заході після 355 р., і після візиту Констанція II ситуація залишилася без змін. Ще раніше сенатори втратили свій вплив в армії та імператорській родині²²⁷.

Як пише Р. Еррінгтон, коли б Констанцій II жив так довго, як його батько, і правив більше, ніж 20 років, то зміг би створити теологічно-адміністративну структуру церкви – принаймні на Сході. Це привело б до об'єднання церкви і держави, чого Костянтин Великий прагнув досягнути спочатку²²⁸. Але на перешкоді цьому, окрім іншого, стояла велика кількість ересей. Криза у Церкві проявилася вже у процесі формування церковних догматів. Тому була дуже невелика ймовірність того, що ці суперечності можна було подолати адміністративними методами.

Настав час, коли неможливо було зрозуміти, з ким Констанцій II веде боротьбу: з шанувальниками богів чи з християнами, які залишалися вірними рішенням Нікейського собору. У жодному язичницькому храмі солдати не здійснювали насильств подібних до тих, за допомогою яких вони залили кров'ю базиліки Александрії чи Константинополя, коли виганяли звідти католицьких пасторів, щоб поставити на їх місце аріан²²⁹.

Отже, релігійне становище в Римській імперії в першій половині IV ст. було дуже складним. При владі утвердилися християнські імператори. Християнство стало державною релігією і користувалося підтримкою держави. Але політика імператора Констанція II була неоднозначною. Попри підтримку християнства і особисте втручання в життя Церкви, він здійснював і функції верховного жерця і не відмовився від цього звання. Велика частина Римської імперії у першій половині IV ст. була християнізована, але і язичництво, позбавлене статусу державної релігії, ще залишалося потужним у великих містах імперії. Підтримку

²²⁷ Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 60–61.

²²⁸ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 172.

²²⁹ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 189.

йому забезпечували чисельна римська і провінційна аристократія, а також філософи-неоплатоніки. Закони проти язичництва, можливо, діяли лише в тих частинах Римської імперії, де переважало християнство.

2.2 Формування світогляду імператора

Імператор Флавій Клавдій Юліан (361–363) – представник династії Костянтина Великого. Батьком його був Флавій Юлій Констанцій (?–337)²³⁰ – син Констанція I Хлора (250–306) і Флавії Максиміани Теодори, зведений брат Костянтина, оскільки останній був сином Констанція I Хлора і Олени. Матір'ю Юліана була друга дружина Юлія Констанція – Василина. Вона була дочкою Юлія Юліана – консула і префекта преторія при імператорі Костянтині. Флавій Юлій Констанцій назвав сина на честь свого тестя (Lib. Or. 18, 9). Імператор Юліан зростав разом зі своїм зведеним братом Галлом, сином першої дружини Юлія Констанція – Галли. Від цього шлюбу в Юлія Констанція, ймовірно, ще були діти.

Після смерті Костянтина Великого 22 травня 337 р. престол успадкували його сини – Костянтин II, Констанцій II і Констант. Через місяць після смерті Костянтина, при поділі влади Констанцій II влаштував різанину представників цієї династії (Amm. Marc. 25, 3, 23). «І як же цей людинолюбний імператор обійшовся з нами, близькими родичами! Шістьох моїх двоюрідних братів, мого батька, який доводився йому рідним дядьком, іншого ще нашого дядька – дядька по батьківській лінії – і мого старшого брата він без суду стратив; мене і іншого мого брата він теж хотів стратити, але врешті решт відправив у заслання...» (Jul. ad Ath. 270 c). Галл уник смерті через те, що був хворий, а Юліан – з огляду на вік (Lib. Or. 18, 10). Очевидно, все це не могло не вплинути на ставлення Юліана до Констанція II, а відтак і до християнства. Церковний історик Сократ Схоластик повідомляє, що Юліану на момент страти батька було вісім років, проте він помиляється, насправді – лише п'ять (Socr. HE, III, 1). Мати ж його померла через декілька місяців після пологів (Jul. Misop. 352 c; Amm. Marc. 25, 3, 23).

²³⁰ Словарь античности. Пер. с нем. М. : Прогресс, 1989. С. 672.

З приводу дати народження Флавія Клавдія Юліана в історіографії немає єдиної думки. Традиційно нею вважають 331 р., оскільки 6 листопада 355 р. Юліан був призначений цезарем, і ця дата була вибрана для точного встановлення його віку²³¹. Проте, Ф. Джіліард піддав сумніву цю дату і методом зіставлення свідчень Юліана і Амміана Марцелліна, а також нумізматичних джерел – монет, карбованих Юліаном, вирахував, що він народився в останній тиждень квітня або в перші три тижні травня 332 р.²³². Отже, питання залишається дискусійним. Народився Юліан у Константинополі і жив там до 337 р.

Після страти у 337 р. Флавія Юлія Констанція Юліана і Галла розділили. Галл тривалий час перебував у Ефесі (Socr. HE, III, 1), а Юліан – у Віфінії в Астакійській віллі, яку Констанцій II віддав йому у спадок по материнській лінії (Jul. Ep. 25). Із батьківських володінь він не отримав нічого (Jul. ad Ath. 273 b.). Юліан із задоволенням згадує прожиті там дитинство: «Там повна тиша і можна сидіти, дивитися в книгу і, відпочиваючи час від часу, милуватися прекрасним видом на море і кораблі. Коли я був ще зовсім юнаком, мені здавалося найприємнішим провести літо там. Адже тут є і хороші джерела, і непогана купальня, і сад, і дерева; і вже ставши чоловіком, я дуже прагнув до свого старого житла, часто приїжджав туди, і перебування там завжди було пов'язане з літературними заняттями» (Jul. Ep. 25, 427 c).

Коли Юліану виповнилося сім років, його передали під опіку євнуху Мардонію, який брав участь у вихованні його матері. «Вихований він був стараннями мого дідуся, щоб провести мою матір через поеми Гомера і Гесіода» – пише Юліан (Jul. Misop. 352 b). Саме Мардоній відповідав за спосіб життя майбутнього імператора, прищеплював йому любов до літератури, підбирав твори філософів, серед яких були: Платон, Сократ, Аристотель і Теофраст (Jul. Misop.

²³¹ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 64–65.

²³² Gilliard F. D. The Birth Date of Julian the Apostate. *California Studies in Classical Antiquity*. 1971. Vol. 4. P. 151.

352 b)²³³. Юліан із повагою відгукується про свого вихователя і вплив, який той на нього справив. Мардоній був найближчою людиною з його оточення. Попри те, майбутній імператор паралельно отримував і християнську освіту. Хоча Юліан і був вихований як християнин, він досить критично ставився до всього і, знайшовши більш правдоподібну, на його думку, картину світу в язичницьких класиків, у результаті все-таки відкинув християнську віру. Ще одним вихователем Юліана був Євсевій – єпископ Нікомедійський (Аmm. Marc. 22, 9, 4). Отже, саме виховання відіграло важливу роль у ставленні Юліана до питань релігії та управління державою. Як правильно відзначає Р. Ван Дам, на відміну від свого дядька Константина, – професійного військового, – Юліан був інтелектуалом. Його академічне підґрунтя домінувало над його мисленням імператора²³⁴. Поряд із відразою до політики Констанція II як ворога сім'ї і язичницьким вихованням Мардонія, П. Аллар виділяє ще одну причину розриву майбутнього імператора з християнством – вплив аріанських переконань Євсевія Нікомедійського, який, можливо, прищепив йому недосконале і помилкове уявлення про християнське вчення і його послідовників²³⁵. На нашу думку, потрібно погодитися із зазначеним нами вище: серед факторів, які призвели до формування антихристиянської свідомості Юліана, було і те, що він виріс в атмосфері, де «християнські» лідери були його ворогами, бо їхній уряд убив членів його сім'ї²³⁶.

У 342 р. Констанцій II викликав Галла з Ефесу і Юліана з Віфінії і ув'язнив в каппадокійському замку Мацеллумі поблизу гори Аргей (суч. Ерджіяс)²³⁷. Саме ув'язненням Юліан називає проведені там з братом шість років. Двоюрідні брати

²³³ Ведешкин М. А. Когда я вышел уже из детского возраста, мой путь лежал через труды Платона и Аристотеля : Аристотель и перипатетическая традиция в куррикулуме Юлиана Отступника. История философии. 2017. Т. 22. № 2. С. 20.

²³⁴ Van Dam R. Remembering Constantine at the Milvian Bridge. New York : Cambridge University Press, 2011. P. 39.

²³⁵ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 192.

²³⁶ Norris F.W. Greek Christianities // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 77.

²³⁷ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 68.

викликали тривогу імператора, адже в нього не було дітей і вони могли претендувати на верховну владу. Можливо, саме ці мотиви спонукали імператора ув'язнити братів. Юліан важко пережив ці шість років, найбільше страждав він від постійного нагляду: «Як мені описати ті шість років, що ми провели там? Ми жили з чужим майном, жили немов під охороною персів, ніхто з гостей не міг бачити нас, ніхто зі старих друзів не міг отримати дозволу зустрітися з нами. Так що були ми позбавлені будь-якої серйозної науки, всякого вільного спілкування; ми ставали блискучою прислугою, бо виховувалися з власними рабами, як займаються разом з друзями. Жоден ровесник не підходив до нас, ні одному це не дозволялось» (Jul. ad Ath. 271 b–271 d). Єдиною втіхою для Юліана було те, що поруч з ним в Мацеллумі був вихователь Мардоній. Під час цього заслання Юліан читав християнські книги у бібліотеці місцевого священника, вивчав Біблію, теологічну полеміку та історію ранньої Церкви. Попри свою прихильність до язичницьких культів, Юліан, ймовірно, переважав усіх християнських імператорів IV ст., включно з Константином, у знаннях раннього християнства²³⁸.

Більшу половину свого життя Констанцій II провів у міжусобних війнах. Тому не дивно, що всі переймалися долею двох юнаків, які могли виявити претензії на трон. У 349 р. Юліана звільняють з-під нагляду в Мацеллумі, але не випускають з поля зору. Під вартою він провів ще цілих сім місяців і тоді, як сам стверджує: «... якби не якийсь бог, який побажав врятувати мене і привернув до мене прекрасну і добру Євсевію, то не зміг би я сам вирватися з його рук» (Jul. ad Ath. 272 d–273 b). Завдяки порадам імператриці Юліан цього ж року відправляється на навчання в Нікомедію.

Євсевія відіграла важливу роль у житті Юліана. Вона посприяла його відправленню на навчання і вдруге переконала прийняти титул цезаря. Важливість її ролі в житті Юліана в 354–355 рр. не викликає сумніву²³⁹. С. Тафер переконаний, що ця прихильність не була тільки проявом доброти Євсевії.

²³⁸ Van Dam R. Remembering Constantine at the Milvian Bridge. New York : Cambridge University Press, 2011. P. 40.

²³⁹ Tougher S. The Advocacy of an empress : Julian and Eusebia. *CQ*. 1998. № 2. Vol. 48. P. 595.

Констанцій II розумів, що він несе відповідальність за винищення родичів, за суворий контроль за життям Юліана, організацію і строгу регламентацію його життя, як і те, що його двоюрідний брат не довіряє йому і не любить його. Імператриця була порівняно новою людиною при дворі, ставши другою дружиною Констанція II після поразки Магненція в 353 р. і не була причетною до поганих стосунків цих двох родичів, тому її прихильність стала чудовою можливістю для налагодження стосунків. С. Тафер розглядає підтримку Євсевії не як прояв власної ініціативи, а як бажання її чоловіка у такий спосіб вплинути на Юліана²⁴⁰.

15 березня 351 р. імператор Констанцій II надав титул цезаря Галлу і відправив його в Антіохію. Імператор одружив цезаря Галла зі своєю сестрою Костянтиною, тим самим закріпивши сімейні зв'язки з двоюрідним братом. Першою дружиною Констанція II, ім'я якої невідоме, була сестра Галла і зведена сестра Юліана (Jul. ad Ath. 272 d–273 a). Цікавою є думка Г. Тайтлера, що саме завдяки цьому шлюбу імператор Констанцій II пожалів двох братів під час різні роду Флавіїв²⁴¹.

Цікаві міркування щодо причин призначення Галла співправителем імператора висловлює М. Розенталь. На його думку, Констанцію II потрібно було зробити одного зі своїх двоюрідних братів цезарем і наблизити їх обох до себе не через моральні або юридичні причини, а з чисто політичного розрахунку. На Заході повстання Магненція і Ветраніона знищили династію Костянтина, популярну серед військ. Починаючи боротьбу з узурпаторами, Констанцій II міг сильно сподіватися на вплив свого родового імені, і події швидко підтвердили обґрунтованість його надій. Солдати Ветраніона без бою перейшли на сторону сина Костянтина, і їх розвінчаний вождь змушений був принижено просити пощади у законного царя. З боку Констанція II було б великою політичною безтактністю, виступаючи проти узурпаторів в ім'я прав законної династії,

²⁴⁰ Tougher S. The Advocacy of an empress : Julian and Eusebia. *CQ*. 1998. № 2. Vol. 48. P. 597–599.

²⁴¹ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 26.

тримати водночас двох членів цієї династії під вартою, а своїм співправителем зробити якого-небудь полководця. Те, що раптове піднесення Галла було викликане напруженою ситуацією, яка склалася, підтверджується сумною долею молодого цезаря, яка спіткала його вже на наступний рік після загибелі Магненція²⁴².

Як і у випадку з Галлом, імператор вирішив скористатися з послуг Юліана і призначив його цезарем в Галлії – провінції Римської імперії. Мета, яку ставив імператор, можливо, була нещирою. Євнапій стверджує, що Констанцій II сподівався, що Юліан буде вбитий в Галлії, оскільки провінція була переповнена варварськими племенами. Однак ці сподівання не виправдалися і, як точно зазначає К. Розен, діяльність Юліана в Галлії була досить успішною²⁴³. Після призначення Юліана цезарем, Констанцій II одружив його з Оленою – сестрою імператора, яка була дочкою Костянтина Великого і Фаусти. Набагато старша за Юліана, Олена не дуже вплинула на його життя. Вона померла в Галлії незабаром після того, як армія проголосила Юліана Августом²⁴⁴. Знатне походження Юліана і його прихильність до класичної культури привернули до нього увагу представників язичницької опозиції²⁴⁵.

Юліан попросив дозволу на відвідування занять з риторики і філософії у свого двоюрідного брата імператора Констанція II. Оскільки бажання навчатися ніяк не загрожувало владі імператора, то Юліан в 350 р. з волі імператора Констанція II опиняється в імператорському палаці в Константинополі, де продовжує здобувати освіту, розпочату в Каппадокії (Eunap. V. Soph. 473). У 351 р. майбутній імператор відвідує філософські школи в Пергамі та Ефесі, намагається вступити до філософської школи знаменитого Едесія. Проте, з огляду на похилий вік і поганий стан здоров'я, останній не став вчителем Юліана. За

²⁴² Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 415–416.

²⁴³ Rosen K. Julian : Kaiser, Gott und Christenhasser. Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. P. 130–145.

²⁴⁴ Julian, translated by T.E. Page and W.H.D. Rouse, The Works of the Emperor Julian Volume III, Cambridge, Massachusetts : Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1913. P. xi–xii.

²⁴⁵ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 157.

свідченням Євнапія, Едесій рекомендував Юліану навчатися у Пергамській школі, у своїх учнів – Євсевія Міндського і Хрисанфа з Сард (Eunap. V. Soph. 474), які однак, були дуже відмінними у філософських поглядах. Євсевій віддавав перевагу теоретичному вченню Плотіна, а Хрисанф практикував теургію. Т. Зелінський переконаний, що Хрисанф діяв дуже обережно і не хотів мати зв'язків з братом імператора в той час, коли були заборонені теургія і язичницькі обряди. Хоча Юліан отримав свободу пересування і право на навчання, Т. Зелінський не сумнівається, що він був оточений шпигунами, які інформували імператора про кожен його крок²⁴⁶.

Однак у них він навчався не довго. Згодом вчителем майбутнього імператора в Ефесі став учень Едесія – Максим Ефеський²⁴⁷. Юліан провів три роки в Пергамі та Ефесі (351–354), вивчаючи філософію, до того моменту, доки не отримав виклик прибути в імператорський двір Констанція II²⁴⁸. Максим, як і євнух Мардоній, мав великий вплив на Юліана, формуючи його філософські і релігійні пристрасті. Максим Ефеський був одним з тих, хто найбільше доклався до перетворення неоплатонізму на теургічну релігію. Під впливом останнього Юліан, прихильник об'єктивно-ідеалістичної системи Платона, став послідовником містичного напрямку неоплатонізму²⁴⁹.

Неоплатонізм – один з основних напрямів античної філософії, що логічно поєднав ідеї платонізму, аристотелізму та неопіфагореїзму. Засновником неоплатонізму у III ст. був Плотін, якого разом із його учнями Порфирієм та Амелієм відносять до римської неоплатоністичної школи. Четверте століття відзначається піднесенням малоазійського неоплатонізму, пов'язаного з іменами Юліана й Салюстія у Пергамі та Ямвліха із Халкіді (~280–~330) і його школи у

²⁴⁶ Zieliński T. Julian Odstępca // Religia Cesarstwa Rzymskiego. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1999. T. 5. S. 431.

²⁴⁷ Dzielska M. Sosipatra – zapomniana filozofka z Pergamonu / M. Dzielska. *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*; pod redakcją R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn. Szczecin : Instytut Pamięci Narodowej, 2011. S. 111.

²⁴⁸ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 538–561.

²⁴⁹ Дмитриев В. А. Юлиан Отступник : человек и император. *Метаморфозы истории. Альманах*. Выпуск II. ПГПИ, Вена-Псков, 2002. С. 248.

Сирії, відомих, крім власне філософських надбань, також орієнтацією на практичну містику і теургію. У V–VI ст. центром неоплатонізму стають Афіни (школа Прокла) й Александрія, де неоплатоніки особливу увагу надавали узгодженню вчень Платона та Аристотеля й коментуванню творів останнього²⁵⁰. У пізньому неоплатонізмі як священні тексти розглядалися так звані «Халдейські оракули»²⁵¹.

Основний зміст неоплатонізму зводиться до діалектичної тріади – Єдине, Розум, Душа – з доведенням її до ступеня космології. До першої іпостасі цієї тріади, для заповнення розриву між непізнаваним Єдиним і пізнаваним Розумом, додавалося вчення про числа, які трактувалися як перше, ще доякісне розчленовування Єдиного і яке виникало з видозміненого старого піфагорейства. Друга іпостась – Розум, представлена у Платона лише у вигляді окремих натяків, розширювалася неоплатоніками на основі вчення Аристотеля про чистий космічний Розум – першопричину і про його самоспоглядання, через яке він виступав одночасно і суб'єктом, і об'єктом («мисленням мислення») і містив у собі власну «розумову» матерію. Вчення про «Душу» на основі платонівського «Тімея» і також під впливом як Аристотеля, так і древнього піфагорейзму доводилося у неоплатонізмі до вчення про космічні сфери. Останнє викладалося з великими подробицями і давало картину дії «Світової Душі» у всьому космосі, починаючи від його вогненного кордону, переходячи через сфери планет, Сонця та Місяця і закінчуючи Землею, яку уявляли здебільшого в центрі космосу і в нерухомому стані. Для вчення про внутрішньокосмічні тіла неоплатонізм залучив теорії Аристотеля про субстанції і якість, про ейдоси (форми речей) і ентелехії (принципи речей, що дієво розвиваються), а також про потенцію і енергію²⁵².

²⁵⁰ Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І. та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. С. 421.

²⁵¹ Majercik R. Chaldean Triads in Neoplatonic Exegesis : Some Reconsiderations. CQ. 2001. № 1. Vol. 51. P. 265.

²⁵² Лосев А. Ф. Словарь античной философии. М. : Издательство «МИР ИДЕЙ», АО АКРОН, 1995. С. 118.

Філософія неоплатонізму IV ст. була тісно переплетена з релігією і суттєво вплинула на розвиток язичництва²⁵³. Її представники намагалися систематизувати міфологію і сприймали її лише у філософському тлумаченні. Одним з представників цього напрямку античної філософії був імператор Юліан. Без розуміння філософських і релігійних поглядів імператора як основи його діяльності, не можна проаналізувати його релігійну політику.

Навчаючись у представників неоплатонізму і вивчаючи їхні праці, Флавій Клавдій Юліан переймає їхні ідеї, продовжує розвивати їх і робить неабиякий внесок у філософію неоплатонізму. П. Афанасіаді стверджує, що Юліан «засвоїв дух політичних праць Платона і перетворив їх на терміни реалій четвертого століття. Його оригінальність полягає в тому, що він замінив поліс імперією, Олімпійських богів східними культами і грецький міський патріотизм *Romanitas*»²⁵⁴ (*Romanitas* – римськість).

Майбутній імператор не відчував задоволення з того, що був членом імперської аристократії та імператорської сім'ї, проте він вдало знайшов себе серед духовно-філософської еліти. Ось як Лібаній характеризує Юліана: «... а це божество, якому він повністю дістався, спонукало до любові, до промов, і він займався ними в місті, найбільшому після Рима, онук імператора, племінник імператора, двоюрідний брат імператора, відвідуючи школу, його поведінка не виказувала гордості чи образи, він не бажав звертати на себе увагу натовпом прислужників і шумом такої свити... Одяг його був скромним, не було зверхності щодо інших, він перший розпочинав розмову, не відштовхував бідняка, приходив на запрошення, чекав доки не закличуть, стояв там, де іншим належало стояти, слухав те саме, що й інші, йшов разом з іншими, і ні в чому не шукав особливого становища, так що сторонній відвідувач, оглянувши натовп учнів, не знаючи, хто вони і чиї діти, за жодною ознакою не здогадався б про його високе звання» (Lib. Or. 18, 11).

²⁵³ Watson A. *Aurelian and the Third Century*. London : Routledge, 2003. P. 16.

²⁵⁴ Athanassiadi P. *Julian and Hellenism : an intellectual biography*. Oxford : Clarendon Press, 1981. P. 170.

Для філософії неоплатонізму того періоду характерне злиття з теологією, яка починає панувати, і у межах якої здійснюється спроба реформувати політеїзм, об'єднуючи всі стародавні культури²⁵⁵. У теологію проникають містика, теургія і мантика. Е. Доддс стверджує, що Плотін не відкидав дієвість магії, він просто нею не цікавився. Доки Плотін жив, в такому дусі він навчав своїх учнів. Уже Порфірій надає значення теургічним обрядам, але й застерігає щодо їхньої небезпеки. Ямвліх уважав, що шлях до спасіння лежить не через розум, а через ритуал²⁵⁶. Але ще навіть через покоління після Ямвліха теургія не була повністю прийнята в школі неоплатонізму. Євсевій Міндський виступав проти магії²⁵⁷ і застерігав майбутнього імператора Юліана проти теурга Максима²⁵⁸. Покровительство Юліана зробило теургію на деякий час модною. Коли він, уже як імператор, проводив реформу язичницького жрецтва, теург Хрисанфій став верховним жерцем Лідії, а Максим як теург консультував імператорський двір²⁵⁹.

Повернення до давньої філософії в александрійський період йде паралельно з поверненням до релігії. Піфагор, Платон, Аристотель та інші філософи оточуються ореолом майже божественної величі. В III ст. основні ідеї, які ми бачили у платоніків, піфагорейців, александрійських іудеїв, розвинулись у струнку і закінчену систему, відому під іменем неоплатонізму, яку можна вважати

---

²⁵⁵ Попова Т. В. Литературная деятельность Флавия Клавдия Юлиана [Текст] : (К истории греческой литературы IV в. н. э.) : автореф. дис... канд. филол. наук / АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. М., 1969. С. 5.

²⁵⁶ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 232, 135, 237–238.

²⁵⁷ Reale G. A History of Ancient Philosophy, Vol. IV : The Schools of the Imperial Age / With an English translation by Catan J. R. Albany : State Univ of New York Press, 1990. P. 421.

²⁵⁸ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 239.

²⁵⁹ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 240–241.

прямим продовженням, завершенням і останнім словом античної філософії²⁶⁰. Неоплатонізм як філософська течія значно поширився завдяки тому, що поглинув філософію неопіфагореїзму²⁶¹.

Завдяки діяльності попередників Юліана, християнство запанувало в Римській імперії, але у цей період не було забутим язичництво і воно мало популярність серед різних прошарків населення у багатьох частинах імперії. Цю релігію сповідували відомі філософи, ритори та історики того часу, які оточували імператора²⁶². Євнух Мардоній, вихователь Юліана, прищепив йому любов до язичництва і давньої грецької літератури²⁶³.

Значний вплив на його релігійно-філософські погляди мав Лібаній, видатний ритор і філософ-язичник. Після перемоги над афінським оратором Гімерієм у 349 р. в конкурсі панегіриків на честь імператорів Констанція II і Константа, які в той час відвідали Нікомедію, Лібаній отримав запрошення обійняти посаду придворного ритора у Константинополі, з оплатою праці із імператорської скарбниці. Саме у Константинополі він здобув визнання передовсім як вчитель риторики. Серед його учнів були майбутні християнські богослови Іоанн Златоуст, Василій Великий, Григорій Назіанзин, Григорій Ніський. Проте його власні язичницькі погляди викликали певний осуд серед придворних і декого з риторів. Можливо тому в 354 р. Лібаній повернувся до рідного міста Антіохія, де був призначений офіційним софістом. Також його уроки мали вплив на імператора Юліана. Лібаній вважав його своїм учнем, хоча Юліан не був безпосереднім слухачем його лекцій, оскільки його виховували в християнстві, а

²⁶⁰ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 17–18, 24.

²⁶¹ Zieliński T. Julian Odstępca // *Religia Cesarstwa Rzymskiego*. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1999. Т. 5. S. 427.

²⁶² Пак Е. А. Религиозная политика Юлиана Отступника. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. С. 366 ; Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 218.

²⁶³ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 43 ; Дмитриев В. А. Юлиан Отступник : человек и император. *Метаморфозы истории. Альманах*. Выпуск II. ПГПИ, Вена-Псков, 2002. С. 247 ; Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 218.

ритор-язичник не міг стати вчителем. Проте Юліан отримував необхідну інформацію через посередника²⁶⁴. Ось як Лібаній характеризує свого учня: «Дійсно, зовсім не відвідуючи моїх курсів, він виявився в наслідуванні мені більш успішним, ніж ті, хто весь час мене слухали і по туманному шляху випередив їх на яскраво освітленій дорозі достатком плодів навчання. Ось чому, вважаю, і в промовах, пізніше створених ним, є щось спільне з моїм мистецтвом і здавалося, ніби він був одним з моїх слухачів» (Lib. Or. 18, 15). До нас дійшли неоплатонічні праці Юліана, зокрема, «До Царя Сонця» (Jul. Or. 4) і «Гімн до Матері Богів» (Jul. Or. 5), де можна простежити його філософсько-релігійні погляди. Сам Юліан в листі до александрійців, який датується 362 р. встановлює, що 12 років назад, тобто в 350 р., коли почав відвідувати школи софістів, він сповідував язичництво²⁶⁵.

Іноді гострі суперечки між аріанами і православними завершувалися бійками, і це викликало негативне ставлення Юліана до християнства²⁶⁶. Ці суперечки в середовищі християн послаблювали позицію християнства у боротьбі з язичництвом. На боці язичництва були освіта, філософія, література, мистецтво. Будучи шанувальником елліністичної культури, імператор Юліан хотів відродити культуру і релігію, в якій був вихований. Зокрема, захоплюючись творами Гомера, у своїй системі політеїзму він вміщує давньогрецькі божества, а також неодноразово цитує поета у своїх працях.

Сам Юліан уважав себе послідовником філософського вчення Ямвліха, і саме його прославляє у «Гімні Сонцю»²⁶⁷. Р. Сміт вважає, що теорія Ямвліха була

²⁶⁴ Васюріна А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 79.

²⁶⁵ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 188–193.

²⁶⁶ Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибикина. // Жизнь замечательных людей. Вип. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. С. 40–41.

²⁶⁷ Anton J.P. Theourgia - Demiourgia: A Controversial Issue in Hellenistic Thought and Religion // Neoplatonism and gnosticism / Ed. R. Wallis, J. Bregman. Albany : State University of New York Press, 1992. P. 22.

частиною особистого кредо Юліана, а не його цілим²⁶⁸. Зв'язок з ідеями Ямвліха можна простежити у неоплатонічних творах Юліана. Він називає Платона і Ямвліха із Халкіді визначними людьми, оскільки в їхніх працях його полонило вчення про Сонце (Jul. Or. 4, 146 a–b). Продовжуючи вчення про Єдине, яке Платон називає Благом, а Плотін – засновник неоплатонізму²⁶⁹, порівнює Єдине з Сонцем як джерелом світла і тепла і стверджує, що, будучи самодостатнім, бездіяльним і, по суті, пасивним, Єдине, проте, породжує все те, що існує крім нього²⁷⁰. Юліан погоджується з Платоном у тому, що Єдине є першопричиною всього суцього. Імператор твердив, що Єдине створило за подобою своєю Геліос – найвеличнішого з богів. Увесь Геліос-Сонце, оскільки він існує як син названого Першим і Величним, Ідеєю Блага, оскільки він споконвічно існує і прийняв панування серед розумних богів і сам роздає розумним богам ті дари, першопричиною яких для розумних богів є Благо (Jul. Or. 4, 133 a–133 c). На думку Юліана, все суще виникає з Єдиного, яке перебуває постійно в акті творіння і оновлення світу. Передаючи свою божественну енергію і сутність мертвій матерії, Єдине породжує життя. Але що далі від першоджерела йде божественна еманція (походження всесвіту із Єдиного)²⁷¹, то важче їй зберегти себе в матерії. Тому для донесення божества до нижніх чуттєвих рівнів буття, Єдине породжує з себе позачасових і всесильних божеств-посередників, а ті, зі свого боку, передають божественну енергію іншим богам і демонам, що існують на матеріальному рівні. Центральну роль у цій божественній ієрархії Юліан відводить Геліосу, який є посередником між «нижчими богами» і Єдиним. Окрім верховного божества і божеств-посередників, імператор визнавав існування національних богів, які походять від Єдиного і відповідають за управління народами та державами. Концепція національних богів мала служити

²⁶⁸ Smith R. Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate. London and New York : Routledge, 1995. P. 113.

²⁶⁹ Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І. та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. С. 487.

²⁷⁰ Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Учебное пособие для вузов. М. : Высш. шк., 1991. С. 402.

²⁷¹ Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І. та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. С. 195.

об'єднувальною фактором численних локальних культів в єдину релігійну систему і згуртувати їх послідовників навколо створеної імператором релігійної організації²⁷².

Згідно з ученням неоплатонізму, є три сонця: вище, яке можна пізнати за допомогою розуму, нижче – те, яке ми можемо побачити, і середнє – «Цар Сонце», до якого потрібно звертати молитви як до посередника між вищим і нижчим²⁷³. Ю. Евола розглядає силу, якій Юліан присвятив свій гімн, не як обожнену зірку, а як символ метафізичного світла і трансцендентної сили, яка проявляється в людині і в тих, хто відродився як вищий дух і як містична сила «згори»²⁷⁴. Людина і Сонце разом породжують людину, і бог засіяв цю Землю душами, які походили не тільки від нього, але й від інших богів і тому душі способом свого життя уособлюють те, що вони вибрали (Jul. Or. 4, 131 c). Людина має подвійну природу: душа її походить від верховної істоти і споріднена з нею, боги приєднали до божественної суті смертне тіло і так створили людину. Оскільки багато богів брали участь у створенні людини, то, ймовірно, вони створили не одну людину, а декілька родоначальників різних народів. Тіло людини, зв'язане умовами земного існування, вороже душі, тому душа завжди прагне до свого божественного джерела в ідеальний світ, у цьому і полягає мета життя людини, в цьому ж і мораль: все повинно прагнути і повертатися до батька і джерела всього²⁷⁵.

У гімні «До Царя Сонця» Флавій Клавдій Юліан виділяє велику кількість богів, які були пізнані тими, хто споглядав небеса з певною метою. Оскільки Геліос розділяє три сфери чотирма через зодіак, який спілкується з кожною з них, він розділяє зодіак на дванадцять божественних сил і ділить кожна з цих дванадцяти на три. У результаті Юліан виділяє тридцять шість богів. Геліос, на

²⁷² Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 165.

²⁷³ Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 220.

²⁷⁴ Эвола Ю. Император Юлиан. *Традиция и Европа*. Тамбов, 2009. С. 26.

²⁷⁵ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 125.

його думку, розташований не в центрі планет, а посередині між трьома космосами (Jul. Or. 4, 148 с). Цар Сонце, підпорядковуючи таку велику кількість богів єдиному керівному принципу, передає владу над ними Матері Богів – Афіні Пронойї. Всі ці боги походять від Геліоса і Матері Богів.

У гімні «До Царя Сонця» можна простежити поділ цих богів на три рівні:

- 1) «вищі боги» – першопричини добра, справедливості і краси, які не мають стосунку до матеріального світу;
- 2) «розумні боги» – творці світу, наділені функціями посередників між Геліосом і людьми;
- 3) «небесні світила» – вічні видимі образи невидимих богів²⁷⁶.

Мітраїзм – релігія Бога Сонця, яка свого часу трималася на сотнях тисяч людей, майже зникла зі світогляду пересічної людини. Юліан у рамках монотеїзму побачив шанс для себе і своїх сучасників і представив людству в конкуруючій релігії божественного посередника. Мітраїзм, незважаючи на стратегічні недоліки, зокрема, недопущення жінок до здійснення обрядів, був сентиментальним культом, в якому християни вбачали «запозичення від сатани», під час правління Констанція II сильно переслідувався. Кожен, хто споглядав захід сонця, міг бути арештований. Концепція мітраїзму, яка полягала в тому, що сонце – центр всесвіту, була притаманна доктрині неоплатонізму. Юліан взяв собі за мету об'єднати у Мітрі – своєму обраному богові, функції грецьких богів²⁷⁷. Отже, місце, яке відводив Юліан Сонцю, могло бути спричиненим впливом мітраїзму²⁷⁸.

Іншої думки дотримується М. Розенталь. Він стверджує, що вчення Юліана про світ як про безперервну еманацию верховного божества, не має нічого спільного з концепціями перської релігії. У вшануванні Геліоса Юліан знайшов

²⁷⁶ Пак Е. А. Религиозная политика Юлиана Отступника. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. С. 367.

²⁷⁷ Wright W. C. Review. *CPh*. 1909. № 1. Vol. 4. P. 87–89. – Reviewed Work : Die Religionsphilosophie Kaiser Julians in seinen Reden auf König Helios und die Göttermutter by Georg Mau. Leipzig : Teubner, 1908. 169 p.

²⁷⁸ Elsee C. *Neoplatonism in Relation to Christianity. An essay*. Cambridge : at the University Press, 1908. Vol. I. P. 70.

свідомий результат свого дитячого благоговіння перед сонцем. Але вірний учень Ямвліха не відмовився і від іншого кумира своєї молодості – Гомера. Для того, щоб примирити своє геліоцентричне богослов'я з поетичною міфологією древніх греків, Юліан, за прикладом інших неоплатоніків, широко використовував алегоричний метод тлумачення міфів. За допомогою цього методу він прийшов до висновку, що всі давні народи, поклоняючись своїм головним божествам, мали на увазі під різними іменами все того ж царя Геліоса²⁷⁹.

У філософських творах Юліан аналізує становище політеїзму і основною причиною занепаду традиційної релігії Римської імперії вважає падіння моралі язичників, яка найбільше виражається у забуванні віри батьків. Велику увагу імператор надав реформуванню жрецтва. Рекомендував призначати жерцями тих людей, які, незалежно від фінансового становища, мали дві риси – любов до бога і любов до людей. Любов жерця до божества виявляється у тому, що він приведе всіх своїх родичів до віри богів, а любов до людей полягає у тому, що він готовий ділитися всім своїм майном з нужденними, охоче роздає його і намагається робити добро всім, наскільки вистачає його сил. Жерцям потрібно берегти себе від нечестивих справ і ганебних вчинків, їм забороняється відвідувати непристойні театральні вистави, Юліан дозволяє їм відвідувати ті священні ігри, де жінкам заборонено не тільки брати участь у змаганнях, але й бути глядачами. Читати потрібно лише філософію, а з філософів обирати тих, хто вибрав богів в наставники своєї освіти, таких як Піфагор, Платон, Аристотель та послідовники Хрісіппа і Зенона. Всього цього потрібно ревно дотримуватися, молитися богам тричі на день, а кожен день і ніч повинні розпочинатися з принесення жертви богам. Коли жрець поза храмом, він повинен бути вдягнений просто, без будь-якої пишноти²⁸⁰. Юліан встановив у цьому суспільному стані ієрархію, підпорядкувавши жерців невеликих міст головним жерцям провінцій. Головні жерці повинні управляти храмами і наглядати за жерцями міст. Сам Юліан у цій

²⁷⁹ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 528.

²⁸⁰ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ. 1970. № 3. С. 237.

ієрархії займав місце верховного жерця (Pontifex Maximus)²⁸¹. Імператори після Юліана не використовували цей титул. Не має і епіграфічних джерел, які б засвідчували існування Pontifex Maximus після правління Юліана²⁸².

Як зауважує Дж. Негрі, було б марною спробою намагатися зробити точний і систематичний виклад філософії Юліана, тому що він має не чітку і визначену систему ідей, а радше хаотичну масу, обмежену неоплатонічним містицизмом²⁸³. Причину хаотичності ідей Юліана пов'язують із вченням, яким він був натхненний. Домінуючою філософією Елліністичного світу був неоплатонізм, який наслідував ідеї Платона, але з необмеженою і заплутаною фантазією, прагнув надприродного пояснення всього суцього і буття. Неоплатонізм став, по суті, теїстичним вченням, оскільки підтвердив існування надприродного і визнав його першопричиною всього суцього. Неоплатонізм не претендує на збереження чистого політеїзму, але також не визнає християнство, тому що його твердження загрожують традиціям елліністичної культури і його монотеїзм засуджує пантеїстичні тенденції філософії. Таким чином, утворився символічний і містичний політеїзм, який дає змогу знайти в ньому уявлення творчого процесу, і водночас залишає кожному віруючому найбільш неприборкані свободи інтерпретації²⁸⁴.

Уже з кінця II ст. розпочинається діалог язичництва з християнством²⁸⁵, започаткований з книги Цельса «Правдиве слово». Продовжив полеміку християнський автор Оріген з твором «Проти Цельса». Наприкінці III ст. Порфирій став наступним критиком християн, написавши твір «Проти християн». У відповідь йому писали християнські автори: Мефодій Тирський, Євсевій,

²⁸¹ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ. 1970. № 3. С. 227–228, 234.

²⁸² Suski R. Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w Historia Augusta. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014. S. 147–148.

²⁸³ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 225.

²⁸⁴ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 226–227.

²⁸⁵ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 171.

Аполінарій і Філосторгій. Цю традицію продовжив його наступник Герокл, написавши трактат «Правдолюбиве слово», в якому возвеличує Апполонія Тіанського, протиставлячи його Христу²⁸⁶. У полеміку з ним вступив Євсевій. Е. Доддс вважає, що цей приклад ілюструє не тільки союз язичницьких інтелектуалів з державою, а й перетворення неоплатонізму на релігію зі своїми святими і чудотворцями, і що такі приклади можуть бути наведені у більшому масштабі протягом короткого правління імператора Юліана²⁸⁷.

У другій половині IV ст. традицію діалогу язичництва з християнством продовжив імператор Юліан. Свій твір «Проти християн» у десяти книгах, з яких збереглося лише три, імператор почав писати в 362–363 рр., перебуваючи в Антіохії, незадовго до перського походу, і продовжував його під час самого походу. Невідомо, чи був цей твір завершений²⁸⁸. Його праця, як і інші антихристиянські твори, не збереглася. Також не збереглися й відповіді християнських авторів Феодора Мопсуестійського і Аполлінарія Лаодіцейського. Тільки з праці Кирила Александрійського, написаної між 429 і 444 рр., збереглися частково грецькою, частково сирійською мовою перші десять книг, в яких міститься полеміка проти першої книги з праці Юліана і численні цитати (рідко перекази), які майже цілком покривають першу частину твору Юліана. Кирило Александрійський, який відзначався переслідуванням язичників, іудеїв та християн, що були противниками його єпископату, писав свою відповідь на твір Юліана через сімдесят років після смерті імператора. Якби не було цієї відповіді, то твір імператора «Проти християн» не зберігся б узагалі. Уривки твору відновили за Кирилом Александрійським. У своєму творі Юліан неодноразово

²⁸⁶ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 176–177.

²⁸⁷ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 178.

²⁸⁸ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 130.

стверджує, що язичництво значно перевершує іудаїзм, вихваляє цю релігію і заявляє, що вона у всьому краща за християнство²⁸⁹.

К. Пак стверджує, що незважаючи на те, що до Юліана християнство знало чимало критиків свого вчення (Лукіан, Цельс, Фронтон), трактат «проти галілеян» характеризується широтою поглядів автора, продуманістю висновків і релігійною пристрастю, що надавало йому художню виразність. Вона відзначає, що в цьому трактаті Юліан проявив себе як вчений, наприклад, він порівнює розповіді євангелістів про Воскресіння Христа і, знаходячи невідповідності, робить висновок про неправдоподібність Воскресіння²⁹⁰.

Основні судження щодо тексту Старого Заповіту Юліан будує так, щоб довести перевагу язичницького світогляду порівняно з ученням Біблії. Залучення матеріалів язичницької міфології і філософії є особливістю Юліанової критики християнства; це відрізняє його від інших критиків, які писали подібні твори, наприклад, від Цельса і Порфирія. Ці автори вишукували суперечності у тексті Святого письма, але не протиставляли їм язичницьких поглядів, тому що не були такими переконаними язичниками, як Юліан²⁹¹. Він веде полеміку з християнством паралельно із захистом еллінізму, намагається показати переваги язичництва над християнством. Крім того, Юліан вважав, що це зіставлення найкраще зможе показати всю мізерність християнства. Еллінізм – це релігія найвидатніших мислителів, поетів, державних діячів, які завжди були йому прикладами для наслідування, релігія держави, яка завжди здавалася йому країною всякої справедливості, мужності і побожності. Як може зрівнятися з нею релігія, якій лише триста років²⁹².

²⁸⁹ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 595–596.

²⁹⁰ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 154.

²⁹¹ Попова Т. В. Литературная деятельность Флавия Клавдия Юлиана [Текст] : (К истории греческой литературы IV в. н. э.) : автореф. дис... канд. филол. наук / АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. М., 1969. С. 11.

²⁹² Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язичниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 135.

Історія християн у розумінні Юліана є історією суцільного відступництва. Спершу вони відступили від греків, потім від іудеїв і нарешті, від самого Христа. У цих докорах християнству знову виявляється основна риса юліанівського світогляду – його глибокий ідеологічний консерватизм²⁹³.

Дослідники вважають, що ні Юліан, ні Кирило Александрійський у своїх творах не були оригінальними. Імператор Юліан повторює ті аргументи, які висунули до нього Цельс і Порфирій і це стосується не тільки заперечень, але й деталей у творі. Кирило Александрійський використовує для захисту християнства аргументи, вироблені ще попередніми апологетами і до його часу стали загальними²⁹⁴.

Християнство поширювалося з надзвичайною швидкістю, отримавши в часи Ямвліха навіть значення державної релігії, загрожувало зовсім знищити язичництво, а разом з ним і грецьку цивілізацію, яка у всьому – і в літературі, і в мистецтві, і в державному житті – була проникнута релігією. Потрібно було виправдати стару релігію, оживити її, одухотворити, і філософія наполегливо зайнялася тією, не новою для неї справою: від тлумачення міфів вона перейшла до обряду культу і до теургії і хотіла надати їм сенсу, філософського пояснення. Але цей союз не врятував релігію, а потягнув до загибелі разом з нею і філософію, неоплатонізм не міг оживити старі, уже віджилі форми життя, між тим, як християнство, прагнучи оживити окремих людей, роблячи їх морально кращими, поширювалось все більше і більше²⁹⁵.

У своєму неоплатонічному вченні імператор доклав значних зусиль, аби об'єднати релігійно споріднені народи, які входили до Римської імперії. Для цього він використовує культ Сонця, наявний у релігійних віруваннях різних племен. У такий спосіб реформатор намагався структурувати велику кількість

²⁹³ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 560.

²⁹⁴ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 145.

²⁹⁵ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 33.

богів за допомогою філософських ідей. Я. Алфіонов вказує на те, що Юліан хотів за допомогою ототожнення богів греко-римської міфології і богів східних народів імперії поєднати релігійні погляди греків і римлян з віруваннями східних народів і, отже, утворити одну світову релігію²⁹⁶.

Юліан спробував оновити язичницьку релігію, щоб вона могла конкурувати з уже поширеним християнством²⁹⁷, зокрема через нове трактування, стародавньої язичницької міфології. Панівне місце в його політеїзмі належить Геліосу – Царю Сонцю. Пропагування культу Сонця відбувалося і через монетні типи Юліана²⁹⁸. Висловлено думку, що, відводячи Геліосу перше місце серед безсмертних, Юліан задовольняв своє релігійне почуття і наслідував вчення пізніх неоплатоніків. До оновленої релігії Юліан включає богів греко-римської міфології, а саме Зевса, Юпітера, Геру, Кроноса, Рею, Афіну, Деметру, Діоніса, Ареса, не забуваючи і східних божеств, зокрема Мітру, Кібелу, Аттіса, Серапіса, Ізиду²⁹⁹.

Теологія Юліана є характерним для того часу змішаним язичництвом. Він у своїх поглядах об'єднав вірування Сходу і Заходу, визнаючи всі національні релігії істинними. На його думку, всі народи вшановують одного і того ж самого верховного бога і, крім того, перебувають під покровительством національних богів³⁰⁰. Він приймав міфи тільки у філософському тлумаченні, що якраз і зумовило можливість об'єднання різних релігій і примирення релігії з філософією³⁰¹.

Спроба Юліана викликає великий інтерес уже тому, що він намагався протиставити християнству давніх богів Олімпу на основі філософії, яка була, по

²⁹⁶ Алфіонов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М.: Типография Э. Лиснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 173.

²⁹⁷ Reale G. A History of Ancient Philosophy, Vol. IV: The Schools of the Imperial Age / With an English translation by Catan J. R. Albany: State Univ of New York Press, 1990. P. 423.

²⁹⁸ Tougher S. Julian's Bull Coinage: Kent Revisited. CQ. 2004. № 1. Vol. 54. P. 327.

²⁹⁹ Розенталь Н. Н. Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности). Петроград: Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. С. 81, 95.

³⁰⁰ Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск: Губернская Типография, 1908. С. 123.

³⁰¹ Сидаш Т. Г. Император Юлиан. Сочинения / Пер. с древнегр., коммент. Т. Г. Сидаша. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. С. 212–213.

суті, ідентичною з християнством. Юліан бажав досягти в політеїзмі того, що християнство вже досягло, а саме – об'єднати філософію з релігією і утворити теологію, язичницьку догматику, організовану в церковній ієрархії, і спроможну протистояти християнству, водночас зберігши давніх богів³⁰². Філософія неоплатонізму проникала і в монотеїстичні релігії. Принагідно звернемо увагу на те, що термін «монотеїзм» – сучасний, і не має прямого еквівалента у грецькій чи латинській мові³⁰³. Монотеїзм використовував ідеї цієї течії філософії, однак строго обмежено, оскільки монотеїстичне богослов'я також мало потребу в концепції ідеального світу, і в теорії втілення ідеї в матерії, і в обґрунтуванні безсмертя душі, і в символічному тлумаченні дійсності. Неоплатонізм та монотеїзм були діаметрально протилежними одна одній і непримиренно ворожими системами. Монотеїзм мав потребу, передовсім, в обґрунтуванні особистого абсолюту. Неоплатонізм, навпаки, під абсолютом розумів цілком безособове Єдине. Монотеїзм мав доводити протилежність бога і світу, що і робилося на основі теорії творіння. Неоплатонізм, натомість, вчив про еманацию, тобто про витікання божества в світ, світ виявлявся тим самим богом, але тільки на певному етапі розвитку. Творіння світу з нічого, яке було основною догмою монотеїзму, ніяк не можна було обґрунтувати засобами неоплатонізму, бо як би низько не ставив неоплатонізм матерію, він завжди тяжів до теорії вічності матерії, а, отже, і вічності світу. У цих умовах використання неоплатонізму в цілях монотеїзму могло бути тільки обмеженим, оскільки будь-яка релігія потребує теорії ідеального світу, а неоплатонізм якраз і давав її. Але незважаючи на це, він завжди тяжів до пантеїзму, тобто до усунення відмінності між богом і світом, і допускав тільки ієрархію божественного світу, тобто врешті-решт виходив на ієрархічне тлумачення того самого світу і його матерії. Ось чому

---

³⁰² Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 187–188.

³⁰³ Kenney J. P. One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire (review). *J ECS*, vol. 19 no. 3, 2011. P. 484.

захоплення неоплатонізмом далі відомої межі завжди приводило монотеїстичну теорію або до її суттєвої деформації, або прямо до катастрофи³⁰⁴.

Християнство було відкритим для всіх. Загалом воно не робило соціальних відмінностей: воно приймало ремісника, раба, бездомного, колишнього злочинця, і хоча розвинулося в строго ієрархічну структуру, вона була відкрита для талантів. Окрім того, воно, на відміну від неоплатонізму, не вимагало освіти³⁰⁵.

Отже, імператор Юліан зробив чималий внесок у розробку важливого для того часу філософського напрямку – неоплатонізму. Він зібрав в єдине ціле погляди античних мислителів, вивчав їхні ідеї, міфологію і в межах свого світогляду побудував грандіозну релігійно-філософську систему, в якій намагався пояснити першопричину всього сущого, будову Всесвіту. У центрі Всесвіту цей неоплатонік ставить Сонце як зірку, як царя богів, як символ метафізичного світла і трансцендентної сили. У філософсько-релігійних творах Юліан оновив політеїзм. У філософії неоплатонізму він зробив спробу реформувати язичництво, опираючись на філософські вчення Платона, Плотіна, Ямвліха та інших мислителів. Юліан щиро вірив у те, що він творив. Але ця спроба виявилася невдалою, оскільки більшість населення імперії в той час уже підтримувала християнство, і віра в давніх богів не могла задовольнити найбільш бідні верстви суспільства, які шукали в релігії спасіння. Складні ідеї неоплатонізму цікавили лише міську інтелігенцію, тому зусилля Юліана були марними.

---

³⁰⁴ Лосев А. Ф. Словарь античной философии. М. : Издательство «МИР ИДЕЙ», АО АКРОН, 1995. С. 121.

³⁰⁵ Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. С. 214.

2.3. Релігійна реформа

Релігія була частиною політичного життя Римської імперії. У IV ст., як і раніше, імператори особисто втручалися у цю сферу життя. Релігійна діяльність імператора Юліана, по суті, може бути охарактеризована як спроба повернення язичництву статусу державної релігії, який воно мало ще зовсім недавно.

Імператор Костянтин Великий почав революційну політику офіційної підтримки християнської церкви і надав привілеї християнам, навіть особисто втручаючись у внутрішні суперечки між християнськими громадами. Його сини, особливо Констанцій II, продовжили цю практику, докладаючи значних зусиль, щоб перенести так звану аріанську суперечку на адміністративний рівень.

Основна догматична суперечка мала для Костянтина Великого два особливо важливі аспекти. Один з них – теологічне спасіння: якщо християнська релігія допомогла захистити і зберегти імперію з імператором як намісником бога на землі, тоді здавалося єдино розумним, що всі люди, які мислять правильно, повинні домовитися про природу бога, чиїм ім'ям імператор домагався правити. Інший аспект – адміністративно-фінансовий: Церква і її керівництво накопичили значний обсяг капіталу і користувалися величезними податковими пільгами, як наслідок у багатьох областях вони мали вплив, практично рівний владі представника імператора. Саме тому імперська адміністрація намагалася знати, хто саме «належав до Церкви», щоб мати можливість вирішити, хто повинен отримувати вигоду з податкових пільг і користуватися місцевим впливом³⁰⁶. Абсолютно правильною є думка про те, що Костянтин Великий, бажаючи використати церкву у своїх власних цілях, щоб зробити її знаряддям влади, дав їй багатство і привілеї, тим самим радикально перетворивши її³⁰⁷.

Вступ Юліана на імператорський престол був радісною подією для язичників. Молодий імператор, оточений філософами, вченими, жерцями і авгурами, ревно

³⁰⁶ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 171–172.

³⁰⁷ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 176.

взявся за відновлення язичництва. Ще на шляху з Галлії він відкрив безліч храмів, закритих Констанцієм II, і з великим торжеством приносив у них жертви богам. Тепер він уже не повинен був показувати своє пошанування на адресу Христа, що робив до того часу, доки жив Констанцій II³⁰⁸. Зі вступом у Константинополь, урочисто заявивши про своє зречення християнства, він наказав відновити зруйновані і відкривати закриті храми по всій імперії і відправляти в них служіння. Гнані і переслідувані, жерці вийшли зі своїх схованок і попрямували до вівтарів своїх богів. Язичництво знову стало державною релігією, і язичники знову задомінували в імперії³⁰⁹.

Юліан не зняв свою християнську маску до смерті Констанція II. Обряди, які він здійснював спільно з авгурами до листопада 361р., були таємними³¹⁰. У листопаді 361 р. два імператорські коміти прибули до штаб-квартири Юліана, принісши звістку про смерть Констанція II у Кілікії. Помираючи, він назвав свого двоюрідного брата Юліана наступником, у такий спосіб уберігши Римську імперію від громадянської війни, яка їй загрожувала. Втручання долі перетворило узурпатора на одноосібного Августа, і похід, який розпочався з таємного жертвоприношення старим богам, тепер продовжувався під відкритим заступництвом відновленого язичницького віросповідання: «ми відкрито вшановуємо богів» – Юліан переможно звертався до свого наставника Максима, запрошуючи приєднатися до імператорського двору³¹¹. По дорозі з Галлії Юліан з військом поклонялися богам і приносили в жертву биків. Уже в Галлії Юліан бачив, що основна частина війська віддана старим богам і оточення підтримує його дії (Jul. Ep. 8, 415 c).

³⁰⁸ Barnes T.D. Athanasius and Constantius : theology and politics in the Constantinian empire. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1993. P. 153.

³⁰⁹ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 73.

³¹⁰ Kaldellis A. Julian, the Hierophant of Eleusis, and the Abolition of Constantius' Tyranny. *CQ*. 2005. № 2. Vol. 55. P. 654.

³¹¹ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 60.

У 362 р. Юліан проголосив свободу віросповідання для язичників, християн та іудеїв³¹². Імператор дотримувався принципу релігійної віротерпимості (Jul. Ep. 37). «Коли ж зникли всякі перешкоди, і імператор побачив, що настав час, коли він може вільно здійснювати свої бажання, він відкрив таємницю свого серця і видав чіткі укази, які дозволяли відкрити храми, приносити жертви і відновити культу богів» (Amm. Marc. 22, 5). Щоб надати своїм розпорядженням більшої сили, він викликав до імператорського двору ворогуючих між собою християнських єпископів разом з розділюваним ересями народом і у дружній манері вмовляв їх, забути свої чвари і безперешкодно, не накликаючи на себе небезпеки, сповідувати свою релігію. «Він виставляв цей пункт з ще більшою наполегливістю з розрахунком, що коли свобода збільшить чвари і незгоди, то можна буде не боятися одностайного настрою черні. Він знав з досвіду, що більшість диких звірів не виявляють такої люті до людей, як більшість християн у відстоюванні власних поглядів» (Amm. Marc. 22, 5).

Якби Костянтин Великий і Констанцій II практикували віротерпимість політеїзму, Юліан міг би, ймовірно, забезпечити своїй релігійній політиці широку підтримку, коли б він обмежився скасуванням ворожого законодавства, тим більше, що це супроводжувалося б відмовою від ангажованості імператора в питанні християнського віровчення. Замість цього він як колишній християнин прагнув створити язичницьку войовничу церкву, яка знищить християнство³¹³. Дослідники справедливо вбачають у релігійній діяльності Юліана спробу зупинити силу християнства, що зростала³¹⁴. Короткочасне правління Юліана викликало безлад у релігійній організації імперії. Особиста відмова від християнства і офіційна політика агресивної універсальної антихристиянської релігійної терпимості в імперії, принесли йому особисту ненависть більшості

³¹² Chadwick H. *The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great*. Front Cover. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 302.

³¹³ Fowden G. *Polytheist religion and philosophy*. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 545.

³¹⁴ Kupis B. *Religie starożytnego Rzymu*. T. 2. Warszawa : Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, 1991. S. 186.

християнських громад та історичне прізвисько «Відступник»³¹⁵. Імператор Юліан не лише відновлював язичницькі обряди, щоб якоюсь мірою наблизити їх до колишнього вагомого статусу, але й проголосив рівні можливості для всіх християнських громад, тобто і для тих, що дотримувалися ересі. Ймовірно, у 360 р. він видав едикт, за яким єпископам, вигнаним свого часу Констанцієм II, було дозволено повернутися у свої міста³¹⁶. Поверталися представники донатизму, новаціанізму, македонізму та аномейства. Це ускладнювало становище католицької Церкви, неминуче викликало чвари і розбіжності серед християнських громад, як і планував імператор³¹⁷. Ті ж донатисти, користуючись підтримкою імператора, іноді зловживали нею і захоплювали культові споруди³¹⁸. Юліан ніде не виражає цієї мети, проте в Амміана Марцелліна ми можемо простежити, що проголошена віротерпимість і повернення засланих Констанцієм II єпископів, а також заклик християнських громад узгодити свої розбіжності в основних догматах, були спрямовані на послаблення становища християнства (Amm. Marc. 22, 5)³¹⁹. Такої думки дотримуються багато сучасних дослідників, які переконані, що Юліан знав про внутрішні суперечки християн і міг цим скористатися³²⁰.

Реформування жрецтва було частиною релігійної реформи, і це ми можемо простежити з листування імператора з жерцями. Провінційне жрецтво, де Юліан міг призначити своїх прихильників, було ключовим фактором у плані впровадження язичницької реформи. Жерці отримували інструкції від імператора,

³¹⁵ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 171.

³¹⁶ Barnes T.D. Athanasius and Constantius : theology and politics in the Constantinian empire. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1993. P. 154.

³¹⁷ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 172–173.

³¹⁸ Löhr W. Western Christianities // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 40, 43.

³¹⁹ Hunt D. Julian. *САН²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 62–63 ; Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 219.

³²⁰ Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви (в 4-х т.). Т. II : История церкви в период Константина В. Под ред. Бриллиантова А. Посмертное издание. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1910. С. 409 ; Simmons M. V. Julian the Apostate / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 1253.

у яких він взявши на себе роль Pontifex Maximus, навчав своїх підлеглих правильної поведінки в межах їхніх повноважень³²¹. Для нього особисто це звання не було простим титулом – він володів вирішальним впливом на питання культу та релігійне життя всієї імперії³²². Головним жерцям провінцій були підпорядковані жерці невеликих міст. Нам невідомо, чи призначив він головних жерців у всі провінції. Відомо лиш те, що Арсакій був головним жерцем Галатії, Феодор – Азії, був головний жрець Карії, хоча його ім'я нам невідоме, в Лідії – Хрисанфій, в Палестині – Клематій³²³.

Жерцям як релігійним представникам імператор велів віддавати велику шану: «слід поклонятися не тільки зображенням богів, але і храмам, і священним місцям, і вівтарям, а також розумно поважати жерців як служителів богів, оскільки вони заради нас взяли на себе певні обов'язки щодо богів і допомагають нам в отриманні благ від богів: адже вони здійснюють жертвопринесення і моляться за всіх нас. І тому справедливо віддавати всім шану не меншу, якщо не більшу, ніж цивільній владі» (Jul. Or. 2, 90 b, 296 b–296 c). На думку Юліана, доки людина іменується жерцем, її потрібно поважати і шанувати, а якщо вона погана людина, то слід відібрати у неї жрецьку посаду і зневажати її, як негідну. Але доки вона приносить жертви, виконує обряди і близька до богів, ми повинні дивитися на неї з повагою, як на найціннішу власність богів (Jul. Or. 2, 90, 296 d–297 a).

У листі Юліана до жерця можемо простежити низку вимог, які він ставить до служителів культу. Перша з них – побожність: «Ми повинні служити богам так, як би вони були поруч і дивилися на нас...» (Jul. Or. 2, 90, 299 b), читати праці філософів, які вчать про богів, заучувати гімни про богів (Jul. Or. 2, 90, 300 d–3001 b; 301 d). Юліан регламентує поведінку жерців: молитися тричі на день, ніч і день розпочинати з принесення жертви богам (Jul. Or. 2, 90, 302 a), ревно

³²¹ Hunt D. Julian. *САН²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 68.

³²² Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 115.

³²³ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 1. С. 228.

виконувати всі обряди, в храмах носити пишний одяг, проте поза храмами одягатися просто, без-будь якої розкоші (Jul. Or. 2, 90, 303 b–304 a). Юліан забороняє жерцям відвідувати театри, полювати з собаками. Цих правил повинні дотримуватися не тільки жерці, але і їхні діти. До цього суспільного стану могли увійти люди, які, незалежно від їхнього фінансового становища, мали дві риси – любов до бога і любов до людей (Jul. Or. 2, 90, 304 a–305 b). Не тільки своєю релігійною політикою, але й всією поведінкою Юліан демонстрував прагнення до відродження старовинних римських чеснот, схильність до простоти у побуті та спілкуванні³²⁴. Висуваючи такі суворі вимоги до осіб, які займали жрецьку посаду, імператор прагнув підняти престиж язичницьких культів і жрецького звання, і тим самим зміцнити становище нової релігійної організації в імперії³²⁵.

У листі до Арсакія – головного жерця провінції Галатії – Юліан пише: «безбожництво зросло, насамперед, через гуманність до мандрівників, турботи про поховання мертвих і показну святість життя» (Jul. Ep. 22, 429 d). Він рекомендує Арсакію влаштувати побільше притулків, щоб мандрівники користувалися їхньою благодійністю, і не тільки прихильники язичництва, а й кожен, хто буде відчувати потребу. Юліан зазначає: «Адже це ганьба, якщо ніхто з іудеїв не просить милостині, якщо нечестиві галілеяни годують не тільки своїх, але і наших, а наші позбавлені нашої ж допомоги. Навчай людей еллінської віри, щоб вони вносили свій внесок у цю справу і щоб еллінські села виділяли богам частину доходів, привчай еллінів до подібної благодійності, пояснюючи їм, що вона здавна була у нас» (Jul. Ep. 22, 430 c–431 a). Арсакію було запропоновано розглянути і спробувати наслідувати практики, які християнство використовувало досить успішно, зокрема християнську гостинність щодо чужоземців, шанування померлих і побожність християнського життя. Язичники також повинні

³²⁴ Дмитриев В. А. Юлиан Отступник : человек и император. *Метаморфозы истории. Альманах*. Выпуск II. ПГПИ, Вена-Псков, 2002. С. 252–253.

³²⁵ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 163.

практикувати справи милосердя³²⁶. З листів до верховних жерців провінцій ми дізнаємося, наскільки Юліан цікавився найдрібнішими деталями організації жрецтва, що свідчить про його серйозне захоплення місією релігійного реформатора³²⁷.

У християнській історіографії Юліана звинувачують у наслідуванні християнської організації Церкви, в реформуванні жрецтва (Greg. Naz. Or. 4)³²⁸. Можна погодитися з тими, хто стверджує, що жерці Юліана мали багато спільного з християнськими єпископами³²⁹, а сам він, навіть цього не помічаючи, перебував під сильним впливом християнства і в багатьох випадках керувався його ідеями³³⁰. Т. Моммзен також переконаний, що Юліан організовував духовенство за зразком ієрархії християнської Церкви. Історик стверджує, що імператор визнавав перевагу християнства і хотів перенести її таким чином на язичництво³³¹. Схожої думки дотримуються і Т. Зелінський та Р. Сускі, які вбачають у реформуванні імператором жрецтва наслідування ієрархії духовенства в християнській Церкві³³². Проте О. Ніколсон вважає, що навіть якщо Юліан і наслідував християнську Церкву, то явно не «ієрархічну систему її організації». Така система вже існувала в мережі провінційних зборів і жрецтва і мала

³²⁶ Nicholson O. The «pagan Churches» of Maximinus Daia and Julian the Apostate. *The Journal of Ecclesiastical History*. 1994. № 1. Vol. 45. P. 1.

³²⁷ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 297.

³²⁸ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М. : Типография Э. Лиссер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 189 ; Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. С. 116.

³²⁹ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М. : Типография Э. Лиссер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 151.

³³⁰ Пак Е. А. Религиозная политика Юлиана Отступника. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. С. 373.

³³¹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 531.

³³² Поснов М. Э. История Христианской Церкви. Holy Trinity Orthodox School, 2002. С. 164 ; Nock A. D. Conversion : The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo. Oxford : Oxford University Press, 1933. P. 159 ; Salzman M. R. Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century // *A companion to Roman religion* / edited by Jörg Rüpke. Malden, MA : Blackwell Pub., 2007. P. 118–119 ; Suski R. Jowisz, Jahwe i Jezus. *Religie w Historia Augusta*. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014. S. 280–281 ; Zieliński T. Julian Odstępca // *Religia Cesarstwa Rzymskiego*. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1999. T. 5. S. 456

зберегтися в секуляризованій формі також у наступному столітті. Те, що впливає з листа Арсакію та з інших повчальних послань жерцям, акцентує на особистій побожності жрецтва і є більш характерним для новонавернених, ніж для впорядкованої ієрархії. Ми підтримуємо думку, що така важлива для жрецтва внутрішня побожність є особливо християнською, проте точний характер побожності, висунутий Юліаном, не був запозичений з християнського духівництва. Це було стрімке поєднання традиційного міфу і ритуалу внутрішнього неоплатонічного життя, яке відстоював філософ Ямвліх. Але той факт, що основним критерієм відбору для жрецтва, Юліан обрав внутрішню побожність, а не, скажімо, популярність у суспільному житті, виділяє його жерців радше як послідовників християнства, ніж античного звичаю³³³.

Юліан планував створити потужну ієрархічну релігійну організацію, організацію професіоналів, людей, для яких їх релігійне служіння – основний сенс життя, а розповсюдження язичництва – основний інтерес у житті. Він планував створити організацію, у якій людина з народу могла б піднятися дуже високо і тому могла вбирати у себе і всіляко використовувати досвід талановитих людей. Але цьому грандіозному проекту судилося залишитися на папері. Загибель Юліана перервала його реалізацію³³⁴.

Окрім реформування жрецтва, імператор доклав значних зусиль до відбудови храмів. Деякі з них будував заново, деякі лише відреставрував, прикрашав статуями богів. Хто з каменів від святилищ побудував собі будинки, той відшкодував збиток грошима. Лібаній пише: «Всі бачили, як морем і суходолом везуть стовпи для розорених капищ, і всюди вівтарі, і вогонь, і кров, і дим, і колишній чин, і пророки позбавлені страху, і флейти грають на узвишсях, і святий хід іде, і в жертву принесений бик відразу на догоду богам і в трапезу людям...» (Lib. Or. 18). Не маючи можливості залишати двір кожного дня і не бажаючи розлучатись з богами, Юліан перед палацом поставив статую Фортуни

³³³ Nicholson O. The «pagan Churches» of Maximinus Daia and Julian the Apostate. *The Journal of Ecclesiastical History*. 1994. № 1. Vol. 45. P. 2.

³³⁴ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 1. С. 230.

як покровительки столиці, а посеред двору наказав побудувати невеликий храм на честь Геліоса, свого особливого захисника і покровителя, а також поставити вівтарі багатьом богам³³⁵. Тут він здійснював таїнства й залучав до них інших. Кожен свій день імператор розпочинав із принесення жертви богам. Юліан відродив культ бика Апіса, про що свідчать зображення на багатьох його монетах. Язичники були задоволені відновленнями храмів і дали імператорові почесне звання *templorum restaurator*³³⁶. Це підтверджено епіграфічним написом, знайденим на півночі Ізраїля у 1969 р., який зберігається в краєзнавчому музеї Бейт Усішкін. Схожий текст є ще на одному камені, знайденому на початку ХХ ст. поблизу міста Бейрут, який зберігається в археологічному музеї Американського університету в Бейруті. Обидва тексти вшановують імператора титулом *templorum restaurator*³³⁷. На основі статуї, спорудженої на честь імператора Юліана (сама статуя не збереглася) і знайденої в Нумідії, було вибито присвячений Юліанові напис, який містить титул *restitutor libertatis et Romanae religionis – реставратор свободи і римської релігії*, в той час як на основі іншої статуї (також втраченої) в Алжирі його величали *restitutor sacrorum – реставратором священних обрядів*³³⁸.

Амміан Марцеллін відзначає, що імператор Юліан здійснював надмірну кількість жертвоприношень. Його твір дає нам свідчення про те, що жителі Антіохії прозвали імператора (*victimarius*) через його часті жертвоприношення (Амм. Марс. 22, 14, 3). Про надмірні жертвоприношення імператора згадує також Е. Гіббон: «...нерідко траплялося, що Юліан приносив в жертву в один і той же день по сто биків, і в народі увійшла в звичай приказка, що якщо Юліан

³³⁵ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М.: Типография Э. Лиснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 153.

³³⁶ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 45.

³³⁷ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 55–57.

³³⁸ Rosenberger V. Four letter-writers : Religion in Pliny, Trajan, Libanius, and Julian. Reflections on Religious Individuality : Greco-Roman and Judaeo-Christian Texts and Practices (Religionsgeschichtliche Versuche Und Vorarbeiten) / Edited by Rupke J, Spickermann W. Berlin : Walter de Gruyter & Co. 2012. P. 252 ; Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 55–58.

повернеться з війни проти персів переможцем, то порода рогатої худоби неминуче зникне»³³⁹. Мусимо зауважити, що ця інформація викликає обґрунтовані сумніви, адже Юліан приділяв увагу не тільки релігійній сфері життя імперії, і якби він здійснював стільки релігійних обрядів на день, то не зміг би ні підготуватися до перської кампанії, ні вжити жодних заходів у сфері адміністрування. Е. Гіббон зазначає, що «... ці витрати могли здаватися незначними в порівнянні з чудовими подарунками, які роздавалися або рукою імператора, або за його наказом всім знаменитим місцям благочестя в Римській імперії, і в порівнянні з тими сумами, які призначалися на відновлення і прикрашання древніх храмів, які постраждали або від руйнівного впливу часу, або від пограбування християнами»³⁴⁰. Подібну думку висловив М. Розенталь. Він вважає, що несподівана перемога Юліана без бою та прихід до влади як одноосібного правителя неминуче відбилися на його психології новим потужним піднесенням релігійного почуття. Під впливом релігійного рабства Юліан втратив критичне ставлення до власних сил і до об'єктивних можливостей, що штовхнуло його на необережні вчинки і, безумовно, прискорило його загибель³⁴¹.

Як ми зазначали, є достатні підстави поставити під сумнів свідчення джерел щодо надмірної чисельності кривавих жертвоприношень Юліана. Та все ж, чому імператор, який наголошує на помірності в усьому, виконував язичницькі обряди, що потребували величезних коштів? Юліан був навчений, що молитва богам не буде повною без жертвоприношення. Регулярні криваві жертви нагадували про бажання нового імператора викоринити християнство. Постійна присутність Юліана біля язичницьких вівтарів мала б примушувати християн, якщо вони очікували заступництва від імператора, постати перед язичницькими пам'ятниками. Важливо відзначити, що, на відміну від своїх попередників, які

---

³³⁹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 534.

³⁴⁰ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 534.

³⁴¹ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 506–507.

страчували християн і не приносили жертв, Юліан просто не давав їм благословення та імператорської підтримки. Криваві жертви в четвертому столітті були не надто популярною, але вельми суперечливою релігійною практикою. Спроби Юліана відновити старі традиції можна пояснити як його благочестям, так і політикою. Але хоча йому, звичайно, не імпонувало християнство, він не зробив його незаконним, як це свого часу сталося за імператора Траяна, і не підбурював до переслідування християн. Однак велике обурення християн проти імператора викликала відміна права складати заповіт на користь церков, яке було свого часу надано Костянтином Великим (Jul. Ep. 41, 437 b).

Імператор висловив підтримку містам, де храми залишилися недоторканими і вважав їх гідними багатьох милостей, а ті, де всі або майже всі святилища були розорені, назвав мерзенними і хоча благодіяв навіть цих своїх підданих, проте без жодного задоволення. «Вказаними своїми діяннями – як поставив він начальником над державою своєю богів і яке влаштував з ними примирення – уподібнився він корабельному зодчому, який змайстрував для великого корабля нове кормове весло замість втраченого, хоча і є відмінність, бо імператор повернув землі своїй колишніх її охоронців» (Lib. Or. 18). Стимульовані своєю філософською освітою і особливо новими релігіями, деякі «язичники» наголошували на містеріальному аспекті традиційної релігії. Під пером Юліана це відображалося у формі алегоричної інтерпретації³⁴².

Спроба Юліана оживити традиційні культури була невдалою, звичайно, не тільки через короткочасність його правління, а тому, що йому нічого було протиставити християнству. Філософські міркування неоплатоніків навряд чи могли стати надбанням масової свідомості. В епоху, коли насувалася загибель імперії, спалахували заворушення, відбувалися вторгнення варварів, гинули люди, горіли міста і села, тільки ілюзорна надія на божественного рятівника могла підтримати дух народних мас³⁴³. Переслідування Діоклетіана були більшою

³⁴² Шайд Дж. Религия римлян / Пер. с фр. О. П. Смирновой. М. : Новое издательство, 2006. С. 189.

³⁴³ Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории. М. : Политиздат, 1987. С. 178.

загрозою для Церкви, ніж релігійна політика Юліана, але навіть такими діями скористалося християнство для того, щоб прискорити в подальшому «революцію Костянтина». Неефективність нападів на християнство держави, яка сповідувала політеїзм, була проявом внутрішньої слабкості язичництва. Частина проблеми полягає у досить локальному характері старої релігії та відсутності в ній вселенських структур і доктрин. Такі представники язичницької інтелігенції, як Юліан і Сатурн Секунд Саллюстій, щосили намагалися протиставити християнству систематизацію і поширення політеїзму, який включав у себе трансцендентне, але вони не рухалися у народні маси, натомість християнські мислителі змогли перетворити аргументи на гасла³⁴⁴.

У цьому контексті потрібно розглянути ще один важливий момент, а саме – прихильне ставлення Юліана до іудаїзму. За свідченнями деяких християнських авторів, щоб образити християнське почуття і навіть посміятися над пророцтвом Христа Спасителя про єрусалимський храм, Юліан, під виглядом тієї ж віротерпимості, дав іудеям кошти на відновлення храму в Єрусалимі. Але вогонь, який тричі з'являвся із землі, знищував всі розпочаті будівництва, так що самі іудеї, налякані цими явищами, відмовилися від розпочатої справи³⁴⁵. Можливо, прихильність Юліана до іудаїзму була спричинена тим, що він, як це традиційно було у римській практиці, віддавав перевагу інститутам і звичаям давнини. Правдоподібно також і те, що Юліан сприймав християнство як таке, що від'єдналося від іудаїзму, який був рішучим противником християнства. Крім того, не виключено, що Юліан просто схвалював іудаїзм як справжню релігію і чисту віру. Вочевидь, як думають деякі дослідники, Юліан проводив таку політику щодо євреїв, оскільки керувався принципом «ворог мого ворога – мій

³⁴⁴ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 559.

³⁴⁵ Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. С. 74 ; Drijvers J. W. The power of the cross : celestial cross appearances in the fourth century // The power of religion in late antiquity / edited by Andrew Cain and Noel Lenski. Farnham, Surrey, England : Ashgate Pub., 2009. P. 245–247.

друг»³⁴⁶. Проте не можна відкидати й того, що Юліан ставився більш прихильно до іудеїв, бо не відчував з їхнього боку загрози. Окремі дослідники уже звертали увагу на важливу рису, яка відрізняла християн від іудеїв, – активний пошук новонавернених³⁴⁷. Окрім того, Юліан сприймав Бога іудеїв, на відміну від Бога християн, як Бога конкретного народу, яким він насправді і був³⁴⁸. М. Адлер, розмірковуючи над схожими проблемами, вважає, що відповідь на такого роду питання кожен має знайти сам і добре аргументувати³⁴⁹. У будь-якому разі, потрібно констатувати, що щира симпатія до іудаїзму відображена на сторінках твору Юліана «Проти християн».

В очах Юліана, який дуже добре знав Старий Заповіт, іврит, як і латинська мова, поступався мові грецькій. Йому не імпонував монотеїзм євреїв, як і їхнє вчення про обрану богом серед інших єврейську расу. На думку М. Адлера, Юліан вивчав не Вульгату і не давньоєврейський варіант Старого Заповіту, а Септуагінту, яка, додамо від себе, була перекладом Старого Завіту грецькою мовою. На думку дослідника, достовірним є той факт, що імператор Юліан віддавав перевагу іудаїзму над християнством. Критикуючи християнство, він не бачив нічого ошляхетнювального, нічого духовного в релігії Ісуса, і засуджував творців цього віровчення у дуже образливому тоні. М. Адлер стверджує, що якби Ізраїлем упродовж століть правили багато таких, як «Відступник», то похмура сторінка історії була б значно яскравішою, осяяною теплим світлом, щедрою терпимістю і інтелектуальним співчуттям³⁵⁰.

---

³⁴⁶ Suski R. Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w Historia Augusta. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014. S. 255.

³⁴⁷ Петrenchко О.М. суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. С. 196.

³⁴⁸ Belayche N. Deus deum... summorum maximus (Apuleius): ritual expressions of distinction in the divine world in the imperial period // One god : pagan monotheism in the Roman Empire / edited by Stephen Mitchell and Peter van Nuffelen. Cambridge ; Cambridge University Press, 2010. P. 145.

³⁴⁹ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 595.

³⁵⁰ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 613–615.

Юліан відкинув політику імператора Констанція II і цезаря Галла щодо іудеїв, яка славилася особливою жорстокістю. Засуджуючи у листі до єврейської громади в Антіохії важкі податки, Юліан обіцяв не тільки відмовитися від старих поборів, але не встановлювати ніяких додаткових. Євреї відчували свободу, вперше з часів Александра Севера. Контroversійною залишається проблема відбудови єрусалимського храму іудеїв. Повідомлення про невдалі спроби Юліана подають нам Григорій Назіанзин (Gr. Naz. Or. V), Амміан Марцеллін (Amm. Marc. 23, 1, 2–3), Сократ Схоластик (Socr. HE, III, 22).

Повідомляючи про спробу імператора відбудувати єрусалимський храм, Амміан Марцеллін зауважує, що він хотів зробити це для того, щоб залишити на пам'ять про своє правління велику споруду. Історик повідомляє, що Аліпій, якому, начебто, було доручено цю роботу, розпочав її, «... Але клуби полум'я, які виривалися частими спалахами поблизу фундаменту, зробили це місце недоступним для робітників, оскільки їх декілька разів обпекло полум'я. Так і припинилося це починання через запеклий опір стихії» (Amm. Marc. 23, 1, 2–3).

Щодо цього збереглися свідчення і самого імператора Юліана. Деякі дослідники припускають, що лист міг бути написаний християнським автором³⁵¹, проте більшість з них називають джерело автентичним. У листі до общини євреїв він зазначає: «... коли я успішно завершу війну з Персією, я зможу відновити своїми власними зусиллями священне місто Єрусалим, яке протягом багатьох років ви ждали побачити заселеним, і, можливо, приведу поселенців туди, і, разом з вами, прославлю Всевишнього Бога в ньому» (Jul. Ep. 51). Словосполучення «Всевишній Бог» звичайно, відображає поточну тенденцію до монотеїстичних або генотеїстичних вірувань, добре відомих у пізній античності³⁵².

Версія подій Григорія Назіанзіна сповнена опису серії Божих чудес, які перешкодили Юліану у відбудові Єрусалимського храму іудеїв: «... Коли ж,

³⁵¹ Young F., Ayres L., Louth A. The Cambridge History of Early Christian Literature. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. P. 286.

³⁵² Миллар Ф. Восстановление Иерусалимского храма. ВДИ. 2008. № 1. С. 22.

налякані раптово сильним вихором і землетрусом, кинулися до одного з найближчих храмів, одні молитися, інші, як звичайно буває у подібних випадках, шукаючи порятунку, де тільки можна, інші ж були охоплені загальною панікою, змішалися з натовпом утікачів, тоді, за словами деяких, храм їх не прийняв. Йдучи до відчинених воріт, виявили, що вони зачинені якоюсь невидимою силою, яка чудодіє цим так, щоб нажахати нечестивих, а благочестивих убезпечити. Але всі вже говорять і впевнені, що коли намагалися увійти, з храму вийшов вогонь і одних попалив і винищив, а інших, покалічивши, залишив живим пам'ятником Божого гніву і помсти грішникам. Так це було, і всякий повинен вірити цьому, так само як і іншим Божим чудесам. Ще ж дивніше і очевидніше для всіх було світло на небі, яке зображало хрест. Це зображення та ім'я, яке перше зневажене було на землі безбожними, робиться нині для всіх однаково видимим на небі і служить знаком Божої перемоги над нечестивими, переважно перед будь-яким іншим переможним знаменням» (Gr. Naz. Or. V). Можна зробити однозначний висновок про те, що християнський історик пише з переказів «... Але всі вже говорять і впевнені...» (Gr. Naz. Or. V).

Сократ Схоластик описує таке: «І дійсно, в одну ніч сильний землетрус викинув каміння стародавніх основ храму і розкидав їх всіх, разом із будівлями, які стояли поблизу. Від цієї події іудеї нажахалися, і чутка про неї збрала до того місця багатьох людей, які прийшли здалеку. Коли ж народу зібралось безліч, сталося й інше диво. Вогонь з небес знищив всі знаряддя будівельників. Потрібно було бачити, як полум'я пожирало молотки, долота, пили, сокири, і взагалі всі інструменти, що були у працівників для побудови. Вогонь пожирав все це протягом цілого дня. Іудеї, впавши в паніку, мимоволі визнавали Христа Богом, але не стали діяти по волі Його, а залишалися наполегливими в забобонах іудейства. І навіть третє чудо, яке трапилося після того, не привело їх до істинної віри: наступної ночі, на їхньому одязі відбилося зображення хреста. Побачивши ці зображення коли настав день, вони хотіли витерти і вимити їх, але не могли стерти жодним засобом. За словами Апостола, іудеї скам'яніли і відкинули благо, яке було в руках у них. Так храм, замість того, щоб бути відновленим, був

зруйнований тоді остаточно» (Socr. HE, III, 22). Сократ також не веде свою розповідь від першої особи. Християнські історики античності, як і представники церковної історіографії вважають, що своєю обіцянкою відбудувати храм та Єрусалим для іудеїв Юліан хотів підбурити іудеїв проти християн, а також посміятися над пророцтвом Ісуса Христа про єрусалимський храм (Gr. Naz. Or. V; Socr. HE, III, 22). Висвітлення у такому ракурсі діяльності імператора додає темних тонів його релігійній політиці. Уся ця історія бере початок від свідчення Григорія Назіанзина. Він, мабуть, знав, що імператор мав намір відбудувати храм і тому, можливо, придумав легенду, яка мала стати точкою тріумфу в його уявній поразці, що насправді була викликана його ранньою смертю. До того Юліан лише обіцяв євреям відновити місто і відбудувати храм. Ця історія Григорія незабаром поширилася направо і наліво, і так звані обґрунтування цього більш пізніми письменниками були практично марними. Всі вони копіювали його і еволюціонували до нових чудес, які поліпшували легенду³⁵³.

На думку М. Адлера, Амміан Марцеллін, можливо, також знав про намір Юліана відновити єрусалимський храм, як і про те, що цю роботу буде доручено Аліпію. Найімовірніше, історик дізнався про храм з чуток і через свою любов до запису дивних і незвичайних подій, відвів місце чудесам, записаним Григорієм, але при тому позбавив їх християнського забарвлення³⁵⁴. Можливо, це повідомлення мало за мету показати зведення Юліаном архітектурної споруди на пам'ять про своє правління, як це описано щодо імператора Констанція II. У науці побутує ще одна цікава думка, висловлена Р. Светловим. Учений переконаний, що, крім внутрішньополітичних і релігійних інтересів Юліана, причини для такого рішення лежали також у зовнішньополітичній сфері. Плануючи розпочати перську кампанію (363), яку готував ще його попередник Констанцій II, Юліан міг пам'ятати про сумний досвід парфянської війни Траяна (115–116). Тоді римським військам чинили рішучий опір євреї, які проживали в Нісібісі і Едесі, а услід за

³⁵³ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 634.

³⁵⁴ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 642–651.

цим почалося повстання в Палестині і в громадах діаспори (особливо в Лівії, Єгипті та на Кіпрі). Демонстративні й завчасні кроки Юліана забезпечували римській армії лояльність іудеїв і в імперії, і на території майбутніх військових дій³⁵⁵. На нашу думку, такий підхід до проблеми видається досить обґрунтованим.

Повідомлення істориків про виділення імператором значних коштів на відбудову храму є неправдивим, оскільки імперія готувалася до масштабної війни, на що було витрачено значні кошти, при тому, що скарбниця не відзначалася великими багатствами. Юліан, завдяки своїм дружнім стосункам з євреями і через ворожнечу до християнства, можливо, планував відновити священне місто і його святилище, але відклав реалізацію цього плану до повернення з Персії, звідки він не повернувся³⁵⁶. Е. Гіббон вважає, що причиною припинення робіт із відновлення храму іудеїв стала смерть імператора Юліана³⁵⁷.

Значна частина християнської історіографії звинувачує Юліана в мученицьких смертях святих християнської Церкви. Ми спробуємо розібратися в релігійній політиці Юліана і виявити, чи винен він у цьому. 3 листопада 361 р. помер Констанцій II, і Юліан став його спадкоємцем, після чого, не приховуючи свого язичництва проголосив свободу віросповідання. З того моменту і слід розглядати релігійну політику імператора.

Одним із великомучеників католицької Церкви того часу є Артемій Антіохійський. Провину за його смерть покладають на Юліана. Проте згадки про нього містяться у Амміана Марцелліна, який засвідчує, що цей посадовець був страчений через обвинувачення александрійцями у важких злочинах (Amm. Marc. 22, 11, 2). Артемій Антіохійський займав посаду дукса в Єгипті (*dux Aegypti*) під час правління імператора Констанція II. Він був близьким другом імператора і останній призначив його на цю посаду за проханням єпископів аріан після собору 359 р. у Ріміні і Селевкії Ісаврійській. Артемій розділяв погляди Констанція II,

³⁵⁵ Светлов Р. В. Юлиан Отступник и его «Письмо к общине иудеев». *Вопросы философии*. М. : Издательство «Наука», 2017. № 3. С. 158.

³⁵⁶ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 642–651.

³⁵⁷ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 543.

який підтримував аріан і після свого призначення почав переслідувати єпископів-ортодоксів, зокрема Афанасія³⁵⁸. Артемій Антіохійський з солдатами пограбував храм Серапіса, а після обурення язичників такими діями направив військо і на них (Jul. Ep. 21, 379 a–379 b). Осквернення і привласнення храмового майна поширилися за Констанція II і Константа. Розкрадання (хоча і не руйнування) храму Серапіса було спровоковане Георгієм Каппадокійським³⁵⁹ – єпископом Александрії, який був аріанином. На єпископський престол його призначив Констанцій II після третього вигнання Афанасія. Йому допомагали солдати Артемія³⁶⁰.

Християнський історик Феодорит Кірський повідомляє: «Юліан не лише позбавив майна, а й відтяв голову провіднику єгипетських військ Артемію. Причиною було те, що, прийнявши цю посаду під час правління Констанція II, він зруйнував безліч ідолів» (Theod. HE, III, 18). Серед звинувачень, висунутих проти нього, безсумнівно, було використання ним військ проти язичницького населення Александрії, коли він наказав захопити знаменитий храм Серапіса. Випадок висуває на перший план одну з ключових проблем, з якими стикається Юліан у своїй спробі відродити язичництво, а саме повернення храмові майна, привласненого християнами³⁶¹. С. Ліеу дослідив життєпис Артемія Антіохійського, написаний у X ст., і виявив багато суперечливих фактів. Дослідник стверджує, що означене джерело є художнім релігійним твором, а його автор не володів історичними знаннями про Артемія. На його думку, у життєписі зроблено спробу хвалебно висвітлити життя святого, твір є продуктом альтернативної історії періоду правлінь від Костянтина Великого до Юліана і

³⁵⁸ Lieu S. N. C., Montserat D. From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History. London : Routledge, 1996. P. 215.

³⁵⁹ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 46.

³⁶⁰ Lieu S. N. C., Montserat D. From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History. London : Routledge, 1996. P. 213.

³⁶¹ Lieu S. N. C., Montserat D. From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History. London : Routledge, 1996. P. 213.

базується на втраченій праці історика-аріанина – Філосторгія³⁶². Простежуються серйозні суперечності в автора життєпису з церковною історією Філосторгія і біографом імператора Костянтина Великого – Євсевієм Кесарійським. У життєписі Артемія Антіохійського не згадується про важливі події, зокрема про те, яку посаду він займав і про причину його смерті. Автор або не хоче визнавати, що Артемії підтримував єпископа аріанина, або в IX ст. це вже було невідомо³⁶³. Артемії Антіохійський був страчений за вироком суду, але не через переслідування за віросповідання, а через те, що використовував військо для пограбування храму і проти населення.

Після страти Артемія (361) жителі Александрії вбили єпископа Георгія Каппадокійського незадовго після того, як почав правити імператор Юліан – 24 грудня 361 р. Єпископ був відомий своєю антиязичницькою діяльністю. Він брав участь у пограбуванні і руйнуванні храмів, поваленні статуй язичницьким богам (Soz. HE., V, 7). Християнські джерела повідомляють нам про жорстоку діяльність єпископа і проти ортодоксальних християн. Між аріанами і ортодоксальною гілкою християнства у середині і другій половині IV ст. точилася гостра боротьба, зокрема за престоли єпископів, за парафії, вони переслідували одні одних і навіть страчували. Ще більше такі стосунки загострилися, коли помер Констанцій II, і аріани втратили його підтримку. Георгій використовував військову силу не тільки проти язичників, але і в боротьбі проти православних християн (Theod. HE, II, 14). Церковний історик Созомен вказує на те, що аріани звинувачували у вбивстві Георгія православних християн, до яких він ставився вороже. Проте він переконує, що в скоєному винні саме язичники, оскільки сам Юліан визнав це у зверненні до народу Александрії (Soz. HE., V, 7). Повідомлення язичницького історика Амміана Марцелліна засвідчують, що Георгій був вбитий язичниками. Попри те, він описує і страту ще двох християн – начальника монетного двору Александрії Драконтія і коміта Діодора. Привертають увагу слова історика: «коли

³⁶² Lieu S. N. C., Montserrat D. *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History*. London : Routledge, 1996. P. 218, 223.

³⁶³ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 49–51.

цих нещасних вели на страшну кару, їх могли б захистити християни, якби ненависть до Георгія не була всезагальною» (Амм. Марс. 22, 11, 3–10).

Реакцією імператора Юліана на дії александрійців був лист, у якому він докоряє їм тим, що вони не підкорилися законам і переступили їх, хоча спочатку прийняли правильне рішення, заклавши Георгія у в'язниці. Дії Георгія, на думку Юліана, заслуговували такого покарання, можливо, навіть суворішого, але потрібно було дочекатися справедливого суду над ним (Jul. Ep. 21, 378 d). Як у Амміана Марцелліна, так і в імператора можна простежити звинувачення єпископа у зловживанні владою, а саме використанні військ для пограбування і руйнування язичницьких храмів, придушення виступів населення – не тільки язичницького, але й християнського, яке йому протистояло. Єпископа також звинувачували у доносах імператору Констанцію II на жителів Александрії через те, що вони не підкорялися йому (Амм. Марс. 22, 11, 5–7; Jul. Ep. 21, 379 b). Спочатку імператор Юліан мав намір жорстоко покарати винуватців, проте згодом, за порадами оточення, обмежився лише листом-указом, у якому засудив страту єпископа і погрожував жорстокими покараннями за порушення закону (Jul. Ep. 21, 380 b; Амм. Марс. 22, 11, 11). Отже, як бачимо, страта Георгія відбулася без відома Юліана, і він не схвалював такі дії населення, а приводом до розправи стало зловживання владою, а точніше, призначенням, бо навряд чи до повноважень єпископа входило використання військ у боротьбі з ортодоксальними християнами чи язичниками. Такими діями Георгій сам протиставив себе населенню і був вбитий не з волі імператора і не за віросповідання.

Ермій Созомен зараховує до числа мучеників ще декількох представників духовенства і яскраво виділяє їхню антиязичницьку діяльність. Македоній Феодул і Граціан зруйнували ідолів у щойно відкритому внаслідок релігійної реформи імператора Юліана храмі у Фрігії. В Анкірі – центрі провінції Галатія, за свідченнями церковного історика, прославився знущаннями над язичницьким населенням Бузіріс. Проте страченим він не був і після смерті Юліана вийшов з в'язниці. Християнська традиція нараховує ще двох мучеників періоду правління

Юліана – це Євпсіхій і єпископ Анкірський Василій. Останній за віросповіданням був ортодоксом і у цей час протидіяв аріанам. Обидва представники християнського духовенства зазнали переслідувань через діяльність, спрямовану проти язичників. Усіх вищеперелічених осіб християнська церква вважає мучениками. Церковний історик закінчує свою розповідь такими словами: «Такі події відбувалися, звичайно, не з волі імператора, проте ж показують, що у його правління було багато великих мучеників» (Soz. Н НЕ., V, 11). Однак, на нашу думку, можна припустити, що ці представники духовенства зазнали покарань не через те, що були християни, а через те, що шкодили язичникам і нищили майно храмів. З повідомлень історика видно, що з такими випадками розбиралися префекти, а не Юліан безпосередньо.

Созомен розповідає про Халкідонського єпископа Маріса, який під час жертвоприношення називав імператора відступником. На докір імператора, що бог Маріса не може зцілити його від сліпоты, той відповів: «Але я дякую моєму Богові за сліпоту, яка не дозволяє мені бачити відступника від благочестя» (Soz. НЕ., V, 4). На думку К. Пак, за такі слова на адресу імператора, Маріса могли стратити на місці, навіть якщо б він не був християнином, проте Юліан нібито ніяк не відреагував на слова сліпця і пройшов повз. Вона вважає, що цей епізод зайвий раз показує, наскільки християнські автори намагалися спотворити образ Юліана, представляючи його переслідувачем християн³⁶⁴.

Християнська традиція доповнює список мучеників за правління Юліана ще єпископом Марком Аретузьким. Користуючись підтримкою Констанція II, християни знищували або відбирали язичницькі храми. За християнськими джерелами, Марк Аретузький постраждав через те, що знищив великий храм язичників в місті Аретузи і піддавав християнізації населення (Soz. НЕ., V, 10; Theod. НЕ, III, 7; Gr. Naz. Or. IV). Єпископ зазнав тортур з боку жителів Аретузи – язичників. Останні, начебто, відчували прихильність імператора до богів і вирішили покарати єпископа за зруйнований храм. Проте з листа Лібанія до антіохійського

---

³⁶⁴ Пак Е. А. Традиция о мучениках времен императора Юлиана Отступника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2010. № 3. С. 125.

судді Велея впливає, що імператор не дозволив вбити Марка. Ритор закликає суддю утримуватися від жорстоких дій щодо християн, оскільки це не до вподоби богам і призведе до великої кількості мучеників (Lib. Ep. 731).

Свою розповідь про Марка Аретузького Ермії Созомен закінчує словами: «Розповідають, що тодішній префект, людина вельми віддана язичництву, але благородна вдачею, так що слава його велика і донині, дивуючись твердості Марка, сміливо засуджував царя (імператора) і говорив, що ті справедливо покриваються соромом, які переможені одним старцем, котрий мужньо боровся з стількома стражданнями: перші звичайно смішні, а останні, з якими так вчинили, стають ще славнішим. Відтак, блаженний настільки великодушно терпів шаленство аретузців і безліч мук, що заслужив похвалу від самих язичників» (Soz. HE., V, 10). Таке драматичне завершення розповіді покликане створити у читача образ гонителя, переслідувача за віру, адже навіть префект-язичник засуджував імператора. Юліан був дуже засмучений через зруйнування храму, але в підсумку так і не дозволив стратити єпископа (Lib. Ep. 731).

Християнський історик Григорій Назіанзин повідомляє, що Марк Аретузький врятував Юліана під час різанини представників з династії Костянтина Великого, створеної Констанцієм II, заховавши в храмі малих братів Галла і Юліана (Gr. Naz. Or. IV). Це повідомлення К. Пак розцінюється не більше як християнська легенда, позаяк більше ніде про це не згадується. Ще однією, на думку дослідниці, вигаданою християнською легендою є страта язичниками геліопольських дів, записана Ермієм Созоменом (Soz. HE., V, 10). Вона вважає, що ця легенда цілком могла скластися як вдале доповнення до образу імператора-язичника і потрапити до хроніки церковного історика, який дуже любив пожвавлювати свою розповідь такими деталями. Достовірність цього випадку К. Пак ставить під сумнів, бо: «сама кара, яка нібито була застосована до десяти християнок з Геліополя, настільки жахлива, що розповідь про неї видається неправдоподібною. І ще більш неправдоподібною здається та обставина, що Юліан, який відзначався педантичністю і скрупульозністю, не звернув уваги на подібний випадок, хоча і кількість жертв, і сам спосіб умертвіння мали викликати

якщо не його гнів, то хоча б інтерес»³⁶⁵. Такий підхід видається достатньо аргументованим, з огляду на заангажованість античних джерел, про що ми говорили раніше. Цілком ймовірно, що християнські автори перебільшують провини Юліана, а язичницькі історики навпаки – надміру вихваляють. Не дивно, що християнські джерела приписують Юліану не лише жорстокість, але й хитрість. Вони стверджують, що він, нагороджуючи солдатів, змушував їх здійснювати язичницькі обряди. Багато солдатів відмовлялися, інші навіть не помітили, що грішать, а деякі заради вигоди брали участь у ритуалі. Проте, коли зрозуміли, що такими діями відступили від Христа, повернули імператору золото і просили вбити їх. Юліан побоявся зробити їх мучениками, а тому лише позбавив права служити у війську і прогнав (Soz. HE., V, 17; Gr. Naz. Or. IV). Язичницький історик Амміан Марцеллін був у армії Юліана під час перського походу і описав нагородження солдат, однак він зовсім не згадує про випадки, описані вище. Очевидно, такі свідчення потрібно розглядати як контрверсійні.

Про страту двох воїнів імператорської охорони – Максима і Ювентина повідомляє Феодорит Кірський – ці воїни відмовилися споживати їжу, скроплену жертвовною водою (Theod. HE, III, 15). Висловлено припущення, що Юліан стратив їх не за релігійні вірування, а за непокору і образу імператора³⁶⁶. Сам Феодорит, зрештою, пише: «Причиною ж їх страти виставив Юліан не благочестя, за яке вони були вбиті, а зухвалість: він говорив, що ці воїни страчені за образу царської величності, і наказав так розповідати про них усім, щоб у поборників істини відняти ім'я і славу мучеників». Ми знову ж можемо констатувати застереження щодо історичності таких відомостей, оскільки ні Лібаній, ні Амміан Марцеллін не повідомляють про це. Саме тенденція до схильності християнських авторів приписувати Юліану всі можливі злочини і зображати його як жорстокого

---

³⁶⁵ Пак Е. А. Традиция о мучениках времен императора Юлиана Отступника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2010. № 3. С. 124–125.

³⁶⁶ Пак Е. А. Традиция о мучениках времен императора Юлиана Отступника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2010. № 3. С. 127.

гонителя, яка існувала зразу після смерті, сформувала помилково образ імператора³⁶⁷.

За життя Юліана здавалося, що його реформа має шанси на успіх. Храми відновлювалися у Фрігії, Галатії, Александрії, Газі Палестинській, Сирії. Однак це супроводжувалося спротивом з боку християнського духовенства, що призводило до зіткнення християн з язичниками (Soz. HE., V, 10–11). На думку М. Ведешкіна, антихристиянські настрої населення в Газі проявлялися більше, ніж в інших містах імперії, а повною мірою спостерігалися у період правління Юліана³⁶⁸, оскільки він підтримував міста, які сповідували язичництво. Прихильники древньої релігії чинили опір пограбуванню храмів і їх руйнуванню, а це доводить, що серед населення імперії залишалася значна кількість язичників, які підтримували релігійну реформу імператора. Як виявилось, римські релігійні інститути практично не зазнали впливу антиязичницької політики Костянтина Великого і його синів, внаслідок чого не було потреби відроджувати місцеві культури. Загалом, вжиті Юліаном заходи з реставрації язичництва незначно відбилися на релігійному житті столиці. Велика частина римської аристократії залишалася байдужою до його спроби Юліана реформувати язичницький культ³⁶⁹.

Амміан Марцеллін, хоча й не був християнином, критично ставився до релігійної політики Юліана, зокрема, засуджував указ про заборону християнам викладати у язичницьких школах. Критику цього указу ми зустрічаємо двічі в праці історика. Вдруге він засуджує цей указ, коли оцінює законодавчу діяльність імператора (Amm. Marc. 22, 10, 7; 25, 4, 20). Язичницький історик Євтропій повідомляє нам таке: «Жорстоко переслідував християнську віру, але в той же час не допускав кровопролиття»³⁷⁰ (Eutr. Brev. 10, 16, 3). Якщо б Юліан вчинив якесь переслідування за віру, то історик обов'язково про це згадав би. К. Пак вважає,

³⁶⁷ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 120–121.

³⁶⁸ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации восточноримского города (на примере Газы Палестинской). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2013. № 1. Т. 25. С. 13–14.

³⁶⁹ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 89–90.

³⁷⁰ “religionis Christianae nimius insectator, perinde tamen, ut cruore abstineret”.

що наявність мучеників у період правління Юліана вказує на проведення більш жорсткої політики щодо християнства, але, незважаючи на свідчення християнської традиції, не можна вважати ці випадки доказами антихристиянського гоніння³⁷¹. З листа Юліана до Александрійців чітко видно його позицію, яка проявлялася у несхваленні самосуду, вчиненого над Георгієм Каппадакійським. Немає ніяких вказівок на те, що він змінив свої переконання. Безсумнівним є той факт, що язичницько-християнські конфлікти на місцевому рівні (на прикладі Гази) породжували жертви, але навряд чи імператор схвалював таке. Він не викликав гонінь особисто, але на місцевому рівні розправи здійснювалися. Це могло бути через те, що натовп, який вбив Георгія Каппадокійського, не був покараний³⁷².

Як зазначає Г. Тайтлер, деякі з мучеників, названих християнськими істориками, можливо, були жертвами насильства, розв'язаного язичниками, однак жодна людина не була страчена через свою віру самим Юліаном³⁷³. Спроба повернути офіційний статус древній римській релігії була закономірною. Язичництво зазнавало утисків з боку християнських імператорів і духовенства зокрема, але ще мало значення як релігія і його підтримувало як населення, так і правляча верхівка імперії.

Християнські історики визнають, що Юліан не здійснював кривавих гонінь, хоча й не прагнув зробити життя християн більш безпроблемним. Є закон від 13 березня 362 р. про те, що християни будуть знову сплачувати кошти як члени курій. Одним з найбільш реакційних заходів Юліана був закон про похорон (C.Th. 9, 17, 5). Християнське захоплення мощами своїх мучеників добре задокументоване, і викликало суперечки в межах християнської імперії. Ця поведінка не була римською і не відповідала обряду догляду римлян за мертвими. 12 лютого 363 р. імператор Юліан видав похоронний указ, який передбачав, що

³⁷¹ Пак Е. А. Традиция о мучениках времен императора Юлиана Отступника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2010. № 3. С. 128–129.

³⁷² Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 47, 91.

³⁷³ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 108.

похорон має відбуватися між заходом і сходом сонця (тобто не так, як було прийнято у християн, посеред білого дня)³⁷⁴. Хоча цей указ зачіпав християн більше, ніж язичників, але був обов'язковим для всіх релігійних груп³⁷⁵. Тобто, по суті Юліан лише відмінив виняткове становище християн у суспільстві.

Отже, як засвідчують джерела, немає достатньо підстав розглядати політику Юліана щодо християн жорстокою. З усіх вищеперелічених випадків мучеництва в язичницьких джерелах і в листах Юліана згадується лише Артемій Антіохійський, Георгій Каппадокійський та Марко Аретузький. Над Артемієм Антіохійським відбувся суд, і страчений він був за застосування військ проти населення Александрії. У тому ж звинуватили жителі Александрії Георгія, вчинивши самосуд. Але імператор засудив цей випадок, можливо, і покарав би александрійців, але, як він сам стверджував, його оточення зменшило його гнів. Про випадок Марка Аретузького писав Лібаній, але Юліан не дозволив його вбити. На законодавчому рівні ми не бачимо жодного указу проти християн, окрім заборони викладати. Є достатні підстави стверджувати, що імператор Юліан дотримувався принципу релігійної віротерпимості: він проголосив рівними усі гілки християнства і повернув єпископів, засланих попереднім імператором аріанином. Імператор Юліан не вникав у політику християн, ця релігія не мала підтримки при його дворі і не зазнавала переслідувань.

В одному з листів-послань від 362 р. Юліан висловлює сподівання, що його релігійна політика викличе більшу вдячність з боку християн, адже за правління його попередника багато представників духовенства зазнали вигнання, а також були страчені. Велика кількість християнських сіл по різних регіонах були повністю спустошені. В часи правління Юліана нічого подібного не відбувалося³⁷⁶. Він повернув тих, хто був вигнаний, і дозволив отримати майно, яке належало їм до того. У тому ж листі згадано, що ніхто не змушує християн

³⁷⁴ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 69–70.

³⁷⁵ Hardy B. C. *The Emperor Julian and His School Law*. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 135.

³⁷⁶ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 123.

брати участь у язичницьких обрядах. Імператор закликав жителів Бостри до віротерпимості: на його думку, християни заслуговують більше жалю, аніж злості за те, що не вшановують богів (Jul. Ep. 41). Язичницькі храми і їхнє майно, через яке виникало найбільше конфліктів серед населення, перейшли у володіння християн за правління Костянтина Великого і Констанція II, а язичники, відчувши підтримку імператора, намагалися повернути втрачене і вберегти від руйнування. Найбільш гостро міжрелігійні зіткнення проявлялися у регіонах, де зміцнення економічного становища християнської Церкви не супроводжувалося християнізацією населення³⁷⁷. Та ці конфлікти серед населення не можна віднести до переслідувань за віру і гонінь. Хоча у християнській історіографії за Юліаном закріпилося прізвисько «Відступник», його не називали «Гонитель». Мабуть, очевидних доказів організації з його боку гонінь на християн не було виявлено.

Важливим питанням у справі взаємин між імператором Юліаном та християнством є проблема його загибелі. Вище ми наводили різні версії смерті Юліана. Суть дискусії зводиться до того, чи Юліан загинув від рук персів, чи до його смерті причетні римські воїни з числа християн. На цьому аспекті варто зупинитися детальніше.

У середині IV ст. загострилися відносини між Римською імперією і Персією. Основною причиною ворожих стосунків були спірні прикордонні території. Перси вчиняли на ці території постійні набіги, але не розгортали масштабної кампанії. Протягом 50–60 рр. перський цар Шапур II заволодів фортецею Сингара, містами Безабда та Аміда. З боку римського імператора Констанція II ця боротьба мала захисний характер, бо через міжусобні війни він не міг організувати наступу. Його спадкоємець – імператор Юліан – діяв рішучіше. Він не прийняв миру на перських умовах, за яким мав поступитися значною кількістю територій Месопотамії, і розпочав наступ. Можливо, перед початком Східної кампанії він консультувався з Дельфійським оракулом³⁷⁸. Це видається нам

³⁷⁷ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 174.

³⁷⁸ Cameron A. M. Agathias and Cedrenus on Julian. JRS. 1963. Vol. 53. P. 91–94.

можливим, з огляду на відданість Юліана античній традиції. На користь такого припущення говорить також те, що Юліан у 361 р. наказав відновити оракул одного з єгипетських богів у Абідосі, який був двома роками раніше закритий за наказом імператора Констанція II³⁷⁹.

26 червня римляни вчергове зіткнулися з перською армією, що уважно спостерігала за переміщенням ворога з обох сторін і створювала засідки. Імператору Юліану повідомили про те, що перси напали на ар'єргард. Він вирушив на допомогу, забувши про панцир. Одночасно перси напали і на передовий загін римлян. Юліан повертався, аби допомогти солдатам. Перський загін катафрактаріїв напав на центральні римські центурії. Будучи без панцира, Юліан кинувся в перші ряди, де йшов бій, і отримав поранення кавалерійським списом. Була поранена нижня частина печінки. Імператор, не змігши витягнути списа, порізав руку і впав з коня. У таборі йому надали медичну допомогу, але рана виявилася смертельною (Amm. Marc. 25, 3, 2–7; Eutr. Brev. 10, 16, 2). Т. Моммзен пише, що панцир Юліан не одягнув через спеку³⁸⁰.

Джерела пізньої античності повідомляють дві різні версії щодо смерті Юліана. Секст Аврелій Віктор писав, що спис, яким поранили імператора, був кинутий ворогом, який відступав (Aug. Vict. Caes. 43, 3); Амміан Марцеллін повідомляє: «... невідомо звідки, раптово вдарив його кавалерійський спис, розсік шкіру на руці, пробив ребра і застряг в нижній частині печінки» (Amm. Marc. 25, 3, 6). Проте згодом історик подає ось таку версію події: «... вороги почали кидати в нас з порослих лісом висот дротиками і паплюжити ганебними словами, називаючи нас зрадниками і вбивцями чудового імператора, так як і до них через перебіжчиків дійшли непевні чутки, ніби Юліан загинув від римської стріли» (Amm. Marc. 25, 6, 6). Лібаній також поклав вину за смерть Юліана не на персів, аргументуючи це тим, що жоден з них не отримав нагороду за поранення імператора. Основним мотивом до вбивства Юліана, на думку риторика, були його

³⁷⁹ Vedeshkin M. Bribe and Punishment : To the question of persistence of pagan cults in Late Antiquity. ΣΧΟΛΗ. Vol. 12.1. 2018. P. 265.

³⁸⁰ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 534.

релігійні погляди (Lib. Or. 18, 274–275). Цей епізод описує і Зосим, проте у нього ми знаходимо відомості, що Юліан був убитий мечем (Zos. III, 29, 1). Т. Моммзен відзначає, що війська Галлії вважали, що спис був пущений рукою римлянина³⁸¹.

У християнських джерелах смерть Юліана обросла легендами, навіть більше, аніж все його життя. «Втім, отримавши удар, він навіть і сам частково зрозумів, звідки була поразка, і певною мірою розумів причину свого лиха. Кажуть, що коли рана була завдана, він зібрав з неї кров і, ніби дивлячись на Христа, який йому з'явився, і звинувачуючи його у своєму вбивстві, кинув її в повітря» – полемізує Ермій Созомен (Soz. HE., VI, 2). Феодорит Кірський подає таку ж версію і приписує йому слова «Ти переміг, Галілеянин!». А от з приводу вбивці імператора автор розглядає різні версії і додає: «... хто б це не зробив, очевидно, він був тільки виконавцем волі Божої» (Theod. HE, III, 25). Не виключають у християнських джерелах і версії вбивства Юліана демоном (Socr. HE, III, 21).

Григорій Назіанзин не відкидає версії поранення імператора римським воїном і не підтверджує звинувачення перського воїна, а тільки додає: «Як би там не було, Юліан отримує дійсно своєчасний і рятівний для цілого світу удар...» (Gr. Naz. Or. V). Далі християнський історик наводить, без сумніву, ще одну легенду, начебто Юліан, прагнучи обожнення, просив своїх близьких друзів, аби вони кинули його тіло в ріку, і перешкодив цьому лише один євнух, який здогадався про наміри імператора (Gr. Naz. Or. V). Такого роду твердження покликані кинути тінь на релігійну віротерпимість імператора і додавати до його образу рис жорстокості щодо християн.

У сучасній історіографії існує думка, що до смерті Юліана можуть бути причетні християни з його війська³⁸². М. Пехоцька-Кльос ретельно дослідивши весь комплекс джерел щодо смерті імператора Юліана, дійшла висновку, що винуватця смерті Юліана встановити не вдалося. Але, оскільки він загинув під час

³⁸¹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 535.

³⁸² Casiday A., Norris F.W. Introduction // СНС. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 4.

походу проти персів, то, ймовірно, що смертельної рани йому завдав ворог³⁸³. Ми теж вважаємо цю версію найбільш правдоподібною, хоча ніхто не знає, чия рука кинула фатальний спис. Євтропій, Фест і Аврелій Віктор лише повідомляють, що Юліан був убитий ворогом³⁸⁴.

Після смерті тіло Юліана відвезли до Тарсу, оскільки через конфлікт з антиохійцями імператор не планував повертатися до їх міста на зимівлю (Амм. Марс. 23, 2, 4–5). Амміан називає місто, де загинув імператор, Фрігією (Амм. Марс. 25, 3, 9), що була розташована в окрузі сучасної Самарри³⁸⁵.

Смерть Юліана перетворила небезпечний похід на політичну катастрофу. Не надто привабливим виглядало те, як сприйняли смерть імператора Юліана християни, яких він не переслідував, хоча й намагався відібрати їхні недавні досягнення. Пізніше християни визнали місце Юліана в історії, але завжди дорікали йому за відступництво³⁸⁶.

Імператор Юліан був похований в місті Тарс за язичницькими обрядами. Його останки були перепоховані в Константинополі в Церкві Апостолів, яку спорудили імператор Костянтин Великий та його син Констанцій II. Цей храм став місцем поховання імператорів, починаючи від Костянтина Великого. Храм був зруйнований у 1461 році, невдовзі після падіння Константинополя. Юліан, завдяки своїм поглядам і політиці, мав багато ворогів серед християн. Тому здається малоімовірним факт, що найближчі християнські наступники Юліана перенесли залишки язичницького імператора до Константинополя, оскільки така подія викликала б незадоволення християн, яких покійний імператор не підтримував і зневажав. Перепоховання Юліана в Церкві Святих Апостолів наклало б відбиток на християнське духовенство як і на християнізоване

³⁸³ Piechocka-Kłos M. Opis śmierci Juliana Apostaty w wybranych źródłach chrześcijańskich i pogańskich (IV-V w.). *Studia Warmińskie*. 2014. 51. S. 350.

³⁸⁴ Browning R. *The Emperor Julian*. Reprint. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1978. P. 214.

³⁸⁵ Boeft J. den, Drijvers J. W., Hengst, D. den, Teitler H. C. *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXV*. Leiden ; Boston ; Köln, 2005. P. xvi.

³⁸⁶ Моммзен Т. *История римских императоров* / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 535.

суспільство IV ст., коли пам'ять про правління Юліана була ще сильною³⁸⁷. Останки Юліана були перевезені до Константинополя між VI та X ст. Вагомим аргументом на користь того, що це відбулося не у IV ст., є той факт, що, тогочасні історики, зокрема Лібаній, не згадують про таку подію. Точне місце поховання на території храму невідоме. Є припущення, що його саркофаг, який, ймовірно не зберігся, розташовувався у стої, на північній стороні храму.³⁸⁸

Чи вшановували пам'ять про Флавія Клавдія Юліана після смерті? Взимку з 363 на 364 р. імператор Іовіан відвідав гробницю Юліана і прикрасив її. Амміан Марцеллін висловлює незадоволення з приводу місця поховання і стверджує, що імператор Юліан мав бути похований у Римі, а не в Тарсі (Amm. Marc. 25, 10, 4–6). Лібаній – вчитель Юліана – також не схвалював поховання в Тарсі (Lib. Or. 18, 306), але він згадує, що йому встановлювали статуї і вшановували пам'ять про нього в імперії (Lib. Or. 18, 304). Є згадки, що ще наприкінці V ст. викладачі Афінської академії вели літочислення «від царювання Юліана»³⁸⁹. Серед християнських авторів, лише Феодорит Кірський повідомляє, що населення Атіохії тішилося зі смерті Юліана (Theod. HE, III, 28). Ця новина виклика різноманітні реакції серед християн та язичників, проте важливо зазначити, що офіційно йому не було оголошено *damnatio memoriae* (засудження пам'яті), попри те, що його ім'я було стерте з декількох пам'яток³⁹⁰.

Отже, у IV ст. завдяки політиці попередників Юліана християнство мало державну підтримку і було панівною релігією в Римській імперії. Але з приходом до влади Юліана, язичника за переконаннями і філософськими поглядами, віра в давніх богів отримує шанс на відновлення. Імператор видав укази, якими дозволив відкрити язичницькі храми і зняв заборону жертвоприношень. Окрім відбудови храмів, Юліан призначив головних жерців провінцій, цікавився

³⁸⁷ Di Maio M. The transfer of the remains of the emperor Julian from Tarsus to Constantinople. *Byzantion*. 1978. № 1. Vol. 48. P. 47.

³⁸⁸ Di Maio M. The transfer of the remains of the emperor Julian from Tarsus to Constantinople. *Byzantion*. 1978. № 1. Vol. 48. P. 50.

³⁸⁹ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 173.

³⁹⁰ Teitler H. C. The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 112, 165–166.

найдрібнішими деталями з організації жрецтва, давав їм настанови щодо контролю над жерцями невеликих міст. Він намагався залучити до цього людей, які були зацікавлені в релігійному служінні і розповсюдженні язичництва. Флавій Клавдій Юліан на базі своїх неоплатонічних філософських поглядів зміг повернути язичництву колишній статус і державну підтримку на короткий час свого правління. Не відповідають дійсності твердження про жорстокість Юліана у ставленні до християн. Його політика щодо християнства не йде у жодне порівняння з політикою імператорів – справжніх гонителів християн, таких як імператор Діоклетіан. Так само його законодавча діяльність не призвела до появи якогось закону, за яким можна було би стратити християнина лише за те, що він християнин, як це сталося за імператора Траяна. Мабуть, Юліан абсолютно не був зацікавлений у тому, щоб примножувати число мучеників серед християн – саме такий висновок можна зробити зі свідчень язичницьких джерел. Загалом імператор дотримувався принципу віротерпимості.

Висновки до розділу 2

У цьому розділі розглянуто еволюцію релігійного життя Римської імперії в період правління імператора Флавія Клавдія Юліана. Римська релігія підпорядковувалася державі і була своєрідним інструментом в досягненні нею своїх цілей. З часів правління Костянтина Великого, який Міланським едиктом 313 р. підніс християнство до рівня державного культу, язичництво як релігія зазнає утисків. Але закони проти язичництва могли діяти лише в тих частинах Римської імперії, де переважало християнство.

Встановлено, що язичництво, на відміну від християнства, не мало внутрішньої догматичної єдності. Тому, занепадаючи під тиском державної влади, яка його зрадила, не могло протиставити державі правильну систематичну оборону, лише пасивно пручаючись неминучому. Все ж язичницьке суспільство здавалося здатним до боротьби, оскільки в його рядах були кращі інтелектуальні сили епохи, які здебільшого володіли потужною зброєю пропаганди – органами освіти. Школи в Ефесі, Мілеті, Александрії, Антіохії, Нікомедії були центрами духовної реакції, і владі погано вдавалося оновлювати їх вчительський персонал новими християнськими елементами. Дисципліни, які там викладалися, були спадщиною древньої цивілізації, нерозривно пов'язаної з римськими релігійними легендами.

З'ясовано, що язичництво залишалось особливо сильним в Римі, де його сповідували багато знаменитих родів, і де було багато послідовників неоплатонізму. Констанцій II віддав накази про руйнування язичницьких храмів, а також про передачу їх християнам. Сповідування язичництва переслідувалося законом, а тому багато язичників приймали християнство, однак не всі за переконанням. Язичництво зберегло силу тільки у великих містах, наприклад, у Александрії, Афінах, Римі. Його відстоювали нащадки відомих стародавніх патриціанських родів та вчені Александрії і Афін. Констанцій II не наважився зруйнувати язичницькі храми в Римі і не скасував державну платню жерцям.

Встановлено, що призначення до жрецьких колегій і продовження державних субсидій на язичницькі богослужіння були імператорськими прерогативами. Подарований Констанцієм II обеліск з Єгипту не можна обґрунтовувати як послаблення напруги між язичниками та імператором. Попри те, імператор зберігає привілеї за весталками, затверджує кошти на язичницькі богослужіння і, виконуючи майже всі обов'язки верховного жерця, призначає членів римської знаті на різні жрецькі посади, які були спадковими у їхніх сім'ях. За правління перших християнських імператорів язичництво втратило тільки зовнішнє значення, значення офіційної державної релігії, але ще продовжувало зберігати недоторканність своїх вірувань і свободу відправлення свого культу. Імператори зберігали за собою титул верховного жерця (Pontifex Maximus).

Доведено, що імператор Юліан зробив чималий внесок у розробку важливого для того часу філософського напрямку – неоплатонізму. Він зібрав в єдине ціле погляди античних мислителів, вивчавши їхні ідеї, міфологію у межах свого світогляду побудував грандіозну релігійно-філософську систему, в якій намагався пояснити першопричину всього сущого, будову Всесвіту. В центрі Всесвіту цей неоплатонік ставить Сонце як зірку, як царя богів, як символ метафізичного світла і трансцендентної сили; у філософсько-релігійних творах оновлює політеїзм, у філософії неоплатонізму робить спробу реформувати язичництво, опираючись на філософські вчення Платона, Плотіна, Ямвліха та інших мислителів.

Вступ Юліана на імператорський престол був радісною подією для язичників. Молодий імператор, оточений філософами, вченими, жерцями і авгурами, ревно взявся за відновлення язичництва. Ще на шляху з Галлії він відкрив безліч храмів, закритих Констанцієм II, і з великим торжеством приносив у них жертви богам. Зі вступом у Константинополь, урочисто заявивши про своє зречення від християнства, він наказав по всій імперії відновити зруйновані храми і відкривати раніше закриті, відправляти в них служіння. Імператор видав укази, якими окрім дозволу відкрити язичницькі храми, зняв заборону жертвоприношень.

Християнське духовенство імператор не залишив поза увагою. Він скликав в імператорський двір християнських єпископів, які ворогували між собою, разом з народом, який був розділений єресями, і закликав їх, забути чвари і безперешкодно сповідувати свою релігію.

Реформування жрецтва було частиною релігійної реформи. Провінційне жрецтво, де Юліан міг призначити своїх прихильників, було ключовим фактором у плані впровадження язичницької реформи. Жерці отримували інструкції від імператора, де Юліан в ролі Pontifex Maximus навчав своїх підлеглих правильно поводитися у межах повноважень.

Важливо відзначити, що, на відміну від своїх попередників, які страчували християн і не приносили жертв богам, Юліан просто не давав їм свого благословення та імператорської підтримки. Хоча йому, звичайно, не імпонувало християнство, Юліан не зробив його незаконним і не схвалював переслідування християн, фактично відкрито виступаючи проти актів насильства щодо них.

Флавій Клавдій Юліан на базі своїх неоплатонічних філософських поглядів зміг на короткий час свого правління повернути язичництву колишній статус і державну підтримку.

Повідомлення істориків про виділення імператором значних коштів на відбудову Єрусалиму і священного храму іудеїв є вельми сумнівними, оскільки імперія готувалася до масштабної війни, що вимагало значних коштів, при тому, що скарбниця не відзначалася великими багатствами. Юліан, завдяки дружнім стосункам з євреями і через ворожнечу до християнства, можливо, планував відновити священне місто і його святилище, але відклав реалізацію цього задуму до повернення з Персії, звідки він не повернувся. Ймовірно, це повідомлення мало за мету показати зведення Юліаном архітектурної споруди на пам'ять про своє правління, як це описано щодо імператора Констанція II.

Не відповідають дійсності твердження про жорстокість Юліана щодо християн. Його політика щодо християнства не йде у жодне порівняння з політикою імператорів – справжніх гонителів християн, таких як імператор Діоклетіан. Так само його законодавча діяльність не призвела до появи якогось

закону, за яким можна було би стратити християнина лише за те, що він християнин, як це сталося за імператора Траяна. Мабуть, Юліан абсолютно не був зацікавлений у тому, щоб примножувати число мучеників серед християн – саме такий висновок можна зробити зі свідчень язичницьких джерел. Загалом, імператор дотримувався принципу віротерпимості.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ ЮЛІАНА У СФЕРІ АДМІНІСТРУВАННЯ ТА ОСВІТИ

3.1. Адміністрування та реформа управління

Попри те, що вся діяльність Юліана базувалася на власних філософсько-релігійних переконаннях, його релігійна діяльність є тільки частиною залишеної ним історичної спадщини, хоча й вельми значущою. Не менше значення мають його якості військового діяча, вправного політика й досвідченого адміністратора. Ці аспекти діяльності імператора заслуговують великої уваги. Вперше Юліан отримав можливість проявити свої здібності полководця і адміністратора в провінції Галлія.

Молодшим братом Костянтина Великого був Юлій Констанцій, який залишив двох синів – Галла і Юліана, котрі єдині вижили в різанині, влаштованій Констанцієм II і його придворними після смерті Костянтина Великого. На Заході імперії владу захопив Магненцій. Переговори Констанція II з ним не дали результатів, а тому імператор готувався до війни проти узурпатора. На Сході імперії перси активізували свої набіги, що змусило Констанція II залишити там намісником свого двоюрідного брата Галла³⁹¹. 15 березня 351 р. він проголосив його цезарем і відправив у Антіохію³⁹². Основним завданням Галла було протистояння персам³⁹³. У 354 р. Галл, який вів невдалу війну з персами і не мав досвіду в управлінні, був вбитий, можливо, за надмірну жорстокість при дворі Констанція II (Eutr. Brev. 10, 13)³⁹⁴. Натомість К. Розен вважає, що причиною конфлікту між Констанцієм II і Галлом було те, що останній не хотів більше

³⁹¹ Chadwick H. *The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great*. Front Cover. Oxford : Oxford University Press, 2001. P. 296.

³⁹² Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 433.

³⁹³ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 445.

³⁹⁴ Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 219.

безумовно підкорятися двоюрідному братові³⁹⁵. Е. Томпсон спростовує повідомлення про надмірну жорстокість Галла, стверджуючи, що імператор Констанцій II змінив своє рішення щодо страти цезаря. Проте Галла стратили швидше, ніж новий наказ був доведений до виконавців³⁹⁶.

Костянтин Великий наприкінці свого правління змінив Діоклетіанову концепцію цезаря. Двоє з його старших синів володіли, окрім військових, ще й деякими адміністративними повноваженнями, але не мали законодавчої влади. Констанцій II ще не переймався правонаступництвом, коли він призначив співправителями Галла і Юліана, тому повернувся до цієї традиції. Галл був призначений на Сході і як цезар мав конкретні військові цілі – відбивати напади персів³⁹⁷.

Як вважає Р. Блоклі, реальним злочином Галла в очах імператора Констанція II була не його жорстокість чи засудження членів сенату, а дії у цивільній сфері, де він не мав влади. Обидва брати, Галл і Юліан, були втягнуті у внутрішнє життя провінцій. Коли ж вони виявляли схильність до втручання у цивільні справи, Констанцій II діяв проти них³⁹⁸.

Римська імперія зазнала значних втрат під час боротьби Констанція II з Магненцієм. Постійні загрози на кордонах змусили імператора утриматися від чергового міжусобного конфлікту, заманивши Галла зі Сходу до Італії, де останній був страчений³⁹⁹. Перша збережена книга Амміана Марцелліна починається з 353 р. Історик не міг охопити на той час трирічне правління Галла в одному описі. У нього відсутні будь-які згадки про церемонію призначення Галла

³⁹⁵ Rosen K. *Julian : Kaiser, Gott und Christenhasser*. Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. P. 106.

³⁹⁶ Thompson E. A. *Ammianus' Account of Gallus Caesar*. *AJPh*. 1943. № 3. Vol. 64. P. 314.

³⁹⁷ Blockley R. C. *Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II*. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 461.

³⁹⁸ Blockley R. C. *Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II*. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 464–465.

³⁹⁹ Blockley R. C. *Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II*. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 467–468.

цезарем, тоді як деякі моменти, пов'язані з низкою призначень інших осіб, зафіксовані⁴⁰⁰.

У час, коли Римська імперія вела боротьбу з Персією, її провінція Галлія зазнавала нищівних набігів з боку варварів. Вони порушували не лише кордони, але й проникали глибоко у провінцію (Amm. Marc. 15, 8, 6–7). Імператора тривожили такі звістки. Зайнятий війною на Сході імперії, він не міг відбути до Галлії. Однак це питання потребувало вирішення (Amm. Marc. 15, 8, 1). Дії римлян того часу були лише відповіддю на набіги варварів. До призначення Юліана цезарем Рим проводив пасивну політику⁴⁰¹. Не маючи змоги контролювати ситуацію у західній частині держави особисто, імператор Констанцій II намагався заручитися підтримкою члена своєї сім'ї у Галлії, доки він буде діяти де-інде⁴⁰². Завдяки порадам імператриці Євсевії, Констанцій II, звернувшись з офіційною промовою до армії, проголосив свого двоюрідного брата Юліана цезарем і одягнув у пурпур (Amm. Marc. 15, 8, 11). Це сталося 6 листопада 355 р. Імператор закликав свого брата розділити з ним небезпеки і труднощі, прийняти управління і охорону Галлії боротися з ворогом і всякими добрими вчинками полегшити важке становище цих областей⁴⁰³. Після проголошення Юліана цезарем, він вступив у шлюб з сестрою Констанція II – Єленою. 1 грудня цього ж року цезар з невеликим супроводом, який складався з 360 солдатів, відправився до Галлії (Amm. Marc. 15, 8, 8–18; Zos. III, 2; Eutr. Brev. 10, 14, 1). За словами Юліана, Констанцій II сказав і написав, що дасть галлам не царя, але того, хто принесе їм його образ (Jul. ad Ath. 278 a).

Через таке рішення імператора, Юліан не мав можливості продовжити навчання у філософській школі, тому титул цезаря він сприйняв неохоче. Амміан

⁴⁰⁰ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 439.

⁴⁰¹ Seager R. Roman Policy on the Rhine and Danube in Ammianus. *CQ*. 1999. № 2. Vol. 49. P. 579.

⁴⁰² Potter D. The Transformation of the Empire : 235–337 CE // *A Companion to the Roman Empire* / edited by David S. Potter. Oxford : Blackwell Publishing, 2006. P. 166.

⁴⁰³ Seager R. Roman Policy on the Rhine and Danube in Ammianus. *CQ*. 1999. № 2. Vol. 49. P. 579–587.

Марцеллін пише: «Юліан був викликаний з Ахайї і носив ще грецький плащ» (Amm. Marc. 15, 8, 1).

Спустошення і важке становище Галлії, можливо, були не єдиною причиною надання Юліану титулу цезаря. Можливо, це слід розглядати як почесну, але підступну пастку. Посилаючи його, як свого співправителя, в Галію на війну з варварами і завбачливо оточуючи його шпигунами, Констанцій II нічим не ризикував, досягаючи водночас дуже багато. Юліана чекали в Галлії перемога або смерть. В останньому випадку Констанцій II позбувався свого суперника, єдиного законного претендента на імператорський престол, а в першому – його можна було б своєчасно знешкодити⁴⁰⁴. Якщо дивитися на справу під таким кутом, то стає зрозумілим, чому імператор погодився надати важливі повноваження Юліану, а той, зі свого боку, за свідченням джерел, погодився на це вельми неохоче.

Цезар Юліан, і його брат Галл своє дитинство і юність провели в ув'язненні і під наглядом. Вони не займали жодних державних посад і тому не мали ніякого досвіду військової справи чи у сфері управління державою. Юліан намагався сам засвоїти такі навички. Незважаючи на те, що більшу частину свого життя Юліан провів у вивченні філософії, він почав вивчати письмові праці Юлія Цезаря і Плутарха в рамках підготовки до свого призначення. Він також щодня тренувався з мечем і щитом протягом зими 355–356 рр., навчався військової тактики і стратегії. Першого дня нового 356 р. Юліан став консулом вперше, з імператором Констанцієм II як зі своїм колегою⁴⁰⁵. Консульство в пізній Римській імперії було ще найпрестижнішою магістратурою для будь-якого громадянина, включаючи імператора⁴⁰⁶. Проте навіть носячи титул цезаря, Юліан залишався під суворим наглядом, який він порівнював з рабством.

⁴⁰⁴ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 447.

⁴⁰⁵ Head С. The Emperor Julian. Boston : Twayne Publishers, 1976. P. 51.

⁴⁰⁶ Teitler Н. С. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 92.

У майбутній кар'єрі солдата й імператора він уявляв себе сучасним філософом світу Платона, освіченою людиною, яка поверне світ назад до істин елліністичної думки. З собою до Галлії він міг взяти лише чотирьох людей, один з них – Орібасій був лікарем – іншим своїм друзям він перешкоджав у зустрічах з ним, оскільки боявся будь-яких звинувачень правлячого імператора (Jul. ad Ath. 277 a–277 d).

Армією він не командував. Вона знаходилася під контролем двох генералів: Урсіціна і Марцелла⁴⁰⁷: «... я був відправлений не як командир гарнізонів, а швидше як підлеглий розквартированим там стратегам» (Jul. ad Ath. 277 d). Йому були підпорядковані солдати, які відправилися з ним до Галлії. Цей загін, виділений імператором, був спроможний «... радше молитися, аніж воювати...», цезар поповнив ряди легіонів новобранцями і прийняв багато добровольців. Юліан подумав і про озброєння. Знайшовши стару зброю в одному із міст, цезар полагодив її і роздав солдатам» (Zos. III, 3).

Можна погодитися з тим, що розлад у Галлії виник через громадянські війни між синами Костянтина Великого та посилювався війнами між Констанцієм II і узурпаторами Магненцієм, а згодом Сільваном. Військові ресурси були витрачені власне у цій боротьбі, а захистом кордону на Рейні знехтували. Жителі східної і центральної частин Галлії були змушені самі боротися з набігами германських племен. У деяких містах громадяни перебували за закритими стінами і жили за рахунок накопиченого раніше, тоді як в інших містах жителі змушені були рятуватися втечею, залишивши стіни незахищеними від нападів. А. Уайт у цьому контексті доречно цитує заклик Септімія Севера до своїх синів жити в мирі, відводить важливу роль миру і стабільності між правителями⁴⁰⁸.

Становище провінції, якою відтепер мав опікуватися цезар Юліан, найкраще характеризує він сам. Племена варварів зруйнували стіни 45 міст, не враховуючи веж і малих фортець. Вони здійснювали часті набіги і володіли великою кількістю

⁴⁰⁷ Potter D. S. The Roman Empire at bay, AD 180-395. London : Routledge, 2014. P. 489.

⁴⁰⁸ White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian's Gallic Campaign 356–361. Master of Arts (History), August 1998. P. 1.

території Галлії. Жителі провінції вимушені були покидати міста, під якими ворожі племена розбивали табори (Jul. ad Ath. 278 d–279 b). Завдання Юліана полягало у відновленні цілісності провінції і стабілізації життя громадян, які страждали від частих набігів і ще в процесі того зберегти власне життя від наклепників і придворних інтриганів.

У свій перший рік в Галлії Юліан зумів відкинути алеманів від фортеці Августодун (суч. Отен). Проте Амміан не вказує, що це заслуга цезаря. Він згадує ветеранів, які захищали фортецю (Amm. Marc. 16, 1, 3). Лібаній також не засвідчує прямої участі в тих діях цезаря, а лиш згадує, що захисники, не бачачи Юліана, були підбадьорені тим, що він був недалеко від них (Lib. Or. 18, 44). А. Уайт припускає, що Юліан з своєю армією прибув на околиці міста і нападав на окремі групи алеманів⁴⁰⁹. Там само, за участю людей, які знали місцевість, було обговорено вибір подальшого шляху для походу. Цезар прийняв рішення повторити шлях, яким йшов Сільван з військом, і який був найближчим, однак проходив через важкопрохідні ліси. Щоб уникнути затримок, цезар взяв з собою лише катафрактаріїв і балістаріїв (Amm. Marc. 16, 2, 3–5). Цезар з армією пройшов через міста Аутосіодор (суч. Осер) і Трікасіни (суч. Труа), де відбивав раптові напади варварів. Юліан, давши відпочити армії, вирушив у місто Реймс, де зустрівся із Марцеллом та Урсіціном, з якими була решта армії. Разом вони вирішили іти через місто Децемпагі (суч. Дьез). Армія знову вступала у сутички з варварськими племенами. Вони напали з тилу, але спільними зусиллями військо перемогло алеманів. Дізнавшись, що варвари зайняли територію довкола міст Аргенторат (суч. Страсбург), Бротомаг (суч. Брюмат), Райцаберн, Сельц, Шпаєр, Вормс, Могонціак (суч. Майнц), Юліан зайняв місто Бротомаг. Проти армії цезаря виступив загін германських племен і викликав його на битву. Юліан побудував бойову лінію півкругом, і алемани були переможені на обох флангах. Цього ж року цезар повернув захоплену франками Колонію Агриппіну (суч. Кельн) (Amm. Marc. 16, 3, 1; Jul. ad Ath. 279 b). Амміан Марцеллін пише: «... він скористався

---

⁴⁰⁹ White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian's Gallic Campaign 356–361. Master of Arts (History), August 1998. P. 68.

тим, що наглість франкських царів зменшилася під дією страху і не покидав це місто, доки не уклав з ними мирний договір, який повинен був забезпечити хоча б тимчасове полегшення державі і, таким чином, забезпечив своє володіння цією фортецею». Повертаючись звідти, цезар вирушив через місто Тревіри (суч. Трір), щоб перезимувати в місті Сенони (суч. Сан), де активно займався адмініструванням (Amm. Marc. 16, 3, 1–3.).

Покласти край фінансовому беззаконню через введення справедливої системи оподаткування, підвищити рівень життя населення через зниження податків, підтримати ці зміни за допомогою реформи системи управління, відновити зруйновані фортеці, відновити річкове судноплавство і дороги, повернути містам зв'язок з селом, щоб домогтися їх розквіту, зробити так, щоб закинуті помістя знову повернули своє благополуччя, – ось які цілі ставив перед собою Юліан⁴¹⁰.

Цезар провів зиму 356 р., з'ясовуючи нові обставини, а також здобував необхідні знання із адміністрування і військового мистецтва⁴¹¹. Окрім військових походів, у Галлії Юліан активно займався й адміністративною діяльністю, підходячи до проблеми її відновлення комплексно. Зокрема, він реформував податкову систему, бажаючи прийти на допомогу розореним землевласникам (Amm. Marc. 17, 3, 1).

Префект преторія Флоренцій запропонував недоїмку поземельного податку поповнити негайними стягненнями. Юліан розумів, що цим можна довести провінцію до крайньої бідності. Флоренцій був розгніваний через те, що молодий цезар виявив йому недовіру. Д. Хант достовірно вказує, що Юліан зобразив поведінку Флоренція як протистояння, в той час як з точки зору префекта неважко уявити собі почуття образи через втручання молодого цезаря у сферу його повноважень⁴¹². Дж. Негрі стверджує, що причини незгод між ними мали особистий характер. Флоренцій, дотримуючись звичаїв того часу та наслідуючи

⁴¹⁰ Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драитовой. Предисловие М. В. Бибилова. // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. С. 114–115.

⁴¹¹ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 65.

⁴¹² Hunt D. Julian. *САН*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 54.

чиновників імператорського уряду, був злодієм. Юліан не міг терпіти таких зловживань⁴¹³.

Юліан довів йому точними розрахунками, що сума поземельного податку не тільки покриває, а й перевищує витрати на утримання армії. Поданий згодом текст указу про збільшення податків цезар не підписав, незважаючи на зауваження імператора (Amm. Marc. 17, 3, 2–5). Замість того, щоб збільшити податки для римських громадян, Юліан зосередився на тому, щоб усі вони насправді були зібрані. Багаті громадяни могли уникнути плати шляхом підкупу збирачів податків, щоб не платити те, що були зобов'язані. Юліан, скориставшись авторитетом, який завоював як переможець у битві при Аргентораті, вдався до рішучих заходів⁴¹⁴ і поклав край таким діям. Загальне збільшення податкових зборів допомогло не лише виправити ситуацію у цій сфері, але й зменшити подушний податок з 25 до 7 золотих денаріїв⁴¹⁵. Недарма, за те, що Юліан зробив у Галлії, Ш. Туер назвав його «економічним чарівником»⁴¹⁶.

Під час зимівлі цезаря у Сенонах алемани намагалися захопити місто, скориставшись тим, що армія була розділена по різних містах. Проте Юліан наказав закрити ворота міста і укріпити стіни. За Амміаном Марцелліном, він постійно був з солдатами на вежах і стінах, що засвідчує його безпосередню участь у спротиві. Варвари, не захопивши місто після тридцяти днів облоги, відступили (Amm. Marc. 16, 4, 1–2). Притому історик засуджує дії магістра кінноти (*magister equitum*) Марцелла, який був неподалік і не надав допомоги цезарю. Звільнившись від облоги, Юліан дав відпочити своїм військам і сам займався адміністративною діяльністю (Amm. Marc. 16, 4, 3–4). Згодом імператор дізнався, що Марцелл не допоміг цезарю в облозі у Сенонах, звільнив його з армії

⁴¹³ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 73.

⁴¹⁴ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 524.

⁴¹⁵ Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибилова. // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. С. 116.

⁴¹⁶ Tougher S. Julian the Apostate. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. P. 33.

і відправив на батьківщину (Amm. Marc. 16, 7, 1)⁴¹⁷. Імператор вважав, що дозволити отримати варварам таке укріплення було б неприпустимим⁴¹⁸.

Покинувши зимову стоянку в Сенонах (357), цезар направився в Реми (суч. Реймс). Імператор Констанцій II надав Юліану допомогу. Він відправив йому новопризначеного магістра піхоти (*magister militum*) – Барбаціона, з 25-тисячним військом у Равракі (суч. Аугст). Цезар планував напасти на алеманів з двох флангів – з військом Севера на одному та Барбаціона – на іншому. Коли армія приступила до виконання плану, варварське плем'я пройшло між двома таборами і напало на місто Лугдун (суч. Ліон). Отримавши таку звістку, цезар відправив три ескадрони легкої кінноти на три дороги, якими мали повертатися варвари. Як вказує Амміан Марцеллін, цей план був успішним (Amm. Marc. 16, 11, 1–5). Всі, хто повертався тими дорогами, – були перебиті, а награбоване добро відібране, проте врятувалися ті, хто пройшов через вал Барбаціона. Амміан вважає, що наказ магістра піхоти не стежити за дорогою, якою поверталися варвари, був на шкоду інтересам римлян (Amm. Marc. 16, 11, 6–7).

Франкські племена загороджували зрубаними деревами шляхи, якими рухалися війська цезаря. Вони переселилися на острови Рейну і звідти підняли крик, ганьбили римлян і цезаря. Розгніваний такими діями варварів, Юліан попросив у Барбаціона сім кораблів для того, щоб добратися до племен. Але магістр піхоти не захотів співпрацювати з ним і спалив свої кораблі, що були призначені для побудови мостів (Amm. Marc. 16, 11, 8). Д. Вудс порівнює спалення човнів Барбаціоном у 357 р. з такими самими діями Юліана у 363 р. Кожен з них використовував свої кораблі головно як засіб переміщення самою річкою лише для того, аби спалити їх під час відступу з території противника. Барбаціон, на думку Д. Вудса, міг спалити човни через те, що вони не були

⁴¹⁷ Woods D. The Fate of the Magister Equitum Marcellus. CQ. 1995. № 1. Vol. 45. P. 268.

⁴¹⁸ Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибилова. // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. С. 103.

потрібні йому на зворотному шляху⁴¹⁹. Цезар дізнався, що в суху пору літа річку можна перейти вбхід, тому його солдати переправилися на острови на щитах. Вони перебили племена і повернулися назад із багатою здобиччю. Після того Юліан відновив Три Таберни (суч. Саверн). Оскільки Барбаціон забрав для своїх військ частину запасів, які були призначені для армії Юліана, а частину спалив, то цезар з армією був зайнятий збором врожаю з полів ворога і заготівлею запасів. У той час племена варварів напали на магістра піхоти, який з військами перебував за Гальським валом. Барбаціон не стримав наступу і відступив, відправивши військо на зимові стоянки (Amm. Marc. 16, 11, 9–15).

Після перемог над варварами, навесні 357 р. командування всім військом в Галлії було доручено Юліану (Jul. ad Ath. 278 d). Амміан зображає його в ролі командуючого армією з самого початку походів і до кінця. Якби історик показав цезаря безсилим, то в нього б не вийшло образу великого полководця, який він хотів зобразити⁴²⁰. Д. Хант стверджує, що Юліан, ймовірно, перебільшує те, що йому надали повне командування армією, оскільки Констанцій II сам призначав генералів⁴²¹.

Відступ Барбаціона і звістки про те, що цезар залишився з армією чисельністю у 13 тисяч солдат, мотивували алеманських царів до нападу на римлян. Закінчивши свої роботи, Юліан вирушив у похід з піхотою, прикритою на обох флангах кавалерією, серед якої були загони катафрактаріїв і лучників, у місто Аргенторат (суч. Страсбург) (Amm. Marc. 16, 12, 1–7). Коли римські командири побачили, що ворог уже поблизу і шикується у тісні клини, вони зупинилися і також вишикували незламну стіну з людей першої шеренги зі знаменами і старшими у рядах. Коли алемани побачили, що вся кіннота виставлена проти них на правому крилі, вони всю свою кінноту зімкнутими рядами виставили на лівому. Серед вершників розмістили легку піхоту.

⁴¹⁹ Woods D. Ammianus versus Libanius on Barbatio's Alleged Bridge Across the Rhine. *Mnemosyne*. 2010. Fasc. 1. Vol. 63. P. 115–116.

⁴²⁰ White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian's Gallic Campaign 356–361. *Master of Arts (History)*, August 1998. P. 73

⁴²¹ Hunt D. *Julian. CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 50.

Головними командирами із семи царів були Хонодомарій і Серапіон, який вів праве крило. Лівим крилом римлян командував Север. Чисельність війська алеманів складала 35 тисяч воїнів (Amm. Marc. 16, 12, 20–27), Лібаній говорить про 30 тисяч (Lib. Or. 18, 54).

Амміан характеризує Юліана як чудового полководця, наводить чисельні підбадьорливі промови цезаря до війська. Коли алемани потіснили римську кінноту і та почала відступати, Юліан помчав туди і повернув її у стрій (Amm. Marc. 16, 12, 39–41). Коли алемани відтіснили кінноту, то накинулись на стрій піхоти з надією відтіснити і її. Варвари намагалися ударами мечів розбити заслін щитів черепахи римлян. Побачивши це, на допомогу прийшли батави, однак як і вони не змогли подолати спротив римлян, вперед виступив загін знатних алеманських воїнів, серед яких боролися і царі, проник у бойовий стрій римлян і дійшов до легіону пріманів (Amm. Marc. 16, 12, 42–49), які розмістилися у середині другої лінії римського строю. Через неможливість прорвати зімкнутий стрій римлян і через велику кількість вбитих і поранених варварів, алемани занепали духом і вдалися до втечі. Багато алеманів, намагаючись втекти, потонули в Рейні.

У цій битві Юліан захопив у полон царя Хонодомарія із його супроводом більше двохсот воїнів (Amm. Marc. 16, 12, 50–61; Jul. ad Ath. 279 c–d; Lib. Or. 18, 61; Eutr. Brev. 10, 14, 1–2). Так закінчилася ця славна для цезаря Юліана і його армії битва (Jul. ad Ath. 279 b–c). Амміан Марцеллін подає кількість вбитих. Зі сторони римлян – 243 солдати і чотири офіцери, а зі сторони алеманів – 6 тисяч вбитими і цілі купи мертвих тіл забрав Рейн. Після битви Юліан був проголошений військами Августом, але відкинув цей титул і сказав, що не має жодного бажання досягти його (Amm. Marc. 16, 12, 63–65).

Тактична ініціатива в бою при Аргентораті була у руках алеманів, які завдавали удари кіннотою і загонами з добірних і знатних воїнів. Кіннота римлян виявилася небоєздатною – вона не витримала удару германської кінноти і сховалася за спиною своєї піхоти, оголивши її фланг. Бій вела і виграла римська піхота, яка виявила завзятість і стійкість. Характерною особливістю дій римської

армії було те, що стратегічний наступ вона здійснювала у формі тактичної оборони⁴²².

За Лібанієм, кількість вбитих варварів склала вісім тисяч (Lib. Or. 18, 60). Зосім перебільшує цю цифру і говорить про шістдесят тисяч (Zos. III, 3, (3)). Після битви Юліан призначив нагороди в армії і відправив царя алеманів Хонодомарія імператорові Констанцію II (Amm. Marc. 16, 12, 65–66). Масштабна битва при Аргентораті нагнала величезний страх на алеманів, проте виступи поодиноких племен ще неодноразово траплялися до кінця правління Юліана як цезаря Галлії. У цій битві найбільш яскраво проявився талант полководця Юліана. Вона розглянута в багатьох дослідженнях з військового мистецтва періоду пізньої античності⁴²³.

Д. Хант вважає, що битва при Аргентораті є, безсумнівно, особистою перемогою цезаря Юліана⁴²⁴, стала чудовою можливістю, яка привела до блискучого тріумфу⁴²⁵. Успіх в битві при Аргентораті –переломна точка у походах Юліана в Галлії, після якої римляни повністю перейшли до нападу і попереджувальних атак, а варвари думали лише про оборону⁴²⁶. Ж. Бенуа-Мешен стверджує, що ця перемога висунула цезаря в число кращих воєначальників того часу⁴²⁷. Успіх у цій битві допоміг відновити довіру армії і жителів провінції⁴²⁸. Т. Моммзен стверджує, що в цій битві Юліан випробував свої можливості у

⁴²² Разин Е. А. История военного искусства, в 3-х т. : Том 1. История военного искусства XXXI в. до н. э. – VI в. н. э. СПб. : Полигон, 1999. С. 455.

⁴²³ Дмитриев В. А. Юлиан Отступник : человек и император. *Метаморфозы истории. Альманах*. Выпуск II. ПГПИ, Вена-Псков, 2002. С. 250.

⁴²⁴ Hunt D. Julian. *CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 51.

⁴²⁵ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 70.

⁴²⁶ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 83–84.

⁴²⁷ Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибикина. // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. С. 108.

⁴²⁸ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 448.

воєнній справі і з цього часу перевага у боротьбі з варварами була на боці римлян⁴²⁹.

Яскравий опис військових дій у Галлії наводить Амміан Марцеллін. Як справедливо вказує Р. Блоклі, Амміан яскраво висвітлює якості Юліана-лідера, характеризує його як ідеального правителя, що відзначається військовою майстерністю. Проте пізньоантичний історик упускає відомості щодо технічних характеристик, рельєфу місцевості, переміщення військ, бойового порядку, натомість намагаючись протиставити римське військо германському. Цей опис є особистим ставленням історика до римсько-германських відносин⁴³⁰.

Цезар Юліан зіткнувся з проблемою нестачі харчів для армії. Їх потрібно було доставляти із Британії. Він зібрав флот з 600 кораблів, 400 з яких побудував менш ніж за десять місяців. Проте Рейн був важкопрохідним через набіги варварів. Префект преторія Флоренцій погодився на велику плату племенам за можливість доставки провіанту і узгодив це з Констанцієм II. Проте Юліан був проти такого рішення і не підтримав його, хоча імператор у листі закликав його підпорядкуватися Флоренцію. Юліан підкорив місцеві племена, взяв із них заручників і забезпечив надійний рух провіанту (Jul. ad Ath. 279 d–280 d). Д. Хант припускає, що у будь-якому випадку зіткнення повноважень між цезарем і префектом преторія могли бути передбачені через нещасливу долю правління Галла – брата Юліана в Антіохії⁴³¹.

Велика увага Юліана була зосереджена на відбудові провінції. Відтермінувавши військовий похід, він відновив три укріплення, які були розташовані на одній лінії на берегах ріки Маас. Ці укріплення були зруйновані частими набігами варварських племен (Amm. Marc. 17, 9, 1). У 359 р. Юліан з армією йшли походом на алеманів, але на цьому шляху він вважав необхідним відбудувати давно зруйновані міста – Табір Геркулеса, Андернах, Шенкеншанц,

⁴²⁹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 523.

⁴³⁰ Blockley R. C. Ammianus Marcellinus on the Battle of Strasburg : Art and Analysis in the «History». *Phoenix*. Winnipeg, 1977. № 3. Vol. 31. P. 228, 231.

⁴³¹ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 55.

Келлен, Бонн, Нойс, Бінген, відновити їх стіни і побудувати нові склади на місці спалених варварами, де зберігали запаси. Йому вдалося здійснити задумане – нові побудовані склади були заповнені припасами. Солдати за допомогою племен, які уклали мир з цезарем, відбудували захисні стіни міст (Amm. Marc. 18, 2, 3–6). У 359 р. були відновлені старі прикордонні укріплення і отже, в провінції на тривалий час запанував мир⁴³².

Окрім цих заходів в управлінні, Юліан активно стежив за збором податків, щоб ніхто не виявився надмірно обтяжений ними, щоб владні люди не пригнічували нижчих і не наживалися за державний рахунок. Він особисто брав участь у розгляді судових позовів і спостерігав, щоб ніякий суддя не відступався безкарно від справедливості (Amm. Marc. 18, 1, 4).

Узагалі, питанням судочинства імператор Юліан приділяв багато уваги. Конституція Юліана щодо судочинства збереглася у кодексі X чи XI століття. На початку 363 р. Юліан адресував цю конституцію префекту міста (Praefectus Urbis) Луцію Турцію Апроніану, наказавши добирати найкращих адвокатів, враховуючи їхній характер, красномовство та ін.⁴³³ Лютеція (*Lutetia*) – сучасний Париж – за правління Юліана стала військовим центром, де були засновані регулярні штаб-квартири і відігравала важливе значення. На ріці Сена розміщувався військовий флот. Пізніше таку практику перейняв і підтримав Валентиніан I⁴³⁴. Саме Юліана вважають засновником Парижа як центру Галлії і як міста, яке має статус столиці.

У 357 р. цезар з військом перетнув Рейн і напав на плем'я алеманів, які населяли місто Могонціак (суч. Майнц). Під час цього походу Юліану вдалося відновити укріплення Траяна і змусити варварів на десять місяців укласти мирний договір (Amm. Marc. 17, 1, 2, 11–13). Відновленням укріплення Траяна була

⁴³² Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 524.

⁴³³ Bischoff B., Nörr D. Eine unbekannte Konstitution Kaiser Julians (с. Juliani de postulando). Mit Verwendung nachgelassener Notizen von Mariano San Nicolò. München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1963. S. 7.

⁴³⁴ Velay P., Fischer B., Morel D., Young B. The Archaeology of Early Paris. *Archaeology*. 1985. № 6. Vol. 38. P. 26–32.

закріплена перемога, досягнута римлянами у війні з алеманами⁴³⁵. Повертаючись назад, цезар зіткнувся з франками, які захопили два укріплення на р. Мозель. Римська армія взяла їх в облогу. Ці дії відбувалися упродовж грудня – січня і тривали п'ятдесят чотири дні, доки франки, вимучені голодом, самі не здалися. Загін франків, який складався з шестисот чоловік, був відправлений Юліаном імператору (Amm. Marc. 17, 2, 1–3).

У 358 р. Юліан раптово напав на салічних франків. Не будучи готовими дати відсіч, варвари попросили у нього помилування, і цезар прийняв їх у підданство (Amm. Marc. 17, 8, 3–4; Zos. III, 8). Через спустошення Галлії Юліан вів боротьбу із хамавами. Одне їхнє плем'я розбив, інше захопив в полон, а з тими, хто врятувався, згодом уклав мир (Amm. Marc. 17, 8, 5). Того ж року римська армія знову зіткнулася з алеманами. Цезар уклав мир з царем Суомарієм за умови, що той видасть полонених і буде доставляти війську харчі (Amm. Marc. 17, 10, 3–4). На схожих умовах було укладено мир з Гортарієм. Він зобов'язався повернути усіх полонених і забезпечити доставку матеріалів для відбудови зруйнованих варварами міст (Amm. Marc. 17, 10, 7–9; Lib. Or. 18, 77–78).

У 359 р. цезар Юліан вирішив піти на алеманів, з якими ще не було укладено миру. Після ретельної підготовки римське військо здійснило переправу через Рейн і спустошило землі, на яких проживали ці племена. Такими діями Юліан змусив просити миру ще п'ять алеманських царів. Особливою умовою укладення угоди було повернення варварами полонених, яких вони раніше захопили (Amm. Marc. 18, 2).

Упродовж правління у Галлії цезар Юліан тричі перетинав Рейн (Jul. ad Ath. 280 с). Можна простежити, що його походи і битви не були складовими загального стратегічного плану, вони були продиктовані безпосередніми проблемами і новою ситуацією у провінції. Починаючи з 356 р., Юліан зимує у В'єнні – в південній частині Галлії, далеко від земель, якими заволоділи германські племена, переїхавши до неї через Отен, Осер і Труа до Реймсу. Він

---

⁴³⁵ Разин Е. А. История военного искусства, в 3-х т. : Том 1. История военного искусства XXXI в. до н. э. – VI в. н. э. СПб. : Полигон, 1999. С. 455.

розпочав свою військову кампанію там, де варвари ще не володіли землями, не зруйнували міста, але загрожували римським областям. Коли загроза була усунена, війська рушили до верхнього Рейну і знову зайняли там міста. У наступні роки були докладені зусилля, щоб повернути території на захід від Рейну, зайняті варварами, в тому числі об'єднаними зусиллями армій Барбаціона і Юліана на верхньому Рейні (357) і більш пізніх походів на нижній Рейн. Військові дії на східних територіях від Рейну були спровоковані, щоб послабити германські племена і відновити панування Римської імперії⁴³⁶. Успіхи Юліана у боротьбі з варварськими племенами принесли йому почесні епітети: *Alamannicus maximus*, *Francicus maximus*, і *Germanicus maximus*⁴³⁷.

Амміан упереджено висвітлює події про походи в Галлії з метою вихваляння цезаря. Але незважаючи на таку упередженість, він надає нам детальні описи цих подій, підтверджені також іншими авторами, які не суперечать археологічним даним і часто узгоджуються з їхніми висновками⁴³⁸. Історик у цей час сам поїхав на Схід з Урсіціном, а тому особисто не міг скласти чітке уявлення про значущість подій у битві при Страсбурзі і, ймовірно, покладався на записи Юліана про гальські походи, які до нас не дійшли⁴³⁹.

Отже, політику цезаря Юліана у Галлії, можна поділити на два етапи:

1) з 355 р. до весни 357 р. і 2) з весни 357 р., коли цезар отримав право командувати армією до 361 р. – закінчення воєн з германськими і франкськими племенами. Перший етап характеризується переважно оборонними діями проти племен, тоді як під час другого відбуваються наступи римлян. Цезар Юліан вступив у Галлію з метою звільнити провінцію Римської імперії від спустошень та частих набігів франків і алеманів. За період свого правління він повністю досяг цієї мети. Усі вищеперелічені битви водночас супроводжувалися відновленням

⁴³⁶ White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian's Gallic Campaign 356–361. Master of Arts (History), August 1998. P. 68.

⁴³⁷ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 28–29.

⁴³⁸ White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian's Gallic Campaign 356–361. Master of Arts (History), August 1998. P. 12.

⁴³⁹ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 455.

міст, фортець і укріплень. У процесі правління цезар Юліан показав себе вмілим адміністратором і чудовим полководцем.

Як пише Р. Блоклі, Юліан і Амміан неодноразово скаржаться на те, що Констанцій II присвоїв собі славу перемогу у битві при Стразбурзі. Проте історик зауважує, що така практика була звичною у Римській імперії, якщо підлеглий воював під егідою імператора⁴⁴⁰. Дещо іншу точку зору висловлює Т. Моммзен. Він вважає такі речі доведенням ідеї самодержавства до абсурду. Водночас це супроводжувалося почуттям глибокої недовіри до своїх близьких і передовсім до спадкоємців. Імператор неохоче визнав Юліана останнім із роду. Бездітність Констанція II і винищення всіх представників роду Костянтина Великого не могли вселити йому великої довіри. Офіцери також страждали від готовності імператора повірити у будь-який наклеп. Шпигунство при дворі імператора процвітало⁴⁴¹.

Розгляд правління Юліана у Галлії в період з 355 до 361 р., де він носив титул цезаря і був співправителем імператора Констанція II, дає підстави до певних висновків. Проаналізувавши основні джерела вказаного періоду, можемо стверджувати, що покликаний правити у провінцію з філософської школи, Юліан не мав жодного досвіду у сфері державного управління. Вивчаючи праці Юлія Цезаря і Плутарха, невтомно працюючи над вдосконаленням своїх навиків, він проводив надзвичайно ефективну адміністративну політику, спочатку як цезар Галлії, а згодом як імператор. За свідченнями Амміана Марцелліна і самого Юліана, йому вдалося не лише навчитися управляти, а й досягнути значних результатів у поліпшенні життя провінції та її громадян. Вжиті цезарем заходи щодо зменшення поземельного податку поліпшили ситуацію в Галлії. Контроль розгляду судових справ, відбудова веж, фортець, оборонних стін і міст сприяли відновленню провінції.

---

⁴⁴⁰ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 452.

⁴⁴¹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 520.

До 360 р. сильно загострилася ситуація на сході імперії. Перси тривожили кордони Римської імперії постійними набігами. З огляду на це імператор видав наказ, за яким Юліан мав відправити йому свої найкращі війська. Виконати таке розпорядження означало залишити провінцію без армії у той час, коли існували ще загрози нападів германських і франкських племен.

Юліан, завдяки проведеній успішній боротьбі проти варварів у Галлії, завоював собі велику повагу у війська. В той час на Сході сильно погіршилася ситуація. Шапур II – цар Персії (309–379) у 359 р. активізував наступ проти Римської імперії⁴⁴². Допоміг йому у цьому перебіжчик Антонін – римський чиновник, який не зміг відкупитися від «боргової ями». Антонін збирав відомості про становище римської армії і передав персам, брав участь і в плануванні наступу на землі Римської імперії і був провідником перської армії (Амм. Марс. 18, 5, 1–8). Шапур II у супроводі Антоніна зумів добратися до Аміді – міста, яке знаходилося на території сучасного міста Діярбакир в Туреччині, і захопити його, протримавши в облозі 73 дні (Амм. Марс. 19, 8, 1–4). Для імператора Констанція II втрата цього міста була жахливою, оскільки він доклав багато зусиль до його розбудови, зокрема, звів навколо нього оборонні стіни і вежі і, за повідомленням Амміана Марцелліна, хотів назвати його своїм іменем (Амм. Марс. 18, 9, 1).

Стурбований такою ситуацією, імператор вирішив забрати від цезаря Юліана з Галлії частину війська для участі в бойових діях з персами на сході імперії. У лютому 360 р. нотарій Деценцій прибув до Галлії з наказом відправити значну кількість військ на схід імперії. Амміан виділяє ще й іншу причину, через яку імператор прийняв таке рішення, а саме: «... щоб слава Юліана не зросла ще більше...». Констанцій II відправив трибуна Деценція до цезаря і наказав йому негайно забрати допоміжні загони герулів, батавів, кельтів з петулантами і по 300 осіб з інших легіонів (Амм. Марс. 20, 4, 1–2). Ці сили становили приблизно від третини до половини армії в Галлії⁴⁴³. Юліан стверджує, що це були всі без

⁴⁴² Lieu S. N. C., Montserrat D. *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History*. London : Routledge, 1996. P. 212.

⁴⁴³ Hunt D. *Julian. CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 56.

винятку кращі війська (Jul. ad Ath. 282 d). Повідомлення Амміана Марцелліна про те, що імператор віддав наказ завдяки намові Флоренція, пояснює ще одну версію причини відкликання військ імператором, окрім його стурбованості перською загрозою.

У лютому 360 р. армія в Парижі проголосила Юліана Августом (Eutr. Brev. 10, 15, 1). Проте армія в Галлії не вперше пробувала здійснити такий переворот: Юліан був проголошений Августом ще після здобутої перемоги у битві при Аргентораті (357), але не прийняв тоді цей титул (Amm. Marc. 16, 12, 64). Дж. Негрі вважає, що він рішуче відмовився, оскільки обставини не були такими, які б вимагали здійснити вибір між бунтом і смертю⁴⁴⁴. Протягом зими 357–358 рр. цезар активізував діяльність в адміністративній і цивільній сфері життя провінції. Він часто не погоджувався із рішеннями префекта преторія Флоренція щодо оподаткування. Імператор неодноразово закликав його підпорядкуватися префекту. Юліан не завжди підкорявся таким розпорядженням імператора і продовжував займатися адміністративною діяльністю, яка не входила до його повноважень. Він самостійно провів розрахунки податків і добився їх зменшення (Amm. Marc. 17, 3, 2–5). Коли він зіткнувся з проблемою доставки харчів для армії з Британії Рейном, то не погодився платити данину варварам, які контролювали ці території і всупереч рішенням префекта преторія і наказу імператора організував напад, і підкорив ці племена, забезпечивши безкоштовну доставку провіанту (Jul. ad Ath. 279 d–280 d). Можливо, Констанцій II з Флоренцієм вже тоді в Юліановій ініціативі проведення адміністративної політики бачили спробу узурпації.

У 358 р. цезар відзначився ще більшими успіхами у військових походах і активнішою діяльністю у цивільній сфері. Він діяв з власної ініціативи і протягом 359 р. здобув собі ще більшу популярність серед війська⁴⁴⁵. Імператору про це неодноразово повідомляли (Amm. Marc. 20, 4, 1–2). До того ж, політика цезаря

⁴⁴⁴ Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. 85.

⁴⁴⁵ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 449.

Юліана в Галлії підсилила протест армії проти відправлення Констанцію II значної її частини.

Спочатку цезар підкорився імператору і намагався виконати наказ про відправлення військ на схід імперії. Р. Блоклі стверджує, що Юліан був свого роду військовим помічником імператора, який мав делеговані, чітко не визначені повноваження і залежав від волі Августа. Та обставина, що наказ відправити допоміжні війська і загони по 300 воїнів з полків з Галлії на схід імперії був відданий не Юліану, а Лупіцину – магістру кінноти (*magister militum*), а також те, що Сінтулі – трибуну конюшні цезаря Юліана було наказано відібрати і доставити кращих серед skutariїв і гентілів, підкреслює перевагу Констанція II і його авторитет над цезарем⁴⁴⁶. Очевидно, що Юліан був зобов'язаний підпорядковуватися імператору⁴⁴⁷. Сінтула виконав наказ імператора і з вибраними кращими людьми зі skutariїв і гентілів відправився до нього. На момент отримання наказу Лупіцин брав участь у британському поході, тому відправлення іншої частини армії було відкладено. Відсутність префекта преторія Флоренція сильно ускладнила прийняття рішення цезарем. Флоренцій перебував у В'єнні. Амміан Марцеллін пише, що він відлучився під приводом заготівлі харчів, але насправді, щоб бути подальше від заворушень в армії (Amm. Marc. 20, 4, 6). Серед армії через такий наказ імператора зростало невдоволення, оскільки солдати не хотіли іти в чужі землі за Альпи, коли в провінції після численних перемог запанував мир. Юліан робив все для прискорення підготовки військ і їх відправки.

Юліан висловлював протести проти такого рішення імператора, позаяк багато солдатів з варварів він завербував з умовою, що їх не посилять за межі Галлії⁴⁴⁸. Те, що Юліан поставився до наказу імператора з недовірою, було повністю виправданим. Бачити необхідність розпоряджень у тому, щоб зробити

⁴⁴⁶ Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 452.

⁴⁴⁷ Hunt D. Julian. *CAH²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 56.

⁴⁴⁸ Marshall L. Companion to the Gods, Friend to the Empire : the Experiences and Education of the Emperor Julian and How It Influenced His Reign 361–363 Ad. Master of Arts (History), August 2014. P. 51.

Юліана як суперника, безсилим, було цілком характерним для імператора. Число військ, якими володів цезар, не було великим, а Констанцій II хотів забрати від нього кращих перевірених ветеранів⁴⁴⁹. М. Розенталь переконаний, що Констанцію II цього разу зрадила звичайна обережність. Засліплений ненавистю до свого суперника, він вперше задалегідь відкрив карти. Ще не встигнувши забрати у Юліана війська, він уже формально перестав вважати його цезарем. Наказ, який привіз в Галію від імператорського імені Деценцій, був адресований не Юліану, ніби він вже не займав свій офіційний пост, а двом його помічникам: Лупіцину – магістру кінноти (*magister militum*), та Сінтулі – трибуну конюшні цезаря. Тож не дивно, що сам цезар побачив у цьому непряме розпорядження про свою відставку⁴⁵⁰.

Цезар вирішив виконати наказ і відправити війська. Зібрана армія мала пройти через Париж, де перебував Юліан. У передмісті він привітав свою армію і після цього запросив командирів на обід. Після обіду офіцери розійшлися по квартирах, а вночі озброєна армія збунтувалася, оточила палац, в якому був імператор і проголосила його Августом⁴⁵¹. Юліан довго не виходив з палацу, а вранці, коли вийшов, намагався заспокоїти армію тим, що проведе переговори з імператором і переконає його відмовитися від цього наказу. Проте, такі обіцянки цезаря армія не прийняла (*Amm. Marc. 20, 4, 9–17*) і солдати кидалися на нього з погрозами вбивства. Юліан пише, що погодився на їхні вимоги, заспокоюючи себе усвідомленням того, що, якщо його вб'ють, то хтось інший з радістю проголосить себе імператором. Він був піднятий на щиті і на голову йому поклали ланцюжок, який імітував корону імператора (*Amm. Marc. 20, 4, 18; Jul. ad Ath. 284 d*).

Відмова Юліана негайно одягнути корону, так само, як і його початковий намір виконати наказ Констанція II, не були лицемірством. При своїх численних

⁴⁴⁹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 525.

⁴⁵⁰ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 481.

⁴⁵¹ Armstrong D. A Pagan Modern? *Arion : A Journal of Humanities and the Classics*. 1964. № 4. Vol. 3. P. 137. – Reviewed Work: *Julian the Apostate* by Gore Vidal. Brown : New York, 1997. 503 p.

талантах, він не володів дипломатичними здібностями політика. На відміну від Костянтина Великого, він не прагнув до влади як такої. Він був насамперед глибоко релігійною людиною, і дивився на себе лише як на вірного слугу богів. Його вагання перед рішучим кроком закономірно впливали з його релігійної психології. Він прийняв владу за вимогою військ, в якій він побачив прояв божественної волі. Але підкорившись їй, Юліан вже більше не вагався⁴⁵².

Після проголошення Юліана Августом, війська під командуванням Сінтули, які вирушили до імператора, повернулися назад до Парижа (Amm. Marc. 20, 5, 1). Наступного дня уже проголошений Август Галлії виступив перед армією з промовою, в якій вихваляв заслуги військ у походах проти варварів. Трохи згодом Юліан скористався можливістю, щоб винагородити своїх вірних прихильників і зробив нові призначення серед командування армії, не зважаючи на ті, які робив раніше імператор (Amm. Marc. 20, 9,8; 21, 1,4)⁴⁵³. Префект преторія Флоренцій після всіх подій втік до імператора (Amm. Marc. 20, 8, 21).

Християнські історики подають кардинально протилежну картину паризького проголошення Юліана Августом. Ермії Созомен причиною проголошення визначає авторитет цезаря у війську, проте замовчує про проведення Юліаном дипломатичних переговорів і наявність будь-якого листування з Констанцієм II. Він стверджує, що Юліан ніяк не пояснював ситуації Констанцію II, а лише змінив командування в армії і виступив походом проти нього (Soz. HE., V, 1). Сократ Схоластик також вказує на відсутність будь-яких дипломатичних спроб налагодження відносин між імператором і цезарем. Автор підкреслює активні спроби Юліана розпочати військовий конфлікт, зокрема, розповсюдження змісту листа Констанція II до варварів. За свідченнями Сократа Схоластика, Юліан виступає ініціатором громадянської війни (Socr. HE., III, 1).

Причиною обурення військ проти виконання наказу імператора було те, що солдати після численних перемог не отримували ніяких винагород, а також те, що

⁴⁵² Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 486–487.

⁴⁵³ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 58.

для них був звичний холодний клімат, і вони не хотіли відправлятися на війну в Персію. Юліан також повідомляє про скрутне становище в Галлії, спричинене набігами германських племен і відзначає, що провінція сама потребує допомоги ззовні (Amm. Marc. 20, 8, 16), і не в змозі відсилати військові загони. У листі до імператора Констанція II Юліан іменує себе Августом і пропонує дипломатичний шлях розв'язання цієї проблеми, що полягав у компромісі між двома Августами. Юліан зобов'язувався надавати імператору упряжних коней з Іспанії і відсилати молодих летів (варвари, які отримали дозвіл на поселення в Римській імперії) із варварів. За імператором він хотів залишити право призначати префектів преторія, а сам хотів призначати решту чиновників і офіцерів в армії, а також власну свиту (Amm. Marc. 20, 8, 13–14). Якби Юліан відмовився від титулу Августа, то враховуючи характер імператора, він підписав би собі смертний вирок⁴⁵⁴.

Імператор Констанцій II не прийняв пропозиції Юліана і не визнав його Августом. Він відправив послів з листом, в якому засуджував переворот у Парижі. Одразу після цих подій Констанцій II зробив деякі призначення в Галлії, знехтувавши думкою Юліана (Amm. Marc. 20, 9, 4–8). У відповідь останній влаштував святкування п'ятиріччя свого правління у В'єнні (Amm. Marc. 21, 2, 4). Захоплений у полон і заарештований Юліаном алеманський король Вадомарій, підтвердив, що його атаки на Галлію були ініційовані Констанцієм II (Amm. Marc. 21, 3, 5). Очевидно, все це означало кінець сподіванням на якусь згоду між Юліаном та Констанцієм II. Більше того, Юліан, посилаючись на перехоплені листи, прямо звинуватив Констанція II у заохоченні Вадомарія та ще декількох германських очільників нападати на кордони провінції (Jul. ad Ath. 287 a)⁴⁵⁵. Громадянська війна стала неминучою (Amm. Marc. 21, 5, 13).

Юліан з 23-тисячним військом вирушив проти імператора (Eutr. Brev. 10, 15, 1). Війська були розділені під командуванням двох генералів Іовіана та Невітті.

⁴⁵⁴ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 526.

⁴⁵⁵ Woods D. Ammianus Marcellinus and the «Rex Alamannorum» Vadamarius. Mnemosyne. 2000. Fasc. 6. Vol. 53. P. 694.

Ювіан мав пройти в Італію, Невітта відправився дорогою через Рецію, а сам Юліан – через Шварцвальд. Це було зроблено, щоб справити сильніше враження на імператора щодо військових сил Юліана (Амм. Марс. 21, 8).

У місті Ниш (Naissus) Юліан написав і відправив листи з виправданням своїх дій, адресовані у різні міста Греції: Афіни, Коринф і Спарту, а також звернення до сенаторів у Рим. Останні були обурені неповагою Юліана до імператора у цьому зверненні. Знать вигукнула: «Просимо поваги до того, хто тебе підніс» (Амм. Марс. 21, 10, 7)⁴⁵⁶. Е. Гіббон звертає увагу на те, що це був двозначний вираз, який допускав різні тлумачення залежно від того, яким буде результат війни; він міг бути сприйнятий або як сміливий докір узурпатору в невдячності, або як улесливе визнання, що Констанцій II, привівши до влади Юліана, загладив всі свої помилки⁴⁵⁷. З листів послань до нас дійшов лише один – звернення до афінян. Про паризьке проголошення Юліана Августом нам повідомляють і язичницькі автори, серед яких: Амміан Марцеллін, Лібаній і Зосім. Проте свідчення самого Юліана також є цінними. Т. Моммзен вважає Юліана правдивим оповідачем, оскільки його повідомлення підтверджуються фактами⁴⁵⁸.

На думку Т. Моммзена, імперія насправді не була єдиною. Тільки завдяки випадковості і війні проти узурпатора Магненція Констанцію II вдалося об'єднати дві внутрішньо розділені і вже відчужені одна від одної половини імперії. Солдати і народ західної частини імперії знову хотіли окремого правителя⁴⁵⁹.

Після проголошення Юліана Августом в Парижі він ще намагався знайти порозуміння з Констанцієм II, але, оскільки така спроба зазнала поразки, вирішив іти війною з Галлії проти імператора. Він уважав, що залишатися в Галлії небезпечно, тому що Констанцій II може напасти на нього зі всіх сторін – з тилу і флангів силами варварів, а зі своїми легіонами з фронту. Для нього було ганебно

⁴⁵⁶ Hunt D. Julian. *САН²*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 60.

⁴⁵⁷ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 496.

⁴⁵⁸ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 525.

⁴⁵⁹ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 524.

виявитися слабшим через страх і незрозуміння, аніж через чисельність сил імператора Констанція II. Юліан пише, що мав заручитися підтримкою наймогутніших племен і грошовим забезпеченням, відчеканивши золоту і срібну монети, щоб прибути з тим, чим володіє, у випадку, якщо імператор відмовиться з ним воювати (Jul. ad Ath. 286 d–287 c).

Армія в Галлії під командуванням Юліана здобувала перемогу за перемогою. Як Юліан, так і армія були незадоволені званням цезаря, а тому на церемонії в Парижі він заявив про свою рівність з Констанцієм II, ставши Августом⁴⁶⁰. На думку Д. Ханта, процедура проголошення Юліана Августом в Парижі показує деякі складові пізньоримської узурпації. Ними є: розпалення невдоволення, зібрання військ, вечеря з військовим командуванням, Юліан в імператорському вбранні. Юліан посилається на «волю богів», аби приховати свою відповідальність за те, що сталося. Проте, такі його дії були викликані ситуацією, яка склалася в Галлії. Констанцій сам підштовхнув його до повстання тим, що хотів забрати найкращі війська від цезаря і підкупив племена алеманів, які мали спустошувати провінцію. Спроби переговорів закінчилися дипломатичними докорами з боку імператора Констанція II⁴⁶¹. Юліан же продовжував формально визнавати Констанція II Августом аж до смерті останнього⁴⁶².

3 листопада 361 р. під час походу проти Юліана імператор Констанцій II помер в місті Мопсукрена поблизу Тарсу, залишивши наступником двоюрідного брата Юліана (Amm. Marc. 21, 15, 1–3; Eutr. Brev. 10, 15, 2). Перед смертю він продемонстрував державну і династичну солідарність, підтверджуючи неминуче і публічне визнання Юліана Августом⁴⁶³. Якби справа дійшла до війни, то результат міг виявитися досить сумнівним, оскільки Італія була на стороні

⁴⁶⁰ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 17.

⁴⁶¹ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 57–58.

⁴⁶² Kent J. P. C. An introduction to the coinage of Julian the Apostate (A. D. 360–3). The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society. 1959. Sixth Series. Vol. 19. P. 110.

⁴⁶³ Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. P. 18.

Констанція II і закрила перед Юліаном двері⁴⁶⁴. У будь-якому разі, можна стверджувати, що шальки терезів у можливій громадянській війні могли схилитися на будь-який бік.

Отже, Юліан не мав можливості не прийняти титул Августа. Призначаючи Юліана цезарем, Констанцій II обмежив його у повноваженнях. Будучи військовим намісником імператора у Галлії, він спочатку не був навіть головнокомандувачем військ. Керувати військами йому було дозволено аж із 357 р. Юліан вів адміністративну політику часто всупереч префекту преторія Флоренцію та бажанню імператора, що викликало обурення у двох останніх. Тому ми можемо стверджувати, що напади персів на сході імперії не були єдиною причиною до відкликання військ із заходу імперії. Неодноразові спроби відмовитися від титулу Августа вказують на те, що Юліан не планував узурпувати владу в імперії. Доречною нам видається думка Е. Гіббона з цього приводу: «Філософія навчила Юліана порівнювати вигоди діяльного життя з вигодами усамітнення, але знатність його народження і випадковості його життя ніколи не давали йому свободи вибору. Він, можливо, щиро віддав би перевагу садам Академії і афінському суспільству; але спочатку воля, а згодом несправедливість Констанція II змусили його піддати свою особистість і свою репутацію небезпекам, які нерозривно пов'язані з імператорською величчю, і прийняти на себе перед цілим світом і перед нащадками відповідальність за благополуччя мільйонів людей»⁴⁶⁵.

Міжусобна війна між Констанцієм II і Юліаном могла мати для імперії негативні наслідки, тому в античних джерелах зустрічається думка, що смерть Констанція II спричинена втручанням долі, адже імператору не вдалося переконати Юліана відмовитися від титулу Августа. У випадку міжусобної війни імперія ризикувала втратити значні військові сили у внутрішніх сутичках, і це дало б персам ще більший шанс для її завоювання. Коли Юліан дізнався про

⁴⁶⁴ Моммзен Т. История римских императоров / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. С. 527.

⁴⁶⁵ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 499.

смерть свого кузена і його заповіт, він віддав наказ Іовіану привезти тіло Констанція II до Константинополя. Юліан за традицією організував похорон свого попередника з усіма почестями (Amm. Marc. 21, 16, 20; Lib. Or. 18, 120–121).

11 грудня 361 р. Юліан стає одноосібним правителем Римської імперії⁴⁶⁶. Його шанобливо привітали сенат та римський народ (Amm. Marc. 22, 2, 4). Одним із перших заходів Юліана у внутрішній політиці було проведення судового процесу над чиновниками попереднього режиму, що відбувався у місті Халкедон. Суд очолив Сатурн Секунд Саллюстій, якого імператор Юліан в кінці 361 р. призначив префектом преторія Сходу (Amm. Marc. 22, 3, 1). У число суддів входили ще: Флавій Невітта – магістр кінноти, Іовін – магістр кінноти Іллірика, Агілон – магістр піхоти, Арбеціон – магістр піхоти, Клавдій Мамертин – префект преторія Іллірика. Намагаючись показати відсутність бажання помститися тим, хто співпрацював з його попередником, Юліан утримався від посади головуючого і призначив своїх військових генералів для виконання цього завдання. Деякі історики засуджують страту Урсула – коміта державного казначейства, деякі вину за те, що сталося, покладають на імператора⁴⁶⁷. Страту Урсула також називають компромісом між Юліаном і східною армією. За свідченням Амміана Марцелліна, Урсул став жертвою розгніваних військових, оскільки після захоплення Аміді у 360 р. розкритикував армію. Були також страчені: Євсевій – євнух імператора Констанція II, який мав вплив на будь-які його рішення, Аподемій – *agens in rebus* попередника Юліана і нотарій Павло. Усі три зазнали страти за участь у вбивстві рідного брата Юліана – Галла (Amm. Marc. 22, 3, 7–11) (Lib. Or. 18, 153). Після завершення судових процесів суд був розпущений.

Імператор Юліан сповідував аскетичний спосіб життя. За свідченням Лібанія, його абсолютно не цікавили плотські утіхи⁴⁶⁸. Він задовольнявся скромною їжею,

⁴⁶⁶ Cohen S. J. Julian the Apostate. The Sewanee Review. 1915. № 1. Vol. 23. P. 22.

⁴⁶⁷ Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М.: Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. С. 133–134.

⁴⁶⁸ Bird H. W. Sextus Aurelius Victor: a historiographical study. Liverpool, Great Britain: F. Cairns, 1984. P. 120.

не виявляв ніяких примх, пов'язаних з розкішшю. Одного разу він покликав до себе цирульника і був шокований, оскільки по вигляду прийняв його за чиновника. Коли він запитав останнього, скільки йому платять за його ремесло, то у відповідь почув: «двадцять раціонів хліба, стільки ж раціонів фуражу для коней і великий річний оклад» (Amm. Marc. 22, 4, 9). Розкіш була характерною для попередників Юліана і при дворі було багато допоміжного персоналу. На це йшли великі видатки з державної скарбниці. Лібаній нараховує одну тисячу кухарів, приблизно стільки ж цирульників, ще більше виночерпіїв, розпорядників трапези, євнухів та іншого персоналу. Імператор звільнив і вигнав з двору всю прислугу, на яку йшли колосальні видатки (Lib. Or. 18, 130). Цікавим є той факт, що, підбираючи собі помічників, Юліан не відзначався ні злопам'ятністю, ні упередженістю. Серед нових помічників були християни, а також дехто з придворних попереднього імператора. Готовність язичницького імператора мати на службі християн не суперечила його релігійним принципам, адже він брав до уваги ділову якість, сумлінність у виконанні обов'язків⁴⁶⁹.

Інтерес Юліана до скорочення придворного персоналу не обмежився імператорським палацом, а поширився на всю адміністрацію імперії⁴⁷⁰. Крім того, з імператорського двору були звільнені секретарі та нотарії, які зловживали своїми обов'язками. Їх функції були доволі важливими. Кар'єра нотаріїв безпосередньо залежала від відданості імператору. Тому ці люди часто розкривали злочини чи змови як справжні, так і вигадані. Постійні доноси спричиняли незадоволення верхівки римського суспільства⁴⁷¹. Є також свідчення про звільнення Юліаном великої кількості донощиків – представників римської таємної поліції і кур'єрської служби (*agentes in rebus*). Вони виконували контрольні і поліцейські функції, уважно стежили за поведінкою чиновників на

⁴⁶⁹ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 519–521.

⁴⁷⁰ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 65.

⁴⁷¹ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 66–67.

місцях⁴⁷². До їхніх повноважень входив нагляд за дорогами імперії та заїжджими дворами, перевірка наявності у мандрівника спеціального ордера, контроль над провінційною бюрократією і доставкою в усі провінції указів зі столиці⁴⁷³, а також викриття змов проти імператорської влади. Такі секретні служби, як *agentes in rebus* і *curiosi*, були серед підлеглих магістра оффіцій (*magister officiorum*). *Curiosi* – інспектори державної пошти, були свого роду таємними агентами. Ці служби виконували функції розвідки. Лібаній порівнює ці посади в імперії зі звичайною торгівлею. Звинуваченими у змові проти імператорської влади могли бути представники різних суспільних верств. Будь-хто, будучи невинним, міг зазнати покарання внаслідок наклепу, в той час як інші, винні, могли відкупитися від звинувачення (Lib. Or. 18, 135–138). Античний ритор також стверджує, що імператор ліквідував повністю ці служби і доставку наказів доручав своїм службовцям, яких мав змогу контролювати. Наслідком цієї реформи Лібаній бачить повернення свободи містам (Lib. Or. 18, 141–143). Після правління Юліана продовжувала скорочуватися чисельність таємних агентів. Це було пов'язано з тим, що імператори не довіряли подібним службам.

На думку Ф. Міллара, повідомлення Лібанія про звільнення Юліаном *agentes in rebus* і *curiosi*, які отримали ці посади, щоб уникнути міських зобов'язань, не означає, що вони в принципі втратили імунітет від куріальних обов'язків. Кодекс Феодосія показує, що Юліан фактично підтвердив імунітет *agentes in rebus*, які служили три роки або були звільнені в рік його четвертого консульства (363)⁴⁷⁴.

Імператор Констанцій II брав активну участь у житті християнської Церкви та формуванні догматів християнства. Боротьба між католицизмом, яке сповідувало Нікейський символ віри, прийнятий у 325 р., і аріанством, яке з цим не погоджувалося, виливалася у численні християнські собори по всій імперії. Ці собори дорого обходилися імперії, позаяк Констанцій II дозволив християнському

⁴⁷² Донченко А. И., Высокий М. Ф., Хорьков М. Л. Последние историки великой империи // Римские историки IV века. М. : РОССПЭН, 1997. С. 302.

⁴⁷³ Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 65.

⁴⁷⁴ Millar F. Empire and City, Augustus to Julian : Obligations, Excuses and Status. *JRS*. 1983. Vol. 73. P. 95.

духовенству використовувати державну пошту (*cursus publicus*). Амміан Марцеллін пише, що цілі ватаги єпископів роз'їжджали по соборах. Таким дозволом імператор завдав великої шкоди державній пошті (Amm. Marc. 21, 16, 18). Проте ця структура зазнавала зловживань і з боку державних чиновників. Мули, коні чи осли, які належали державній пошті, зазнавали постійного навантаження, що сильно ослаблювало тварин, від чого вони гинули. Імператор Юліан припинив такі зловживання державною структурою, провівши чергову реформу. Вона передбачала заборону використання державної пошти без нагальної потреби, і тільки задля державних справ, а також змусила чиновників і християнське духовенство, як і всіх інших, кому були потрібні такі послуги, винаймати тварин за платню або купувати їх (Lib. Or. 18, 143–145). Ці заходи імператора мали позитивні наслідки для державної пошти, оскільки зменшилася кількість роз'їздів, і тварини не експлуатувалися понад норму, а міста, зі свого боку, отримали значно менше фінансове навантаження на обслуговування служби.

Юліан активно займався законодавчою діяльністю, про що свідчить Кодекс Феодосія. Зберігся також один епіграфічний напис, який увійшов до цієї збірки законів (Cth. 1. 16. 8; CIL 3.459A) (див. Додаток Е)⁴⁷⁵. Він повернув юридичну силу законам, які були відміненими попередніми імператорами, але актуальними і доречними на його думку (Lib. Or. 18, 151). На думку К. Пак, структура влади за правління цього імператора, як на вищому, так і на нижчому рівні, сильно змінилася. Імператор брав участь у засіданні сенату, виступав там з промовами, і у дебатах, узгоджував з сенаторами свої рішення (Amm. Marc. 22, 7, 3)⁴⁷⁶. Він не виділяв себе серед інших членів сенату. Деякі дослідники стверджують, що

---

⁴⁷⁵ Salway B. Words and deeds: Julian in the epigraphic record. Emperor and Author: The Writings of Julian «the Apostate». Edited by Baker-Brian N., Tougher S. F. Swansea : The Classical Press of Wales, 2012. P. 137–157.

⁴⁷⁶ Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. С. 94.

імператор своєю діяльністю у внутрішній сфері життя імперії, та поведінкою намагався відновити республіканські форми правління доби принципату⁴⁷⁷.

Законодавство Юліана засвідчує його компетентність у різних сферах життя Римської імперії. Це і військова справа, поштова служба, земельні володіння муніципалітетів, податкова система, шахрайство посадових осіб⁴⁷⁸.

На думку Е. Гіббона, декрети Юліана майже завжди ґрунтувалися на принципах справедливості, і він мав достатньо твердості, щоб протистояти двом найнебезпечнішим спокусам, які намагалися тиснути на трибунал монарха під більш-менш пристойними формами страждання і справедливості. Він розглядав позови, не звертаючи жодної уваги на становище позивачів. Наприклад, присуджував задоволення справедливих вимог бідняку, долю якого бажав полегшити, навіть якщо той позивався до знатного і багатого противника. Він ретельно відділяв у собі суддю від законодавця, і, хоча замишляв необхідну реформу римського законодавства, він ухвалював свої рішення згідно зі строгим і буквальним змістом тих законів, які суддя був зобов'язаний виконувати і яким підданий був зобов'язаний підкорятися⁴⁷⁹.

Вступивши на трон як одноосібний правитель, Юліан відзначився реформами у внутрішній сфері життя імперії. Він, зокрема, ліквідував привілеї, якими користувалося християнське духовенство⁴⁸⁰. І йшлося не лише про економію коштів. Свідченням цього є те, що інші групи населення продовжували користуватися встановленими раніше привілеями. Наприклад було підтверджено імунітети головних лікарів⁴⁸¹ (СTh. 13, 3, 4), які, законом імператора, були звільнені від куріальних обов'язків.

⁴⁷⁷ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 518.

⁴⁷⁸ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 44.

⁴⁷⁹ Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. С. 510.

⁴⁸⁰ Millar F. Empire and City, Augustus to Julian : Obligations, Excuses and Status. *JRS*. 1983. Vol. 73. P. 95.

⁴⁸¹ Millar F. Empire and City, Augustus to Julian : Obligations, Excuses and Status. *JRS*. 1983. Vol. 73. P. 95.

Важливою складовою політики імператора Юліана були зусилля, спрямовані на забезпечення розвитку міст імперії. Одним із нововведень стало встановлення у кожному місті керівника з використанням офіційної контрольної ваги. Збереглися і зображення з цього приводу. Такий крок був спеціальним знаком контролю⁴⁸². У Константинополі Юліан побудував великий порт до якого вів звивистий портик. В імператорському портику у Константинополі заснував бібліотеку, якій віддав на збереження усі свої книги. Античний історик Зосім повідомляє про збільшення чисельності сенату у місті, в якому народився імператор (Zos. III, 11, (3)). Значні кошти на відновлення міста отримала також Нікомедія, яка сильно постраждала від землетрусу (Amm. Marc. 22, 9, 5). У містах Фракії і прикордонних фортецях відновлювалися укріплення (Amm. Marc. 22, 7, 7).

У Кодексі Феодосія зберігся закон, яким імператор Юліан наказував повернутися декуріонам, які приймали християнство, щоб ухилитися від куріальних обов'язків. Переховування декуріонів вільною людиною каралося штрафом, а рабом – смертю (CTh. 12, 1, 50). Про це йдеться також в адресованому жителям провінції Бізацени листі, у якому імператор зазначає, що повернув провінції усіх членів ради і декуріонів (Jul. Ep. 39).

Лібаній відзначає, що політика імператора Констанція II згубно впливала на курії, члени яких мали можливість перевестися на інші посади, отримуючи незаконні імунітети. За законом, встановленим імператором Юліаном, передбачалося закликати усіх в курію, а тих, хто не володіє ніяким майном, включати до списку звільнених. Курії поповнилися учасниками. Ось що з цього приводу пише ритор: «... не було ні секретаря, ні євнуха, щоб звільняти за хабар...» (Lib. Or. 18, 151). Курії займали найнижчу позицію у римській державно-бюрократичній ієрархії. До правління імператора Юліана курії втратили самостійність і займали місце найнижчих фіскальних одиниць у державі, оскільки декуріони відповідали своїм майном за своєчасну виплату податків і виконання

---

⁴⁸² Alföldi A. Some Portraits of Julianus Apostata. *American Journal of Archaeology*. 1962. № 4. Vol. 66. P. 404–407.

державних повинностей⁴⁸³. Імператор намагався підвищити соціально-економічне значення курій. Окремим містам були повернуті землі, вилучені попередніми імператорами на користь держави, передані у володіння Церкви або незаконно захоплені приватними власниками, в тому числі і володіння язичницьких храмів, окрім тих, які були законно продані попередніми імператорами⁴⁸⁴ (Amm. Marc. 25, 4, 15).

Імператорська влада в IV–V ст. намагалася маневрувати між новими земельними магнатами і старими рабовласниками-куріалами. Якщо уряд Костянтина Великого відкрито підтримував земельних магнатів, то згодом, а саме за правління Юліана, ми стикаємось з протилежними зусиллями імператорського уряду – намаганням відновити міські курії. Дослідники переконані, що в такому маневруванні щодо підтримки земельних магнатів чи рабовласників-куріалів проявляється консервативність Римської імперії. Держава втратила соціальну опору, вона ще, можливо, була потрібна куріалам, але останні, поступово слабнучи, самі не могли служити імперії опорою. Для великих земельних магнатів, які в середині IV ст. все більше звільнялися від центральної влади, держава ставала просто перешкодою⁴⁸⁵.

Коли Юліан прийшов до влади, державна скарбниця не відзначалася великими розмірами. Його попередник не втручався у збори податків і не проводив ніяких реформ у цій сфері. Провінційне населення Римської імперії зuboжило під тягарем значних податків. Амміан Марцеллін відзначає, що збирачі податків приносили Констанцію II більше ненависті, аніж коштів (Amm. Marc. 21, 16, 17). Юліан доклав багато зусиль, щоб виправити ситуацію. Способи його боротьби зі зловживаннями чиновників нагадували стародавні принципи римської держави. У період Республіки магістрат міг претендувати на нову магістратуру лише через рік після закінчення виконання попередніх обов'язків. Юліан

⁴⁸³ Донченко А. И., Высокий М. Ф., Хорьков М. Л. Последние историки великой империи // Римские историки IV века. М. : РОССПЭН, 1997. С. 301–302.

⁴⁸⁴ Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. С. 158.

⁴⁸⁵ Утченко С. Л. Всемирная история. Том 2. Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. С. 817.

запроваджує цей принцип для чиновників, зобов'язавши їх регулярно звітувати про діяльність. Окрім звітності, їх також мали звільняти після п'яти років служби на один рік для того, щоб за цей час була можливість подати на них скаргу і можна було розслідувати їхню діяльність⁴⁸⁶. Дуже багато труднощів були пов'язані зі збором натурального податку. Чиновники могли замінювати натуральні поставки грошовими платежами, виходячи з цін ринку. Можливість зловживань при такій системі полягала у тому, що, коли натуральні поставки замінювали грошовими платежами, то виходили з максимально високих ринкових цін, а потім закупували продукти за найнижчими цінами, а різниця ставала корупційним «бонусом» для чиновників. Юліан заборонив чиновникам префекта брати участь у процесі збору податків, передавши ці повноваження куріям⁴⁸⁷. Імператор відмовився від «коронного золота», яке провінції підносили при вступі на престол, встановив низьку податкову ставку і пробачив містам недоїмку за земельним податком, яка накопичувалася протягом тривалого часу (Аmm. Marc. 25, 4, 15). Окрім Амміана Марцелліна, схожі свідчення збереглися і в самого імператора. У листі до фракійців він пише, що пробачає їм половину боргу, а друга половина піде на утримання армії, і це буде також йти їм на користь (Jul. Ep. 27). Імператор сам затверджував нові податки, а не залишав такі речі на розсуд бюрократичного апарату. Результатом діяльності корумпованих чиновників було накопичення недоїмок не лише у бідних, але і в багатих. Громадяни могли дати хабар за несплату податку, а коли накопичувалася велика сума, – місцева влада могла її пробачити⁴⁸⁸. Ці заходи Юліана стали популярними серед населення, а останній з них мав найбільш позитивні наслідки, оскільки часто недоїмка перевищувала вартість землі, і це давало змогу повністю зібрати поточний податок. Ще одним вагомим кроком у цій податковій реформі було скасування стягнення на користь християнства податків, накладених на язичників

---

⁴⁸⁶ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 68.

⁴⁸⁷ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 70.

⁴⁸⁸ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 68.

та євреїв (Jul. Ep. 51)⁴⁸⁹. Н. Ленські вказує, що Юліан, як видається, прощав фіскальну заборгованість будь-якій території, яка про це просила⁴⁹⁰.

Реформи імператора Юліана сприймалися неоднозначно. Показовим став його конфлікт з чиновниками в Антіохії, який послужив приводом до написання Юліаном перед початком перської кампанії (363), твору «Ненависник бороди». Причиною до цього конфлікту став аскетичний спосіб життя імператора та його втручання у ціноутворення і контроль над цінами на ринку. Через посуху і неврожай Антіохії загрожував голод. Багато купців зловживали таким становищем у місті і штучно підвищували ціни на продукти. Імператор намагався залучити до регулювання цін сенат міста, проте органи місцевої влади не були у цьому зацікавлені, і тому він сам взявся за врегулювання ситуації, встановивши сталі ціни на продукти на ринку. Імператор за власні кошти закупив хліб для міста, аби запобігти голоду і значно знизив ціну на нього. Проте багаті верстви суспільства продавали хліб селянам за завищеними цінами. Узявши регулювання цін під свій контроль, Юліан викликав незадоволення та сильний спротив у чиновників (Jul. Misop., 368 c–370 a; Amm. Marc. 22, 14, 1–3). Очевидно, маємо справу зі свого роду змовою серед чиновників.

Посади відкрито продавалися і купувалися, причому такі угоди мали юридичну силу. За правління імператора Юліана було скорочено число імператорської охорони до 200 осіб, серед яких також були ті, які купили посаду і фіктивно на ній перебували⁴⁹¹. У боротьбі з корупцією Юліан погрожував великими штрафами правителям провінцій, президам і їхнім канцеляріям за затримку відповіді на запити імператора і затримку своєчасно поданих апеляцій. Д. Фурман відзначає, що погроза штрафом була ефективною лише у першому випадку, де імператор міг проконтролювати президів особисто, оскільки у другому затримку апеляції довести було важко. Проте основою у боротьбі з

⁴⁸⁹ Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 593.

⁴⁹⁰ Lenski N. *Failure of empire : Valens and the Roman state in the fourth century A.D.* Berkeley : University of California Press, 2002. P. 289.

⁴⁹¹ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 65–66.

корупцією було те, що імператор обмежував роль бюрократії, деякі її функції зосереджував у своїх руках, а деякі передавав куріям. Аби покласти край корупції, пов'язаній з якимось інститутом чи функцією державного апарату, імператор ліквідував інститут, перекладав його функцію на себе або передавав її куріям⁴⁹². Імператор нікому не доручав справи, пов'язані з підвищенням податків, пробаченням недоїмок з оплати земельного податку і дозволу на користування *cursus publicus*⁴⁹³. Дозвіл на користування *cursus publicus* також видавали префекти преторія. Такі обмеження ускладнювали роботу державного апарату, тому через декілька місяців 362 р. було дано дозвіл на користування *cursus publicus* з фіскальною метою вікаріям і президам, але водночас заборонено вимагати більшу кількість тварин, аніж вказано у дозволі. Деякі дослідники вказують на зловживання службою з боку імператора, оскільки він видавав такі дозволи своїм друзям-філософам⁴⁹⁴.

Отже, незважаючи на те, що традиційно в історіографії більше уваги надається вивченню релігійної політики імператора Юліана, його реформаторська діяльність заслуговує якнайбільшої уваги. Юліан за короткий період правління провів набагато більше прогресивних за своїми наслідками реформ в імперії, аніж попередні два імператори разом. Багато виданих ним законів діяли і за його наступників. Законодавча діяльність Юліана охоплювала всі сфери суспільного життя Римської імперії. Можливо, не всі реформи були від початку добре продуманими, як, наприклад, право видання дозволів на користування *cursus publicus*, проте імператор визнавав свої помилки чи неточності і на законодавчому рівні вносив корективи у вже вжиті заходи. Набутий досвід адміністрування в Галлії допоміг імператорові у боротьбі з корупцією, а також у реформуванні і децентралізації податкової системи по всій імперії. Загалом реформаторська

---

⁴⁹² Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 70.

⁴⁹³ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 68.

⁴⁹⁴ Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 69.

діяльність позитивно вплинула на рівень життя різних суспільних верств і відновлення та розвиток міст в імперії.

3.2 Освітня реформа 362 р.

Важливість освіти для функціонування будь-якої держави не викликала сумнівів у кращих представників римської політичної еліти. Прекрасно розумів цей імператор Юліан. Він був стурбований занепадом політеїзму, занепадом шкіл, навчання в яких базувалося здебільшого на вивченні та коментуванні творів античних поетів і письменників. Майбутня реформаторська діяльність імператора Юліана значною мірою зумовлювалася переконаннями, що були закладені в роки його навчання. Він здобув ґрунтовну освіту, а свої уявлення про ідеальну державу почерпнув з праць класиків та державних діячів минулого.

У сучасній історіографії немає єдиної точки зору щодо шкільної реформи імператора Юліана. Проте ще з античних часів зберігається погляд на указ Юліана, як на засіб переслідування християн⁴⁹⁵. Г. Доуні переконаний, що імператор Юліан розробив концепцію, за якою освіта мала відіграти важливу роль у відродженні Римської імперії, зокрема сприяти як відродженню язичництва, так і знищенню християнства⁴⁹⁶. М. Сіммонс переконаний, що освітня реформа була частиною імператорської політики, спрямованої проти християнської релігії, яка ставала все більш антагоністичною⁴⁹⁷. М. Розенталь переконаний, що освітню реформу імператора Юліана не можна вважати переслідуванням християн, адже заборона християнським вчителям викладати стосувалася лише язичницьких шкіл і зовсім не зачіпала християнського освітнього середовища⁴⁹⁸. Г. К. Тайтлер обмежується зауваженням про те, що можна було б звинуватити Юліана в дискримінації, але не в тому, що він хотів розпочати криваві переслідування⁴⁹⁹. Ф. Норріс вважає, що підхід Юліана до проблеми поєднував особисті

⁴⁹⁵ Hardy B. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 143.

⁴⁹⁶ Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 98.

⁴⁹⁷ Simmons M. B. Julian the Apostate. *The Early Christian World* / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 1254.

⁴⁹⁸ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 580.

⁴⁹⁹ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 70.

переконання з політичною доцільністю⁵⁰⁰. Дещо відмінною щодо цього едикту є позиція представника французького антикознавства Г. Буасьє, який глибоко досліджував власне історію раннього християнства. Він бачить у законі Юліана про освіту заборону християнським риторам, граматакам та софістам викладати в школах. На думку історика, мотивом, який спонукав імператора вчинити саме так, послужила освіта, завдяки якій він прийняв язичництво. Г. Буасьє переконаний, що імператор розраховував на вплив язичницької освіти на молодь, як вона вплинула раніше на нього, а едикт Юліана називає сповненим лицемірства щодо християн, що є за своєю суттю жорстокою іронією⁵⁰¹.

Школа завжди мала значну підтримку імператорської влади. Освітня система була підпорядкована державі, а вчителі перебували на державній службі і отримували платню за свою діяльність. Александр Север розширив пряму залежність різних римських вищих шкіл від імператорської влади, виділяючи викладачам платню з державної скарбниці. Імператор Діоклетіан підтвердив старі права і привілеї риторів, у тому числі звільнення від сплати податків і виконання міських повинностей. Костянтин Великий поширив ці привілеї на членів сімей викладачів вищої школи⁵⁰². В імперії високо цінувалося мистецтво красномовства. Риторів часто можна було зустріти серед наближених імператора. Зокрема, Лібаній, за правління християнського імператора Констанція II, у 349 р., був запрошений до Константинополя на посаду придворного ритора з оплатою праці з імператорської скарбниці. Саме у Константинополі він отримав визнання як учитель риторики⁵⁰³. До Констанція II таке практикував Констанцій Хлор, призначивши ритора Євмена, добре йому відомого, викладачем риторики в місто Августодун, і виділивши йому з муніципальних коштів високу платню. Згодом

⁵⁰⁰ Norris F.W. *Greek Christianities* // СНС. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 79.

⁵⁰¹ Буасьє Г. Падение язычества : Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке : Перевод с французского / Пер. под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М. : К. Т. Солдатенков, 1892. С. 85–86.

⁵⁰² Жураковский Г. Е. *Очерки по истории античной педагогики*. М. : Учпедгиз, 1940. С. 448.

⁵⁰³ Васюрина А. О. Пізньоантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 79.

цим прецедентом скористався імператор Юліан⁵⁰⁴. Невдовзі по тому імператор Граціан поділив усі міста імперії на відповідні категорії і точно визначив, яку суму кожне з них має виплачувати граматакам і риторам. Інакше кажучи, мова йде про встановлення містами точних бюджетних річних асигнувань на освіту. Таким чином, формально імператори наділяють вищі школи своїми «милостями», одночасно все більше і більше посилюючи свій нагляд за їх роботою⁵⁰⁵.

Правління Юліана часто спрощено розглядають просто як спробу відродити язичництво та подолати християнство. На нашу думку, має рацію підхід Г. Доуні, який розглядає програму Юліана протестом і реакцією – як політичною, так і релігійною, на політику династії Костянтина⁵⁰⁶, до якої належав і сам Юліан, будучи її останнім представником.

Очевидно, Юліан чудово усвідомлював, що Римська імперія переживає кризу. Він намагався налагодити справи у тій чи тій сфері. Для цього йому потрібно було відновити традиційні цінності імперії. Можна погодитися з твердженням, що імператор був переконаний у досягненні державою цілей, якщо її вчителі, так само як і лідери, будуть переконані у можливості цього⁵⁰⁷.

Як ми уже вказували, плани і реформи Юліана були зумовлені його освітою. Він любив книги і те, що він у них почерпнув, суттєво вплинуло на його правління. У цьому ж, правдоподібно, значною мірою потрібно шукати причини його ворожості до християнства. Мабуть, має раціональне зерно думка, що причини нездатності зрозуміти християнське вчення полягали у невизнанні Юліаном реальної сили та імпульсу християнського руху⁵⁰⁸.

Кодекс законів Феодосія містить едикт імператора Юліана від 17 червня 362 р., у якому він поклав контроль над освітою на курії. Є декілька перекладів

⁵⁰⁴ Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. М. : Учпедгиз, 1940. С. 450.

⁵⁰⁵ Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. М. : Учпедгиз, 1940. С. 448.

⁵⁰⁶ Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 98.

⁵⁰⁷ Hardy B. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 143.

⁵⁰⁸ Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 101–102.

Закону Юліана про освіту сучасними мовами⁵⁰⁹. Ми пропонуємо власний переклад українською: «Вчителі і професори повинні переважати передовсім своїм характером, а тоді вже красномовством. Але оскільки я не можу бути присутнім особисто у кожному місті, то я наказую, якщо хтось бажає навчати, щоб він не захоплював раптово цю посаду, нікого не запитавши, а лише після належного випробування і за спільною згодою всіх кращих громадян, отримував постанову стану куріалів. Ця постанова має надходити на розгляд до нас, щоб наше рішення надавало ще більшої честі справі викладання в містах» (СTh. 13, 3, 5)⁵¹⁰. Б. Ніл підкреслює, що імператор тепер отримав право призначати викладачів⁵¹¹.

Отже, вчитель мав обов'язково отримувати дозвіл на право займатися викладацькою діяльністю від курії. Куріали мали розглядати кандидатури на посади вчителя (СTh. 13, 3, 5). На думку Г. Жураковського, перша спроба введення наукового іспиту для кандидатів на посади викладачів належить ще Марку Аврелію. Однак нововведення тоді не закріпилося на практиці, і Юліану довелося підтвердити цю практику⁵¹². Можна погодитися з тими дослідниками, які на основі цього закону роблять висновок, що він сам собою, не є антихристиянським, бо християни у ньому не згадуються⁵¹³.

⁵⁰⁹ Cook J. G. *The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism. Studies and Texts in Antiquity and Christianity 3* / ed.: Christoph Marksches. Tübingen : Mohr-Siebeck, 2000. P. 319 ; Cribiore R. *Libanius the Sophist. Rhetoric, reality, and religion in the fourth century.* Ithaca – London : Cornell University Press, 2013. P. 229 ; Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ.* 1970. № 2. С. 247. ; Император Юлиан. Полное собрание творений. СПб. : Издательский проект «Квадриум», 2016. С. 548–550.

⁵¹⁰ «Magistros studiorum doctoresque excellere oportet moribus primum, deinde facundia. Sed quia singulis civitatibus adesse ipse non possum, iubeo, quisque docere vult, non repente nec temere prosiliat ad hoc munus, sed iudicio ordinis probatus decretum curialium mereatur optimorum conspirante consensu. Hoc enim decretum ad me tractandum referetur, ut altiore quodam honore nostro iudicio studiis civitatum accedant».

Dat. XV kal. iul., acc. III kal. augustas Spoletio Mamertino et Nevitta cons. (362 iun. 17).

⁵¹¹ Neil B. *Towards defining a Christian culture : The Christian transformation of classical literature // СНС. Volume 2. Constantine to c.600.* Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 320.

⁵¹² Жураковский Г. Е. *Очерки по истории античной педагогики.* М. : Учпедгиз, 1940. С. 456.

⁵¹³ Teitler H. C. *The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity.* Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 68.

Однак зберігся розширений варіант закону Юліана про освіту, записаний грецькою мовою. Було зроблено декілька його перекладів сучасними мовами⁵¹⁴. Цей варіант закону доводить, що мова все ж йде про заборону викладання християнським вчителям (Jul. Ep. 36). Можна погодитися з припущенням Д. Фурмана, що закон, який увійшов до кодексу Феодосія, був скороченим варіантом написаного Юліаном едикту грецькою мовою. Д. Фурман цілком слушно наголошує, що в тексті грецькою мовою Юліан аргументує своє рішення про недопущення християн до викладацької діяльності, натомість у тексті латинською мовою наведено заходи, за допомогою яких цього планувалося досягти⁵¹⁵. Аргументи щодо заборони християнським учителям викладати були сформульовані так: «Я вважаю, що істинне вчення полягає не в чудовому звучанні мови, а в здоровому судженні розумної душі і справжніх уявленнях про хороше і погане, прекрасне і ганебне. І хто думає одне, а вчить своїх учнів іншому, той, очевидно, так само далекий від викладання, як і від того щоб бути чесною людиною» (Jul. Ep. 36, 422 b–c)⁵¹⁶.

Заборона викладати стосувалася лише тих предметів, де релігійні погляди та переконання вчителів суперечили суті наук. До них входили риторика та література, граматики, філософія, все те, що базувалося на вивченні міфології, творів давніх мислителів, поетів і письменників. Імператор заявляє про це у листі: «Отож, всім, хто заявляє про свій намір викладати що-небудь, слід бути людьми моральними, не таїти в душі думок, ворожих тим, які вони висловлюють публічно, а найбільше такими варто бути тим, хто навчає юнаків мистецтву слова і тлумачить древні твори – риторам, грамадикам, а ще більше – софістам» (Jul. Ep.

⁵¹⁴ The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's Sons, 1923. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. P. 117–123 ; Император Юлиан. Полное собрание творений. СПб. : Издательский проект «Квадриум», 2016. С. 548–550 ; Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ. 1970. № 2. С. 247–248.

⁵¹⁵ Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ. 1970. № 2. С. 247.

⁵¹⁶ «Παιδείαν ὀρθὴν εἶναι νομίζομεν οὐ τὴν ἐν τοῖς ῥήμασι καὶ τῇ γλώττῃ πραγματευομένην εὐρυθμίαν, ἀλλὰ διάθεσιν ὑγιῆ νοῦν ἐχούσης διανοίας καὶ ἀληθεῖς δόξας ὑπὲρ τε ἀγαθῶν καὶ κακῶν, ἐσθλῶν τε καὶ αἰσχρῶν. ὅστις οὖν ἕτερα μὲν φρονεῖ, διδάσκει δὲ ἕτερα τοὺς πλησιάζοντα, οὗτος ἀπολελεῖσθαι τοσοῦτω δοκεῖ τῆς παιδείας, ὅσῳ καὶ τοῦ χρηστὸς ἀνὴρ εἶναι».

36, 422 c–422 d). Багато християн вивчали класичну філософію та літературу у язичницьких вчителів, тому що тільки вони були доступні. Але справа з вивченням класичної риторики була іншою, оскільки у тій галузі християнських вчителів було більше⁵¹⁷.

Юліан уважав, що абсурдно тлумачити твори Гомера, Гесіода, Демосфена, Геродота, Фулідіда, Ісократ, Лісія і бути безчесним до богів, які були наставниками цих авторів у всякому вченні. Але вчителі не обов'язково повинні через учнів змінювати свої переконання, імператор надає їм свободу вибору: «...або не вчити тому, що вони не вважають хорошим, або, якщо вони хочуть вчити, перш за все справою і переконувати учнів, що ні Гомер, ні Гесіод, і ніхто з тих, кого вони тлумачать ... і чиє невігластво і оману щодо богів вони засуджували, насправді не такий. Адже хто при цьому годується, заробляючи гроші на їх творах, тим самим і зізнаються, що вони – користолюбні люди, готові на все заради декількох драхм» (Jul. Ep. 36, 423 b). Отже, на думку Юліана, вчителі, які за свою діяльність отримують плату з державної скарбниці, не можуть демонструвати неузгодженість між думкою і словом. В очах Юліана це підривало традиції греко-римської освіти. Звідси, логічний для Юліана висновок, що для християнина, вірного своїм переконанням, немає місця у греко-римській школі. Очевидно, дотримання цієї логіки, на думку Б. Кармон Харді, дає підставу стверджувати, що заборона християнським вчителям викладати у школі була конструктивним заходом. Дослідник вважає, що це було зроблено для переосмислення традиційних цілей шкіл⁵¹⁸. Б. Ніл вказує, що Юліан заборонив християнським вчителям викладати класичну літературу тому, що вони не вірили в те, чого навчали⁵¹⁹.

Отже, для усіх вчителів Юліан видає загальний закон. Однак нікому з юнаків він не забороняє відвідувати заняття: «адже нерозумно закривати кращий шлях перед юнаками, які не знають ще, до чого звернутися, і проти їхньої волі, страхом

⁵¹⁷ Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 101.

⁵¹⁸ Hardy B. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 142.

⁵¹⁹ Neil B. Towards defining a Christian culture : The Christian transformation of classical literature // СНС. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 320.

тягти їх до віри предків. І хоча було б справедливо лікувати їх і проти власної волі, як лікують божевільних, ми ставимося терпимо до всіх, хто страждає цією хворобою. Бо потрібно, я думаю, вчити, а не карати цих безумців» (Jul. Ep. 36, 424 a).

Реакція християн на цей указ була різко негативною⁵²⁰. Звісно, християнські історики змальовували шкільну реформу Юліана винятково чорними барвами. Невдовзі після смерті імператора, у 363–364 рр., Григорій Богослов першим із християнських істориків написав два твори проти Юліана: «Перше викривальне слово на імператора Юліана» та «Друге викривальне слово на імператора Юліана» (Greg. Naz. Or. 4; 5). У них серед іншого, торкається реформи і наголошує на тому, що Юліан заборонив християнам навчатися красномовства (Greg. Naz. Or. 5). «Отже, скажи нам, найбільш легковажний і ненаситний з усіх, звідки прийшла тобі думка заборонити християнам вчитися словесності? Це була не проста погроза, але вже закон» (Greg. Naz. Or. 4). Інший християнський історик – Сократ Схоластик, говорить про указ, який забороняв християнам вивчати грецькі науки (Socr. HE., 3, 12, 16). Закон імператора Юліана про освіту згадує і християнський історик Павло Орозій. Він зазначає, що цим едиктом імператор заборонив християнам викладати вільні мистецтва, і всі християнські вчителі залишили свої посади, але не відступили від віри (Oros. VII, 30, 3).

Феодорит Кірський не згадує про заборону вчителям-християнам викладати у школах, він лише пише про те, що імператор заборонив дітям християн вивчати поезію, риторику і філософію (Theod. HE. 3, 8). Ермій Созомен повідомляє, що імператор забороняв дітям християн вивчати еллінських поетів і письменників і ходити до язичницьких шкіл, а самим християнам не дозволяв займатися еллінськими науками (Soz. HE. 5, 18). Навіть язичник Амміан Марцеллін охарактеризував заборону вчительської діяльності риторам і граматакам християнського віросповідання як жорстокий і гідний вічного забуття захід (Amm. Marc. 22, 10, 7).

---

⁵²⁰ Fowden G. Polytheist religion and philosophy. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 547.

Примітно, що лише Орозій з християнських істориків згадує про заборону вчителям-християнам викладати в язичницьких школах, яку накладав едикт імператора, а всі інші повідомляють про заборону здобувати освіту в таких школах, про що не йшлося в цьому законі. Це можна пояснити апологетичним характером цих творів. Справді, імператор підкреслює, що не забороняє отримувати освіту дітям християн у язичницьких школах (Jul. Ep. 36, 424 a). Мабуть, слушною є думка Д. Фурмана про те, що християнські історики у своєму прагненні посилити «жахи» правління Юліана перетворили цей указ на такий, що забороняв християнам навчатися. Указу, який забороняв християнам здобувати освіту, не було⁵²¹. М. Розенталь бачить у цих свідченнях несумлінний докір Юліану у тому, чого він якраз не мав наміру робити. Історик переконаний, що ініціатива у такому перебільшенні належить Григорію Богослову⁵²².

Цілком ймовірно, що імператор Юліан мав певні підстави бути незадоволеним вчителями-християнами. На думку французького історика П. Аллара, пояснюючи у своїх школах поеми Гомера чи Гесіода, багато християнських учителів не намагалися приховати неузгодженості буквального сенсу творів. Дослідник припускає, що вони не утримувалися від вказівок на смішні чи брудні сторони міфології задля порівняння аморальності міфів з чистотою і моральністю євангельського вчення. Книги істориків могли дати матеріал для уроків іншого роду, які однаково вели до пониження ідолопоклонських звичаїв і до прославлення християнських звичаїв. Як зазначає П. Аллар, саме це Юліан називає – «пояснювати твори письменників і відкидати богів, яких вони шанують», а також «звинувачувати поетів у безчесті, божевільні, і в помилках щодо богів». Вчений також висловив переконання, що імператор хотів покласти край таким тлумаченням, які були корисним і допоміжним засобом для церковної

⁵²¹Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. ВДИ. 1970. № 2. С. 247.

⁵²² Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 578.

проповіді чи оприлюднення⁵²³. Можна погодитися з припущенням про добру поінформованість Юліана у тому, що вчителі-християни називали «богів язичників дияволами»⁵²⁴.

Вагомий аргумент на користь того, що імператор не забороняв християнам здобувати освіту, висуває М. Розенталь. Він відштовхується від того, що одновірці Юліана ніде не говорять про його намір позбавити християнську молодь шкільної освіти, адже Амміан Марцеллін засуджує закон про заборону викладати християнським риторам і граматакам у язичницьких школах навіть тоді, коли пише захопливу посмертну характеристику⁵²⁵.

Класична освіта в античну добу цінувалася не всіма християнами. Були християнські вчителі, які ще до IV ст. відкрито виступали проти неї і були християни, які все-таки викладали у таких школах. Г. К. Тайтлер аргументовано спростовує свідчення Сократа Схоластика і вважає, що імператор не усунув повністю християн від вчительської діяльності, він просто намагався заборонити їм викладати античних авторів. Дослідник з обережністю ставиться до спроб християнських авторів спрогнозувати політику Юліана щодо християн у разі успішного завершення війни з Персією. Можна погодитися з тезою історика про те, що правління Юліана було занадто коротким, щоб можна було сказати щось значуще щодо цієї проблеми⁵²⁶.

Поява християнства та наступні спроби відродити язичництво викликали суперечності між особистими віруваннями вчителя та його професійними вказівками. Для християн і язичників політика та релігія були нерозривно пов'язані. Християнство, на думку Юліана та його прихильників, загрожувало Римській державі руйнацією, якщо воно вже не нанесло непоправної шкоди. Отже, вчителі, які були християнами, несли потенційну, якщо не реальну

⁵²³ Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. С. 213–214.

⁵²⁴ Hardy V. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 138.

⁵²⁵ Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. С. 579.

⁵²⁶ Teitler H. C. The last pagan emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 67–70.

небезпеку, і їм не дозволяли залишатися на позиціях, де вони могли б переманювати молодь. Можна погодитися з тим, що це було лише одним аспектом великої доктрини, яка лежала в основі програми Юліана⁵²⁷. Але потрібно додати, що це був надзвичайно важливий аспект реформаторської діяльності імператора.

Закон Юліана втратив чинність через шість місяців після його смерті. Він був скасований імператорами Валентом та Валентиніаном⁵²⁸. Факт включення едикту Юліана до Кодексу Феодосія говорить про те, що християнські укладачі кодексу визнали його заходи допустимими. Видається достатньо обґрунтованою думка, що вчителі-християни не відчували великих незручностей, бо заборона Юліана навряд чи активно застосовувалася протягом тих декількох місяців, які передували його смерті⁵²⁹.

Акцент на культурному відродженні, яке намагався здійснити імператор, а не на релігійному переслідуванні, створює не тільки приязний образ Юліана, але і зображає його більш послідовним у проведенні адміністративної політики⁵³⁰.

Держава, у якій правив Юліан, була побудована у такий спосіб, що очікувала особистого втручання імператора у церковні справи. Юліан під час свого правління не виправдав очікування церкви. Він був далеким від церковних питань, і своєю політикою витіснив християнську Церкву з місця панівної структури в імперії.

Отже, як ми простежили, в IV ст. виникають суперечності у сфері освіти, а саме християнські елементи проникають у традиційні язичницькі школи. На фоні релігійного забарвлення навчання, оскільки у Римській імперії релігія насправді була дуже тісно пов'язана з освітою, виникали конфлікти між переконаннями

---

⁵²⁷ Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 100–101.

⁵²⁸ The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's Sons, 1923. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. P. xxi.

⁵²⁹ The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's Sons, 1923. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. P. xx–xxi.

⁵³⁰ Hardy B. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 143.

вчителя та тим, що він викладає. Християнство швидко ставало значною силою, тому християнські вчителі проникали в освітню сферу. Язичництво і християнство ідеологічно протистояли одне одному, в тому числі і у сфері освіти, хоча більшість християн здобували освіту у язичницьких вчителів. Християнство як релігія вже завойовувало собі панівне становище у всіх галузях життя держави, проте язичництво, яке фактично втратило державну підтримку, було ще досить популярним і здатним боротися за неї. Імператор Юліан свого часу отримав хорошу освіту і знав про такі суперечності у школах з особистого досвіду. Кризу Римської імперії він вбачав насамперед у занепаді традиційної релігії, яка для нього і для язичницької інтелігенції складала основні цінності цієї держави. Вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, руйнували якраз традицію грецької пайдейї та латинської *humanitas*, оскільки останні базувалися на древній релігії. Імператор Юліан був вихований у цих освітніх традиціях і розумів, що традиційна освіта базувалася на традиційній римській та грецькій релігіях, тому і надавав великого значення саме їй. Ця реформа була спрямована на поліпшення якості освіти, а закон Юліана від 17 червня 362 р., який діяв недовго, не може свідчити про вороже ставлення до християнства. Оцінку християнських істориків цього закону брати за основу не можна, оскільки вони не повідомляють про його справжній характер, однак одноголосно стверджують про заборону навчатися в язичницьких школах християнам і дітям християн, що легко заперечується текстами двох редакцій документа, повідомленням Амміана Марцелліна і тим, що означений едикт увійшов до кодексу законів Феодосія. Освітню реформу імператора Юліана не варто трактувати як переслідування християн, адже імператор не повністю забороняв християнським вчителям викладати у язичницьких школах, а лише намагався не допустити цього щодо дисциплін, які суперечили християнській доктрині і ґрунтувалися здебільшого на язичництві (риторика та література, граматики і філософія). Своєю реформою імператор ніяк не торкався навчання у християнських школах. Багато християнських учителів, які були вірними своїм поглядам і відкрито виступали проти класичної освіти ще до імператора Юліана,

покидали язичницькі школи, або й взагалі в них не викладали, а обмеження викладати класику стосувалося тих, чия освітня діяльність суперечила б їхнім поглядам та істинним переконанням.

Висновки до розділу 3

У цьому розділі розглянуто діяльність Юліана у сфері адміністрування та освіти. Період правління Юліана в Галлії (355–361) і його правління як одноосібного імператора складають єдине ціле і проаналізовані разом дають змогу зробити обґрунтовані висновки.

Цезар Юліан прийшов на посаду цезаря з філософської школи і зайняв її неохоче, бо до цього часу він не мав жодного досвіду ні у сфері управління, ні у військовій діяльності. Юліан намагався сам засвоїти такі навички, вивчаючи письмові праці Юлія Цезаря і Плутарха, а також проходячи військові тренування. У розділі розглянуто становище провінції Галлії, яка на 355 р. була практично розореною. Були зруйновані стіни близько 45 міст, не враховуючи веж і маленьких фортець. Варвари займали більшість територій провінції, і галли залишали міста, в яких вороги ставали таборами. Таке становище в провінції вимагало активної зовнішньої політики і адміністративних реформ, на які Юліан не мав повноважень. Проте він втручався у сферу повноважень префекта преторія Флоренція і всупереч йому реформовував податкову систему в провінції. Він скасував усі позапланові стягнення з населення і прослідкував, щоб всі узаконені податки були зібрані, оскільки багаті громадяни могли уникнути плати шляхом підкупу збирачів податків. Зазначені заходи сприяли зростанню надходжень до скарбниці, що дало змогу Юліанові протягом наступних декількох років зменшити податки.

З'ясовано, що Юліан активно відбудовував провінцію. Він укладав договори з варварами, які допомагали йому в цьому. Так він відновив велику кількість міст, захисні стіни та прикордонні укріплення. Доведено, що до 359 р. завдяки політиці Юліана було стабілізовано ситуацію у провінції. Правління у Галлії дало йому досвід і хорошу, належну підготовку як майбутньому імператору, але викликало обурення в префекта преторія Флоренція та імператора Констанція II.

Ставши імператором, Юліан звільнив і вигнав з двору всю прислугу, на яку йшли колосальні затрати з державної скарбниці: одну тисячу кухарів, приблизно

стільки ж циркульників, ще більше виночерпіїв, розпорядників трапезою, євнухів та іншого персоналу. Придворний персонал був скорочений не лише в імператорському палаці, процес поширився на всю адміністрацію імперії. Є свідчення також і про звільнення Юліаном великої кількості донощиків – представників римської таємної поліції і кур'єрської служби (*agentes in rebus*). Доведено, що імператор ліквідував повністю ці служби і доставку наказів доручав своїм службовцям, яких мав змогу контролювати.

З'ясовано, що Юліан провів реформу (*cursus publicus*), яка передбачала заборону використання без нагальної потреби державної пошти. Чиновники та християнське духовенство, а також ті, кому потрібні були такі послуги, змушені були оплачувати їх або купувати собі тварин. Користуватися державною поштою можна було лише заради державних справ. Ці заходи імператора мали позитивні наслідки для державної пошти, оскільки зменшилася кількість роз'їздів і тварини не експлуатувалися понад норму, а міста, зі свого боку, отримали значно менше фінансове навантаження на обслуговування служби.

Юліан відзначився реформами у внутрішній сфері життя імперії. Він ліквідував привілеї, якими користувалося християнське духовенство. Велику увагу приділяв відбудові міст. Відновлення міських рад стало провідною ідеєю у його діяльності. Імператор намагався поліпшити соціально-економічне становище курій. Окремим містам були повернуті землі, вилучені попередніми імператорами на користь держави і передані у володіння Церкви або незаконно захоплені приватними власниками. Поверненню підлягали і володіння язичницьких храмів, окрім тих, які були законно продані попередніми імператорами.

Оцінено значення податкової реформи на загальноімперському рівні. Юліан заборонив чиновникам префекта брати участь у процесі збору податків, передавши у повному обсязі ці повноваження куріям. Юліан відмовився від «коронного золота», яке провінції підносили імператору при вступі на престол, встановив низьку податкову ставку і пробачив містам недоїмку за земельним податком, яка накопичилася за тривалий час.

Доведено, що Юліан за короткий період правління провів важливі реформи, прогресивні за своїми наслідками. Багато виданих ним законів діяли і під час правління наступників. Законодавча діяльність Юліана охоплювала всі сфери суспільного життя Римської імперії.

Як співправитель імператора Констанція II, Юліан здійснював військові заходи, спрямовані на захист провінції Галлії від набігів германських племен. У політиці Юліана у Галлії, можна виділити два етапи: 1) з 355 р. до весни 357 р. і 2) з весни 357 р., коли цезар отримав право командувати армією до 361 р. – закінчення воєн з германськими і франкськими племенами. Перший етап характеризується переважно оборонними діями проти племен, тоді як під час другого відбуваються наступи римлян. Цезар Юліан перебрав управління Галлією з метою звільнити провінцію Римської імперії від спустошень і частих набігів франків та алеманів. За період свого правління він повністю досяг цієї мети.

З'ясовано, що в IV ст. виникають суперечності у сфері освіти, а саме християнські елементи проникають у традиційні язичницькі школи. На фоні релігійного забарвлення навчання, оскільки релігія насправді була дуже тісно пов'язана з освітою у Римській імперії, виникали конфлікти між переконаннями вчителя та тим, що він викладає. Християнство швидко ставало значною силою, тому християнські вчителі проникали в освітню сферу. Язичництво і християнство ідеологічно протистояли одне одному, в тому числі і у сфері освіти, хоча більшість християн навчалися у язичницьких вчителів. Християнство як релігія вже завойовувало собі панівне становище у всіх галузях життя держави, проте язичництво, яке фактично втратило державну підтримку, було ще досить популярним і здатним боротися за неї. Імператор Юліан свого часу отримав хорошу освіту і знав про такі суперечності у школах з особистого досвіду. Кризу Римської імперії він вбачав насамперед у занепаді традиційної релігії, яка для нього і для язичницької інтелігенції складала основні цінності цієї держави. Вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, руйнували якраз традицію грецької пайдейї та латинської *humanitas*, оскільки останні базувалися на древній релігії. Імператор Юліан був

вихований у цих освітніх традиціях і розумів, що в основі традиційної освіти лежали постулати на традиційної римської та грецької релігій, тому і надавав великого значення саме їй. Ця реформа була спрямована на покращення якості освіти, а закон Юліана від 17 червня 362 р., який діяв недовго, не може свідчити про вороже ставлення до християнства. Оцінку християнських істориків цього закону не можна брати за основу, оскільки вони не повідомляють про справжній характер документа, а всі одноголосно стверджують про заборону навчатися в язичницьких школах християнам і дітям християн, що легко заперечується текстами його двох редакцій, повідомленням Амміана Марцелліна і тим, що означений едикт увійшов до кодексу законів Феодосія. Освітню реформу імператора Юліана не варто трактувати як переслідування християн, адже імператор не повністю забороняв християнським вчителям викладати у язичницьких школах, а лише намагався не допускати цього щодо дисциплін, які суперечили християнській доктрині і ґрунтувалися здебільшого на язичництві (риторика та література, граматики і філософія). Своєю реформою імператор ніяк не торкався навчання у християнських школах. Багато християнських учителів, які були вірними своїм поглядам і відкрито виступали проти класичної освіти ще до імператора Юліана, покидали язичницькі школи, або й взагалі в них не викладали, а обмеження викладати класику стосувалося тих, чия освітня діяльність суперечила б їхнім поглядам та істинним переконанням.

ВИСНОВКИ

У результаті дослідження отримано такі висновки, які виносяться на захист:

1. На основі аналізу історіографічних напрацювань констатовано, що внутрішня політика імператора Юліана має тривалу історію дослідження. Попри це, й на сьогодні в історіографії немає не лише єдиного підходу до різних аспектів цієї проблеми, але й однотайного розуміння суті реформ імператора Юліана. Тема належним чином забезпечена джерельною базою та різноаспектною науковою літературою, що дало змогу провести ґрунтовне, різнопланове дослідження правління Флавія Клавдія Юліана, повно й усебічно висвітлити й окремі аспекти, і загалом реформи, які він провів, а також віднайти шляхи аналізу джерел з метою реконструкції реальної історії та виявити особливості релігійного розвитку Римської імперії в першій половині IV ст. Своєрідність теми потребувала застосування відповідних методологічних засад; це, зокрема, виявилось в поєднанні загальнонаукових та спеціально-історичних методів дослідження.

2. Раннє осиротіння та дитинство під наглядом Констанція II неминуче позначилося на світогляді імператора Юліана. Християнський імператор та правляча верхівка винищили всіх його родичів. Постійне нав'язування християнського виховання спричинило формування антихристиянської свідомості Юліана. Самоосвіта з ранніх років та виховання під керівництвом євнуха Мардонія стали ключовим фактором у формуванні поглядів імператора. Остаточно приналежність до язичницького віросповідання Юліана сформувалася під час навчання у філософських школах у Нікомедії, Пергамі та Ефесі. Всі ці фактори в комплексі сформували світогляд імператора, на якому ґрунтується його подальша політика.

3. Юліан прийшов на посаду цезаря з філософської школи і зайняв її неохоче, адже він не мав жодного досвіду ані у сфері управління, ані у військовій діяльності. Юліан намагався сам засвоїти такі навички. Він вивчав письмові праці Юлія Цезаря і Плутарха, а також проходив військові тренування.

З'ясовано, що на 355 р. провінція Галлія перебувала у стані занепаду. Були зруйновані стіни близько 45 міст, не враховуючи веж і невеликих фортець. Варвари займали більшість територій провінції і галли залишали міста, в яких вороги ставали таборами. Таке становище в провінції вимагало активних дій з організації протидії германським племенам і адміністративних реформ, які лежали поза компетенцією Юліана. Проте він втручався у сферу повноважень префекта преторія Флоренція і реформував всупереч йому податкову систему в провінції. Він скасував усі позапланові стягнення з населення і простежив, щоб усі належні податки насправді були зібрані, оскільки багаті громадяни могли уникнути плати через підкуп збирачів податків. Зазначені заходи сприяли зростанню надходжень до скарбниці, що допомогло Юліану зменшити податки протягом наступних декількох років.

4. Вперше Юліан дістав змогу виявити свої здібності полководця і адміністратора у провінції Галлія. Важке становище цих земель було спричинене частими набігами варварів та міжусобними конфліктами. Такі обставини вимагали прогресивної і послідовної політики, спрямованої на відновлення провінції. Податкова реформа, проведена в провінції, боротьба з корупцією, особисте втручання у розгляд судових позовів, відбудова міст, відновлення кордону по річці Рейн – все це дало неабиякий досвід для подальшого одноосібного правління. Результати цих дій лягли в основу подальшої реформаторської діяльності в імперії впродовж 361–363 рр.

5. Призначаючи Юліана цезарем, Констанцій II обмежив його повноваження. Як військовий намісник імператора у Галлії, він спочатку не був навіть головнокомандувачем військ. Керувати військами йому було дозволено аж із 357 р. Юліан вів адміністративну політику часто всупереч префекту преторія Флоренцію та бажанню імператора, що викликало обурення у двох останніх. Тому ми можемо стверджувати, що напади персів на сході імперії не були єдиною причиною до відкликання військ із заходу імперії. Завдяки численним перемогам над варварськими племенами, Юліан завоював собі велику повагу війська. У лютому 360 р. армія в Парижі проголосила Юліана Августом. Це була не перша спроба державного перевороту з боку галльського гарнізону римської армії:

Юліан був проголошений Августом ще після здобутої перемоги у битві при Аргентораті (357), але не прийняв тоді цей титул. Неодноразові спроби відмовитися від титулу Августа вказують на те, що Юліан не планував узурпувати владу в імперії. Цього ж разу він не мав змоги відкинути титул Августа.

6. Ставши імператором, Юліан різко обмежив надмірні видатки на утримання імперського двору і поширив практику економного витрачання коштів на усю імперію, зокрема, звільнив велику кількість донощиків – представників римської таємної поліції і кур'єрської служби (*agentes in rebus*), ліквідувавши ці служби повністю, а доставку наказів доручав своїм службовцям, яких він міг контролювати.

З'ясовано, що Юліан провів реформу (*cursus publicus*), яка передбачала заборону використовувати без нагальної потреби державну пошту. Чиновники та християнське духовенство, а також споживачі таких послуг, змушені були оплачувати їх або купувати собі тварин. Користуватися державною поштою можна було лише заради державних справ. Ці заходи імператора мали позитивні наслідки для державної пошти, оскільки зменшилась кількість роз'їздів, і тварин не експлуатували понад норму, а міста, зі свого боку, отримали набагато менше фінансове навантаження на обслуговування служби.

Оцінено значення податкової реформи на загальноімперському рівні. Юліан заборонив чиновникам префекта брати участь у процесі збору податків, повністю передавши ці повноваження куріям. Юліан відмовився від «коронного золота», яке провінції підносили імператору при вступі на престол, встановив низьку податкову ставку і пробачив містам недоїмку за земельним податком, яка накопичилася за тривалий час.

7. Вступ Юліана на імператорський престол був радісною подією для язичників, не виключено, що дуже очікуваною. Він прийшов до влади у надзвичайно складний період історії Римської імперії, час складних протистоянь не лише між язичництвом і християнством, але і в самій християнській Церкві. Спроба відновити позиції язичництва була значною мірою закономірною, йдеться про намагання відновити те, що ще недавно сприймалось як єдино можливе. Зі

вступом у Константинополь, урочисто заявивши про своє зречення християнства, Юліан наказав по всій імперії відновлювати зруйновані і відкривати закриті храми, відправляти в них служіння і зняв заборону жертвопринесень. Чимало храмів, які закрив Констанцій II, були відкриті, і Юліан особисто приносив у них пишні жертви богам.

Доведено, що не відповідають дійсності твердження про жорстокість Юліана щодо християн. Його політика щодо християнства не йде у жодне порівняння з політикою імператорів – справжніх гонителів християн, таких як Діоклетіан. Так само його законодавча діяльність не призвела до появи якогось закону, за яким можна було би стратити християнина лише за те, що він християнин, як це сталося за імператора Траяна. Мабуть, Юліан абсолютно не був зацікавленим у тому, щоб примножувати число мучеників серед християн, саме такий висновок можна зробити після ретельного дослідження джерел християнського та язичницького походження. Він фактично відкрито виступав проти актів насильства щодо християн. Загалом, імператор дотримувався принципу віротерпимості.

8. У IV ст. виникають суперечності у сфері освіти – християнські елементи проникають у традиційні язичницькі школи. На фоні релігійного забарвлення навчання, оскільки у Римській імперії релігія насправді була дуже тісно пов'язана з освітою, виникали конфлікти між переконаннями вчителя та тим, що він викладає. Християнство швидко ставало значною силою, тому християнські вчителі проникали в освітню сферу. Язичництво і християнство ідеологічно протистояли одне одному, в тому числі і в сфері освіти, хоча більшість християн навчалися у язичницьких вчителів. Імператор Юліан свого часу отримав хорошу освіту і знав про такі суперечності у школах з особистого досвіду. Кризу Римської імперії він вбачав насамперед у занепаді традиційної релігії, яка для нього і для язичницької інтелігенції складала основні цінності цієї держави. Вчителі-християни, які тлумачили античних мислителів і навчали, що язичницька релігія є злом, руйнували саме традицію грецької пайдейї та латинської *humanitas*, оскільки останні базувалися на древній релігії. Імператор Юліан був вихований у

цих освітніх традиціях і розумів, що традиційна освіта базувалася на традиційній римській та грецькій релігіях, тому й надавав великого значення саме класичній освіті. Шкільна реформа була спрямована на поліпшення якості освіти, а закон Юліана від 17 червня 362 р., який діяв недовго, не може свідчити про вороже ставлення до християнства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Мовами оригіналів

18. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum*. Berolini : apud Weidmannos, 1910. Vol. I : Lib. XIV–XXV. 387 p.
19. Ammianus Marcellinus. *Rerum gestarum*. Berolini : apud Weidmannos, 1910. Vol. II. Pars I : Lib. XXVI–XXXI. 604 p.
20. *Bibliotheca hagiographica graeca*. 3e édition / Ed. François Halkin. Bruxelles : Société des bollandistes, 1957. Tome 1. xviii, 284 p.
21. Conti S. *Die Inschriften Kaiser Julians*. Stuttgart : Steiner, 2004. xiii, 221 p.
22. Eutropius. *Breviarium ab urbe condita* / Rec. C. Santini. Stutgardia ; Lipsia : Teubner, 1992. 108 p.
23. Gregory of Nazianzus. *The Five Theological Orations of Gregory of Nazianzus* / Ed. A. J. Mason. Cambridge : University Press, 1899. xxiv, 240 p.
24. Libanii. *Opera* / Ed. R. Foerster, Vol. II : *Orationes XII–XXV*. Charleston : Nabu Press, 2010. 586 p.
25. Orosii Pauli. *Adversus paganos. Historiarum libri septem*. Thorunii : Sumptibus Ernesti Lambecii, 1857. 327 p.
26. Philostorgius. *Church History* / transl. With an Introduction and Notes by Philip R. Amidon. Atlanta : Society of Biblical literature, 2007. 312 p.
27. Sextus Aurelius Victor. *Four Histories by Aurelius Victor (Latin Text): de Caesaribus, de Viris Illustribus, Epitome de Caesaribus, de Origine Gentis Romanae*. North Charleston : CreateSpace Independent Publishing Platform, 2016. 130 p.
28. Socrates Scholasticus. *Ecclesiastica Historia* / Ed. R. Hussey, Volume 3. Charleston : Nabu Press, 2011. 616 p.
29. Sozomenus. *The Ecclesiastical History of Sozomenus*. London : Aeterna Press, 2016. 394 p.

30. The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1913. Vol. I : Orations 1–5. xiv, 528 p.
31. The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : The Macmillan CO, 1913. Vol. II : Orations 6–8. Letters to Themistius, To the Senate and People of Athens, To a Priest. The Caesars. Misopogon. 519 p.
32. The Works of the Emperor Julian / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London : William Heinemann ; New York : G. p. Putnam's Sons, 1923. Vol. III : Letters. Epigrams. Against the Galilaeans. Fragments. lxvii, 448 p.
33. Theodoret. The Ecclesiastical History Of Theodoret. Whitefish : Kessinger Publishing, LLC, 2004. 220 p.
34. Theodoretus. Eranistes (English and Greek Edition) / Ed. Gerald H. Ettliger. Oxford : Oxford University Press, 1975. 308 p.
35. Theodosiani Libri XVI Cum Constivtionibvs Sirmondianis Et Leges Novellae Ad Theodosianvm Pertinentes: Consilio Et Avctoritate Academiae Litterarvm Reg (Latin Edition) / Ed. Th.Mommsen, p.Meyer. Charleston : Nabu Press, 2014. 388 p.
36. Zosimus. Historia Nova. Bonnae : E. Weber, 1837. xl, 454 p.

Переклади

37. Ammianus Marcellinus / With an English translation by John C. Rolfe. Vol. I. Cambridge, Mass. : Harvard University Press ; London : William Heinemann, Ltd., 1935. i, 583 p.
38. Ammianus Marcellinus / With an English translation by John C. Rolfe. Vol. II. Cambridge : Harvard University Press ; London : William Heinemann, 1937. vii, 683 p.
39. Ammianus Marcellinus / With an English translation by John C. Rolfe. Vol. III. Cambridge : Harvard University Press ; London : William Heinemann, 1939. ix, 602 p.
40. Eunapius. Lives of the Philosophers and Sophists. // Philostratus and Eunapius. The Lives of the Sophists / With an Eng. trans. by W. C. Wright. London ; Cambridge : Loeb Classical Library, 1921. P. 343–565.

41. Zosimus. *New History* / Transl. with Commentary by Ridley R. T. Canberra : Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. xv, 263 p.
42. Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю. Кулаковского, А. Сонни. М. : АСТ, Ладомир, 2005. 631 с.
43. Григорий Богослов. Собрание творений. В 2 т. / Пер. Моск. дух. акад. (Серия «Классическая философская мысль»). Мн. : Харвест ; М. : АСТ, 2000. Т. 1. Слова. 832 с.
44. Евнапий. Жизни философов и софистов / Пер. с греч. Е. В. Дарк и М. Л. Хорьковой. // Римские историки IV века. М. : Росспэн, 1997. С. 225–296.
45. Евтропий. Краткая история от основания Города / Пер. с лат А. И. Донченко // Римские историки IV в. М. : РОССПЕН, 1997. С. 5–77.
46. Зосим. Новая история (книга III) / Вступительная статья Болгов Н. Н., Литовченко Е. В., пер. с лат. и комментарии Болгова Н. Н. // Проблемы истории, филологии, культуры. М. : Магнитогорск, 2007. Т. XVII. С. 526–568.
47. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 3. С. 225–250.
48. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 1. С. 213–242.
49. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 2. С. 233–259.
50. Император Юлиан. Полное собрание творений. СПб. : Издательский проект «Квадриум», 2016. 1088 с.
51. Император Юлиан. Сочинения / Пер. с древнегр., коммент. Т. Г. Сидаша. СПб. : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2007. 426 с.
52. Либаний. Речи / Пер. с греч. Шестаков С. Казань, 1912. Т. 1. 526 с.
53. Либаний. Речи / Пер. с греч. Шестаков С. Казань, 1916. Т. 2. 572 с.
54. Орозий Павел. История против язычников. Книги I–VII / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленева. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2004. 544 с.

55. Секст Аврелий Виктор. Римские историки IV века / Пер. с греч. Дарк Е. В., Хорькова М. Л. ; пер. с лат. Донченко А. И., Соколова В. С. М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. С. 77–179.
56. Созомен Э. Церковная история Эрмия Созомена Саламинского. СПб., 1851. XXXIV + 636 с.
57. Сократ Схоластик. Церковная история. Пер. СПбДА под ред. Кривушина И. В. М. : РОССПЭН, 1996. 368 с.
58. Феодорит, еп. кирский. Церковная история. // Пер. с греч. М. : Изд-во «Российская политическая энциклопедия» ; Православное товарищество «Колокол», 1993. 239 с.
59. Филосторгий, Сокращение «Церковной истории». Пер. с древнегреч. В. А. Дорофеевой // Церковные историки IV–V веков. / Сост. Высокий М. Ф., Тимофеев М. А. Пер. с лат. Высокого М. Ф., Дорофеевой В. А. Пер. с древнегреч. Дорофеевой В. А. Комментар., указ. Высокого М. Ф. Научная статья, коммент. Тимофеева М. А. М. : РОССПЭН, 2007. С. 187–262.
60. Юлиан. К совету и народу афинскому / Пер. Грабарь-Пассек М. Е. // Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства. М. – Л. : Наука. 1964. / Отв. ред. Грабарь-Пассек М. Е. 236 с.
61. Юлиан. Против христиан, кн. I, II, III [отрывки]. Пир, или Цезари / Пер. А. Б. Рановича. // Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. М : Издательство политической литературы, 1990. С. 399–436.

Нумізматичні джерела

62. Akerman J. Y. A descriptive catalogue of rare and unedited Roman coins from the earliest period of the roman coinage, to the extinction of the empire under Constantinus Paleologos. In two volumes. Vol. 2. London : Effingham Wilson, 1834. 512 p.

63. Cohen H. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain communément appelées médailles impériales. 2. éd. Graz : Akademische Druck-u. Verlagsanstalt, 1955. Tom VIII. P. 41–64.
64. Grueber H. A., Poole R. S. Roman medallions in the British Museum. London : The Trustees, 1874. 154 p.
65. Kent J. The Roman imperial coinage. Vol. 8 : The family of Constantine I, A.D. 337–364. London : Spink & Son, 1981. xlix, 605 p.

ЛІТЕРАТУРА

Наукові монографії, статті

66. Абрамзон М. Г. Монеты как средство пропаганды официальной политики Римской империи. М., 1995. 656 с.
67. Аллар П. Христианство и Римская империя от Нерона до Феодосия : [Пер. с фр.] / Соч. Поля Аллара. СПб. : Синод. тип., 1898. VI + 292 с.
68. Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 3-е. М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. 472 с.
69. Алфионов Я. И. Император Юлиан и его отношение к христианству. Изд. 2-е. М. : Типография Э. Лисснер и Ю. Роман, на Арбате, дом Каринской, 1880. 470 с.
70. Бенуа-Мешен Ж. Император Юлиан, или Опаленная мечта. / Перевод с французского Э. М. Драйтовой. Предисловие М. В. Бибикова. // Жизнь замечательных людей. Вып. 813. М. : Молодая Гвардия, 2001. 270 с.
71. Бердников И. С. Государственное положение религии в Римской империи. До Константина Великого. Т. 1. Казань, 1881. 566 с.
72. Биск И. Я. Методология истории: курс лекций / И. Я. Биск. Иваново : Иван. гос. ун-т, 2007. 236 с.
73. Болгов Н. Н., Литовченко Е. В. Зосим. Новая история (книга III). Вступительная статья, перевод и комментарии. *Проблемы истории, филологии, культуры*. М. : Магнитогорск, 2007. Т. XVII. С. 526–568.

74. Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви (в 4-х т.). Т. II : История церкви в период Константина В. Под ред. Бриллиантова А. – Посмертное издание. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1910. 474 с.
75. Брачев В. С. Судьба профессора Н. Н. Розенталя (1892–1960). *НИИР*. 2013. №3 (8). С. 145–160.
76. Буасье Г. Падение язычества : Исследование последней религиозной борьбы на Западе в 4 веке : Перевод с французского / Пер. под. ред., с предисл. М. С. Корелин. М. : К. Т. Солдатенков, 1892. 584 с.
77. Васюрина А. О. Пізньюантична риторика : постать Лібанія на перехресті часів. *Світогляд – Філософія – Релігія* : зб. наук. праць. Вип. 7. Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2014. С. 77–86.
78. Ведешкин М. А. Позднеримское законодательство о язычниках, храмах и жертвоприношениях / Пер. с лат. М. А. Ведешкин. Император Юлиан. Полное собрание творений. СПб. : Квадривиум, 2016. С. 792–816.
79. Ведешкин М. А. Правовой статус язычников и языческих культов в Римской империи IV–VI вв. : законодательство и практика. Император Юлиан. Полное собрание творений. СПб. : Квадривиум, 2016. С. 749–791.
80. Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации восточноримского города (на примере Газы Палестинской). *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2013. № 1. Т. 25. С. 11–18.
81. Ведешкин М. А. Когда я вышел уже из детского возраста, мой путь лежал через труды Платона и Аристотеля : Аристотель и перипатетическая традиция в куррикулуме Юлиана Отступника. *История философии*. 2017. Т. 22. № 2. С. 20–28.
82. Ведешкин М. А. Кодекс Феодосия «О язычниках, жертвоприношениях и храмах» / Пер. с лат. и комм. М. А. Ведешкин. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика. 2013. № 15. Выпуск 27. С. 38–47.
83. Ведешкин М. А. Языческая аристократия Рима и христианство (312–380 гг.). *Классическая и византийская традиция*. 2013. С. 92–98.

84. Вишняков А. В. Император Юлиан Отступник и литературная полемика с ним св. Кирилла архиепископа Александрийского, в связи с предшествующей историей литературной борьбы между христианами и язычниками. Симбирск : Губернская Типография, 1908. 246 с.
85. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 2 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. 576 с.
86. Гиббон Э. История упадка и разрушения Великой Римской империи : Закат и падение Римской империи : В 7 т. Т. 3 / Пер. с англ. М. : Книжный клуб, 2008. 624 с.
87. Дмитриев В. А. Юлиан Отступник : человек и император. *Метаморфозы истории. Альманах*. Выпуск II. ПГПИ, Вена-Псков, 2002. С. 246–258.
88. Доддс Э. Р. Язычник и христианин в смутное время: Некоторые аспекты религиозных практик в период от Марка Аврелия до Константина / Пер. с англ. А. Д. Пантелеева и А. В. Петрова ; общ. ред. Ю. С. Довженко. СПб. : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. 320 с.
89. Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Е. Доманська ; пер. з польск. та англ. В. Склокіна ; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. К. : Ніка-Центр, 2012. 264 с.
90. Донченко А. И., Высокий М. Ф., Хорьков М. Л. Последние историки великой империи // Римские историки IV века. М. : РОССПЭН, 1997. С. 297–319.
91. Жураковский Г. Е. Очерки по истории античной педагогики. М. : Учпедгиз, 1940. 471 с.
92. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. Львів : ЛОНМІО, 1996. 96 с.
93. Зашкільняк Л. О. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів : Львівський державний університет ім. Ів. Франка, 1999. 227 с.
94. Ибатуллин Р. У. Из истории персидской кампании Юлиана (рейд Себастиана и Прокопия). *ANTIQVITAS AETERNA*. Поволжский антиковедческий журнал. Вып. 2 : Война, армия и военное дело в античном мире. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 2007. С. 182–185.

95. Карташев А. В. Вселенские соборы. Минск : Харвест, 2008. 410 с.
96. Колесник І. І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії. *Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). Харків : Інститут історії України НАН, 1995. С. 42–47.
97. Кривушин И. В. Загадка Сократа Схоластика : Юлиан и его время. *Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени* / под. ред. Г. Е. Лебедевой. СПб. : Издательство СПбГУ, 1996. Выпуск 1. С. 47–56.
98. Маркасова Е. В., Новиков А. А. Императоры Константин I, Констанций II и Юлиан в старообрядческой рукописи «Сказание о Константине Великом, Констанции и Юлиане Отступнике». *Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени* / под. ред. Г. Е. Лебедевой. СПб. : Издательство СПбГУ, 1996. Выпуск 1. С. 99–103.
99. Маркович М. М. Адміністративна політика цезаря Юліана у Галлії в 355–361 рр. *Научные труды SWorld*. Вып. 3 (44). Том 5. Иваново : Научный мир, 2016. С. 63–67.
100. Маркович М. М. Микола Розенталь – дослідник релігійної політики імператора Юліана. *II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії»*. Матріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич. За наук. ред. професора Олега Петречка, доцента Володимира Галика. Дрогобич : Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД». С. 145–148.
101. Маркович М. М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петречко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 40. С. 197–209.

102. Маркович М. М. Паризьке проголошення Юліана Августом (лютий 360 р.). *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич : Посвіт, 2017. Вип. 3. С. 6–11.
103. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана 363 р. М. *LAUREA II. Античний мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*, к 90-летию со дня рождения. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2017. С. 38–41.
104. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана в 363 р. *Гілея : науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 119 (4). С. 111–114.
105. Маркович М. М. Релігійна політика імператора Юліана щодо християн. *Фундаментальні та прикладні дослідження : сучасні науково-практичні рішення і підходи* : збірник матеріалів II-ої Міжнародної науково-практичної конференції / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. Баку ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2017. С. 73–74.
106. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* / [редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 81–87.
107. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 24–25 березня 2016 року) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький]. Ченстохова ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 52–54.
108. Маркович М. М. Релігійна свідомість римського суспільства у добу правління Юліана Відступника. *Гуманізм. Людина. Свідомість* : Матеріали 27-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2015 р.) / Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), О. А. Ткаченко, В. В. Лімонченко.

- Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2015. С. 123–126.
109. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми історії і археології України* : Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвященої 125 – летию професора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 ноября 2016 г.). Харьков : ООО «НТМТ», 2016. С. 37–38.
110. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 38. С. 234–245.
111. Маркович М. М. Реформаторська діяльність імператора Юліана. *Научные труды SWorld*. Вип. 47. Том 5. Иваново : Научный мир, 2017. С. 49–56.
112. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Розвиток сучасної освіти і науки : результати, проблеми, перспективи* : тези III-ї Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 26–27 березня 2015 року) / [редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 85–86.
113. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *LAUREA I. Античний мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 89–92.
114. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 36. С. 133–143.
115. Миллар Ф. Восстановление Иерусалимского храма. *ВДИ*. 2008. № 1. С. 19–37.

116. Мининков Н. А. *Методология истории : пособие для начинающего исследователя* / Отв. ред. И. М. Узнародов. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2004. 252 с.
117. Моммзен Т. *История римских императоров* / пер. Т. А. Орестовой. СПб. : Ювента, 2002. 628 с.
118. Пак Е. А. Религиозная политика Юлиана Отступника. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. СПб. : Центр антиковедения СПбГУ, 2010. С. 363–386.
119. Пак Е. А. Традиция о мучениках времен императора Юлиана Отступника. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. 2010. № 3. С. 122–129.
120. Парфенов И. Д. *Методология исторической науки. Курс лекций*. Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2001. 172 с.
121. Петречко О.М. *Суспільно-політичний розвиток Римської Імперії в I – на поч. III ст. н.е. : від «відновленої» Республіки до сенатської монархії*. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 396 с.
122. Поснов М. Э. *История Христианской Церкви*. Holy Trinity Orthodox School, 2002. 340 с.
123. Разин Е. А. *История военного искусства, в 3-х т. : Том 1. История военного искусства XXXI в. до н. э. – VI в. н. э.* СПб. : Полигон, 1999. 560 с.
124. Розенталь Н. Н. Религиозно-политическая идеология Зосима. *«Древний мир : сборник статей в честь академика В. В. Струве»*. М. : Издательство восточной литературы, 1962. С. 611–617.
125. Розенталь Н. Н. Социальные основы языческой реакции императора Юлиана. *Известия Академии Наук СССР*. Серия истории и философии. № 5. 1945. С. 387–391.
126. Розенталь Н. Н. *Юлиан Отступник (Трагедия религиозной личности)*. Петроград : Гос. учебно-практ. школа-тип. им. тов. Алексева, 1923. 112 с.
127. Ростовцев М. И. *Общество и хозяйство в римской империи*. Т. II. СПб. : Наука, 2000. 412 с.

128. Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории. М. : Политиздат, 1987. 336 с.
129. Светлов Р. В. Юлиан Отступник и его «Письмо к общине иудеев». *Вопросы философии*. М. : Издательство «Наука», 2017. № 3. С. 154–162.
130. Стучевский И. А. Юлиан-Отступник. *Вопросы истории*. 1968. № 1. С. 216–220.
131. Тальберг Н. Д. История христианской Церкви. Часть 1. М. : Св.-Тихоновский богословский ин-т, 2000. 170 с.
132. Тюленев В. М. Орозий и его «История против язычников» / Орозий Павел. История против язычников. Книги I—VII / Пер. с лат., вступ. ст., коммент. и указатель В. М. Тюленева. СПб. : «Издательство Олега Абышко», 2004. С. 5–80.
133. Утченко С. Л. Всемирная история. Том 2. Ред. А. Белявский, Л. Лазаревич, А. Монгайт. М. : Государственное издательство политической литературы, 1956. 900 с.
134. Фурман Д. Е. Борьба императора Юлиана с коррупцией государственного аппарата. *Вестник Московского университета*. 1968. № 6. С. 65–71.
135. Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 1. С. 213–242.
136. Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 3. С. 225–250.
137. Фурман Д. Е. Император Юлиан. Письма / Пер. Д. Е. Фурмана под ред. А. Ч. Козаржевского. *ВДИ*. 1970. № 2. С. 233–259.
138. Холл С. Дж. Учение и жизнь ранней церкви / Пер. с англ. Новосибирск : Посох, 2000. 324 с.
139. Шайд Дж. Религия римлян / Пер. с фр. О. П. Смирновой. М. : Новое издательство, 2006. 280 с.
140. Эвола Ю. Император Юлиан. *Традиция и Европа*. Тамбов, 2009. С. 25–28.
141. Adler M. The Emperor Julian and the Jews. *The Jewish Quarterly Review*. 1893. № 4. Vol. 5. P. 591–651.

142. Alföldi A. Some Portraits of Julianus Apostata. *American Journal of Archaeology*. 1962. № 4. Vol. 66. P. 403–407.
143. Allard P. Le christianisme et l'empire romain de Néron à Théodose. Paris : V. Lecoffre, 1908. xii, 333 p.
144. Anton J.P. Theourgia – Demiourgia : A Controversial Issue in Hellenistic Thought and Religion // Neoplatonism and gnosticism / Ed. R. Wallis, J. Bregman. Albany : State University of New York Press, 1992. P. 9–32.
145. Armstrong D. A Pagan Modern? *Arion : A Journal of Humanities and the Classics*. 1964. № 4. Vol. 3. P. 137–146. – Reviewed Work: Julian the Apostate by Gore Vidal. Brown : New York, 1997. 503 p.
146. Athanassiadi P. Julian and Hellenism : an intellectual biography. Oxford : Clarendon Press, 1981. vii, 245 p.
147. Barlow J., Brennan P. Tribuni Scholarum Palatarum c. A. D. 353–64 : Ammianus Marcellinus and the Notitia Dignitatum. *CQ*. 2001. № 1. Vol. 51. P. 237–254.
148. Barnes T.D. Athanasius and Constantius : theology and politics in the Constantinian empire. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1993. xviii, 343 p.
149. Barnes T. D. A Law of Julian. *CPh*. 1974. № 4. P. 288–291.
150. Barnes T. D. Statistics and the Conversion of the Roman Aristocracy. *JRS*. Vol. 85. P. 135–147.
151. Belayche N. Deus deum... summorum maximus (Apuleius): ritual expressions of distinction in the divine world in the imperial period // One god : pagan monotheism in the Roman Empire / edited by Stephen Mitchell and Peter van Nuffelen. Cambridge ; Cambridge University Press, 2010. P. 141–166.
152. Benoist-Méchin J. Kaiser Julian : oder der verglühte Traum. Frankfurt (Main) : Societäts-Verlag, 1979. 295 p.
153. Bevan G. Roman Imperial Policy from Julian to Theodosius by R. Malcolm Errington. *Phoenix*. 2009. № 1/2. Vol. 63. P. 204–206. – Reviewed Work : Errington M. R. Roman imperial policy from Julian to Theodosius. – Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. xii, 336 p.

154. Bidez J. La vie de l'empereur Julien. Paris : Société d'édition "Les Belles lettres", 1930. x, 408 p.
155. Bielas L. Apostazja cesarza Juliana w świadectwach antycznych pisarzy i w nowożytnej historiografii. Kraków : WAM, 2002. 251 s.
156. Bird H. W. Eutropius : His Life and Career. *EMC*, 1988. vol. 32, № 01. P. 51–60.
157. Bird H. W. Introduction // Liber de Caesaribus of Sextus Aurelius Victor ; translated with an introduction and commentary by H.W. Bird. Liverpool : Liverpool University Press, 1994. P. vii–xvii.
158. Bird H. W. Julian and Aurelius Victor. *Latomus*. Fasc. 4. 1996. T. 55. P. 870–874.
159. Bird H. W. Sextus Aurelius Victor : a historiographical study. Liverpool, Great Britain : F. Cairns, 1984. ix, 175 p.
160. Bischoff B., Nörr D. Eine unbekannte Konstitution Kaiser Julians (c. Juliani de postulando). Mit Verwendung nachgelassener Notizen von Mariano San Nicolò. München : Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1963. 57 p.
161. Blockley R. C. Ammianus Marcellinus on the Battle of Strasburg : Art and Analysis in the «History». *Phoenix*. Winnipeg, 1977. № 3. Vol. 31. P. 218–231.
162. Blockley R. C. Constantius Gallus and Julian as Caesars of Constantius II. *Latomus*. 1972. Fasc. 2. T. 31. P. 433–468.
163. Blockley R. C. Tacitean Influence upon Ammianus Marcellinus. *Latomus*. 1973. Fasc. 1. T. 32. P. 63–78.
164. Blockley R. C. The Panegyric of Claudius Mamertinus on the Emperor Julian. *AJPh*. 1972. № 3. Vol. 93. P. 437–450.
165. Boeft J. den, Drijvers J. W., Hengst, D. den, Teitler H. C. Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXV. Leiden ; Boston ; Köln, 2005. xxvi, 415 p.
166. Boissier G. La Fin du paganisme ; étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle. T. I. Paris : Hachette, 1891. 462 p.

167. Boissier G. *La Fin du paganisme ; étude sur les dernières luttes religieuses en occident au quatrième siècle*. T. II. Paris : Hachette, 1894. 452 p.
168. Bowersock G. W. *Julian the Apostate*. Cambridge : Harvard University Press, 1978. xii, 135 p.
169. Bringman K. *Kaiser Julian*. Darmstadt : Primus, 2004. 260 p.
170. Browning R. *The Emperor Julian*. Reprint. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1978. xii, 256 p.
171. Buck D. F. On Two lacunae in Zosimus' New History. *CQ*. 1999. № 1. Vol. 49. P. 342–344.
172. Buzási G. Julian's himn to king Helios. *Reviewed Work : Mastrocinque. Guliano l'Apostata : Discorso su Helios re*. *CR*. 2016. № 1. Vol. 66. P. 100–102.
173. Cameron A. M. Agathias and Cedrenus on Julian. *JRS*. 1963. Vol. 53. P. 91–94.
174. Cameron A. *The last pagans of Rome*. New York, N.Y. : Oxford University Press, 2013. x, 878 p.
175. Casiday A., Norris F.W. Introduction // *CHC*. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 1–8.
176. Chadwick H. *The Church in Ancient Society: From Galilee to Gregory the Great*. Front Cover. Oxford : Oxford University Press, 2001. 730 p.
177. Christie F. A. Review. *AHR*. 1906. № 3. Vol. 11. P. 631–633. – *Reviewed Work : Julian the Apostate* by Gaetano Negri. New York : Charles Scribner's Sons, 1905. Two vols. xxxiv, 320 p. ; vi, 321–636 p.
178. Clark G. *Christianity and Roman Society. Key Themes in Ancient History*. Edited by – P. A. Cartledge and – P. D. A. Garnsey. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. xii, 137 p.
179. Cohen S. J. Julian the Apostate. *The Sewanee Review*. 1915. № 1. Vol. 23. P. 14–35.
180. Cook J. G. *The Interpretation of the New Testament in Greco-Roman Paganism. Studies and Texts in Antiquity and Christianity 3 / ed.: Christoph Marksches*. Tübingen : Mohr-Siebeck, 2000. 385 p.

181. Cribiore R. Libanius the Sophist. Rhetoric, reality, and religion in the fourth century. Ithaca – London : Cornell University Press, 2013. x, 260 p.
182. Di Maio M. The transfer of the remains of the emperor Julian from Tarsus to Constantinople. *Byzantion*. 1978. № 1. Vol. 48. P. 43–50.
183. Downey G. The Emperor Julian and the Schools. *The Classical Journal*. 1957. № 3. Vol. 53. P. 97–103.
184. Drake H. A. Reviewed Work : Athanasius and Constantius : Theology and Politics in the Constantinian Empire by Timothy D. Barnes. *AHR*. 1994. № 5. Vol. 99. P. 1667.
185. Drijvers J. W. Decline of Political Culture: Ammianus Marcellinus' Characterization of the Reigns of Valentinian and Valens. In Brakke D, Deliyannis D, Watts E, editors, *Shifting Cultural Frontiers in Late Antiquity*. Farnham : Ashgate Publishing, 2012. P. 85–97.
186. Drijvers J. W. The power of the cross : celestial cross appearances in the fourth century // *The power of religion in late antiquity* / edited by Andrew Cain and Noel Lenski. Farnham, Surrey, England : Ashgate Pub., 2009. P. 237–248.
187. Dzielska M. Sosipatra – zapomniana filozofka z Pergamonu / M. Dzielska. *Damnatio memoriae w europejskiej kulturze politycznej*; pod redakcją R. Gałaj-Dempniak, D. Okoń, M. Semczyszyn. Szczecin : Instytut Pamięci Narodowej, 2011. S. 105–113.
188. Edbrooke R. O. The Visit of Constantius II to Rome in 357 and Its Effect on the Pagan Roman Senatorial Aristocracy. *AJPh*. 1976. № 97. P. 40–61.
189. Edwards M. J. Ammianus as Historian. *CR*. 1994. № 1. Vol. 44. P. 60–61. – Reviewed Work : *Cognitio Gestorum : The Historiographic Art of Ammianus Marcellinus* by Boeft J. den ; Hengst D. Den ; Teitler H. C. Amsterdam, Oxford, New York and Tokyo : Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, 1992. ix, 130 p.
190. Elm S. The letter collection of the Emperor Julian // *Late antique letter collections : a critical introduction and reference guide* / edited by Cristiana Sogno, Bradley K. Storin, and Edward J. Watts. Oakland : University of California Press, 2017. P. 54–68.

191. Elm S. *Sons of Hellenism, fathers of the church : Emperor Julian, Gregory of Nazianzus, and the vision of Rome*. Berkeley : University of California Press, 2012. xviii, 553 p.
192. Elsee C. *Neoplatonism in Relation to Christianity. An essay*. Cambridge : at the University Press, 1908. Vol. I. vii, 144 p.
193. Errington M. R. *Roman imperial policy from Julian to Theodosius*. Chapel Hill : The University of North Carolina Press, 2006. xii, 336 p.
194. Esler P. F. *The Early Christian World. Volume I–II*, Routledge, 2004. 1342 p.
195. Fornara C. W. *Julian's Persian Expedition in Ammianus and Zosimus*. *JHS*. 1991. Vol. 111. P. 1–15.
196. Fowden G. *Polytheist religion and philosophy*. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 538–561.
197. Fox R. J. L. *The Itinerary of Alexander : Constantius to Julian*. *CQ*. 1997. № 1. Vol. 47. P. 239–252.
198. Frendo D. *Dangerous Ideas : Julian's Persian Campaign, Its Historical Background, Motivation, and Objectives*. *Bulletin of the Asia Institute*. 2007. New Series. Vol. 21 P. 79–96.
199. Gardner A. *Julian, philosopher and emperor and the last struggle of paganism against Christianity*. New York, G.P. Putnam's Sons, 1895. xx, 364 p.
200. Gilliard F. D. *The Birth Date of Julian the Apostate*. *California Studies in Classical Antiquity*. 1971. Vol. 4. P. 147–151.
201. Goffart W. *Did Julian Combat Venal Suffragium? A Note on CTh 2. 29. 1*. *CPh*. 1970. № 3. Vol. 65. P. 145–151.
202. Greenlee C. L. *An Introduction to Libanius*. *CR. New Series*. 2016. № 1. Vol. 66. P. 102–104. – Reviewed Work : *Libanius. A Critical Introduction* by Van Hoof L. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. xvi, 387 p.
203. Greenlee C. L. *Libanius*. *CR. New Series*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 99–101. – Reviewed Work : *Libanius the Sophist* by Cribiore R. London : Cornell University Press, 2013. x, 260 p.

204. Hardy B. C. The Emperor Julian and His School Law. *Church History*. 1968. № 2. Vol. 37. P. 131–143.
205. Head C. The Emperor Julian. Boston : Twayne Publishers, 1976. 229 p.
206. Hooper F., Schwartz M. Roman Letters : History From A Personal Point Of View. Detroit : Wayne State University Press, 1991. 338 p.
207. Humphries M. Julian. *CR*. New Series. 2007. № 1. Vol. 57. P. 194–195. – Reviewed Work : Les Idées politiques et le gouvernement de l’empereur Julien by P. Renucci. Brussels : Editions Latomus, 2000. 537 p.
208. Humphries M. Review. *CR*. New Series. 2001. № 2. Vol. 51. P. 435–436. – Reviewed Work : Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries by R. MacMullen. New Haven and London : Yale University Press, 1997. vi, 282 p.
209. Hunt D. Ammianus XXI. *CR*. New Series. 1996. № 2. Vol. 46. P. 253–254. – Reviewed Work : Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus by Boeft J. Den ; Drijvers J. W. ; Hengst, D. den ; Teitler H. C. Groningen : Egbert Forsten, 1991. xiv, 344 p.
210. Hunt D. Ammianus. *CR*. 1998. № 1. Vol. 48. P. 60–63. – Reviewed Works : Ammien Marcellin : Histoire by J. Fontaine, E. Frézouls, J.-D. Berger. Paris : Les Belles Lettres, 1996. lxxviii, 358 p. Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus Buch XX-XXI: Teil III : Die Konfrontation by J. Szidat. Stuttgart : Franz Steiner, 1996. 286 p.
211. Hunt D. Julian. *CAH*². Cambridge : Cambridge University Press, 1998. Vol. XIII. P. 44–77.
212. Jones T. B. Review. *AHR*. 1949. № 2. Vol. 54. P. 341–342. – Reviewed Work : The Greater Roman Historians by M. L. W. Laistner. Berkeley : University of California Press, 1947. ix, 196 p.
213. Juneau J. Pietas and Politics : Eusebia and Constantius at Court. *CQ*. 1999. № 2. Vol. 49. P. 641–644.
214. Kaegi W. E. Review. *AHR*. 1979. № 1. Vol. 84. P. 130–131. – Reviewed Work : Julian the Apostate by G. W. Bowersock. Cambridge : Harvard University Press, 1978. xii, 135 p.

215. Kaegi W. E. The Emperor Julian at Naissus. *L'Antiquité Classique*. 1975. Fasc. 1. T. 44. P. 161–171.
216. Kaldellis A. Julian, the Hierophant of Eleusis, and the Abolition of Constantius' Tyranny. *CQ*. 2005. № 2. Vol. 55. P. 652–655.
217. Kelly C. Review. *CR*. New Series. 1997. № 2. Vol. 47. P. 436. – Reviewed Work: From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views. A Source History by S. N. C. Lieu, D. Montserrat. London : Routledge, 1996. xxi, 285 p.
218. Kelly G. Late Roman Pagans. *CR*. New Series. 2015. № 1. Vol. 65. P. 230–233. – Reviewed Work : The Last Pagans of Rome by Cameron Alan. New York : Oxford University Press, 2011. xii, 878 p.
219. Kelly G. Late Roman Pagans. Reviewed Work : Cameron A. The Last Pagans of Rome. *CR*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 230–231.
220. Kelly G. The New Rome and the Old : Ammianus Marcellinus Silences on Constantinople. *CQ*. 2003. № 2. Vol. 53. P. 588–607.
221. Kent J. P. C. An introduction to the coinage of Julian the Apostate (A. D. 360–3). *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*. 1959. Sixth Series. Vol. 19. P. 109–117.
222. Kenney J. P. One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire (review). *JECS*, vol. 19 no. 3, 2011. P. 482–484.
223. Kirsch J. God against the gods : the history of the war between monotheism and polytheism. New York : Viking Compass, 2004. xii, 336 p.
224. Kokoszko M. Teozofia cesarza Juliana Apostaty. *Acta Universitatis lodziensis : Folia Historica*. 1992. № 44. S. 39–51.
225. Krawczuk A. Julian Apostata. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1988. 262 s.
226. Kupis B. Religie starożytnego Rzymu. T. 2. Warszawa : Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, 1991. 248 s.
227. Leadbetter B. From Constantine to Theodosius (and beyond). The Early Christian World / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 258–293.
228. Lenski N. Failure of empire : Valens and the Roman state in the fourth century A.D. Berkeley : University of California Press, 2002. xiv, 454 p.

229. Leszka M. Wątki pogańskie i chrześcijańskie w propagandzie uzurpatorów we wschodniej części Imperium Rzymskiego w IV–V w. *Przegląd nauk historycznych*. 2015. R. XIV, Nr 1. S. 157–171.
230. Liebeschuetz J. H. W. G. *Continuity and Change in Roman Religion*. Oxford : Clarendon Press, 1979. xv, 359 p.
231. Lieu S. N. C. Julian as Emperor. *CR. New Series*. 1996. № 2. Vol. 46. P. 323–325. – Reviewed Work : *Städte und Steuern in der Politik Julians. Untersuchungen zu den Quellen eines Kaiserbildes* by E. Pack. Brussels : Revue d'Etudes Latines, 1986. 420 p.
232. Lieu S. N. C., Montserrat D. *From Constantine to Julian : Pagan and Byzantine Views, A Source History*. London : Routledge, 1996. xxi, 285 p.
233. Löhr W. *Western Christianities // CHC. Volume 2. Constantine to c.600*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 9–51.
234. MacMullen R. *Christianity and paganism in the fourth to eighth centuries*. New Haven, Conn. : Yale University Press, 1997. vi, 282 p.
235. Majercik R. Chaldean Triads in Neoplatonic Exegesis : Some Reconsiderations. *CQ*. 2001. № 1. Vol. 51. P. 265–296.
236. Maksymiuk K. *Geography of Roman-Iranian wars. Military operations of Rome and Sasanian Iran*. Siedlce, 2015. 143 p.
237. Mattingly H. Ammianus Marcellinus. *CR*. 1948. № 2. Vol. 62. P. 84–86. – Reviewed Work : *The Historical Work of Ammianus Marcellinus* by E. A. Thompson. Cambridge : University Press, 1947. xii, 145 p.
238. Millar F. *Empire and City, Augustus to Julian : Obligations, Excuses and Status*. *JRS*. 1983. Vol. 73. P. 76–96.
239. Momigliano A. The lonely historian Ammianus Marcellinus. *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia*. 1974. № 4. Serie III. Vol. 4. P. 1393–1407.
240. Morley C. Beyond the Digression : Ammianus Marcellinus on the Persians. *Journal of Ancient History and Archaeology*. 2016. № 3.4. P. 10–25.

241. Morley N. Ammianus. *CR. New Series*. 2000. № 1. Vol. 50. P. 85–87. – Reviewed Work : Ammianus Marcellinus and the Representation of Historical Reality by T. D. Barnes. Ithaca and London : Cornell University Press, 1998. xiv, 290 p.
242. Musiał D. Rola Asklepiosa w koncepcji religijnej Juliana Apostaty. *Meander*. 1985. 40/3. S. 75–83.
243. Naudé C. P. T. Battles and sieges in Ammianus Marcellinus. *Acta Classica*. 1958. Vol. 1 P. 92–105.
244. Neander A. The emperor Julian and his generation. An historical picture. Translated by G.V. Cox. London : J.W. Parker, 1850. xiv, 180 p.
245. Neander A. Ueber den Kayser Julianus und sein Zeitalter : ein historisches Gemälde. Leipzig : F. Perthes, 1812. iv, 172 p.
246. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. 320 p.
247. Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. II. New York : Scribner, 1905. 321–636 p.
248. Neil B. Towards defining a Christian culture : The Christian transformation of classical literature // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 317–342.
249. Nicholson O. The «pagan Churches» of Maximinus Daia and Julian the Apostate. *The Journal of Ecclesiastical History*. 1994. № 1. Vol. 45. P. 1–10.
250. Nixon C. E. V. Julian. *CR. New Series*. 2008. № 1. Vol. 58. P. 239–241. – Reviewed Work : Julian. Kaiser, Gott und Christenhasser by K. Rosen. Stuttgart : Klett-Cota, 2006. 569 p.
251. Nock A. D. Conversion : The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo. Oxford : Oxford University Press, 1933. xix, 309 p.
252. Norris F.W. Greek Christianities // CHC. Volume 2. Constantine to c.600. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. P. 70–117.
253. O'Donnell J. The demise of paganism. *Traditio*. 1979. Vol. 35. P. 45–88.
254. Olszaniec S. Julian Apostata jako reformator religijny. Kraków : Nomos, 1999. 186 s.

255. Pack E. Städte und Steuern in der Politik Julians : Untersuchungen zu den Quellen eines Kaiserbildes. Bruxelles : Latomus, Revue d'études latines, 1986. 420 p.
256. Pająkowska A. Julian Apostata przeciw Galilejczykom (Imperatoris Iuliani contra Galilaeos). Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2012. 94 s.
257. Pająkowska A. Imperatoris Iuliani Epistula ad curiam et populum Atheniensem (List do rady i ludu ateńskiego). Poznań : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2006. 49 s.
258. Piechocka-Kłós M. Opis śmierci Juliana Apostaty w wybranych źródłach chrześcijańskich i pogańskich (IV-V w.). *Studia Warmińskie*. 2014. 51. S. 341–352.
259. Pilar Garsia Ruiz M. Review. *CR. New Series*. 2011. № 2. Vol. 61. P. 639 – Reviewed Work : Julian the Apostate by S. Tougher. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. xviii, 201 p.
260. Potter D. S. The Roman Empire at bay, AD 180-395. London : Routledge, 2014. xxiv, 767 p.
261. Potter D. The Transformation of the Empire : 235–337 CE // A Companion to the Roman Empire / edited by David S. Potter. Oxford : Blackwell Publishing, 2006. P. 153–176.
262. Quiroga A. Libanius. *CR. New Series*. 2008. № 2. Vol. 58. P. 431–432. – Reviewed Work : The School of Libanius in Late Antique Antioch by R. Cribiore. Princeton and Oxford : Princeton University Press, 2007. xiv, 360 p.
263. Quiroga-Puertas A. J. In Hecate's Realm: a note on Sozomen, Hist. Eccl. 7.23. *CQ*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 427–433.
264. Rankin D. Arianism. The Early Christian World / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 975–1001.
265. Reale G. A History of Ancient Philosophy, Vol. IV : The Schools of the Imperial Age / With an English translation by Catan J. R. Albany : State Univ of New York Press, 1990. 574 p.

266. Rendall G. *The Emperor Julian : paganism and Christianity, with genealogical, chronological and bibliographical appendices.* Cambridge : Deighton, Bell, and Co., 1879. xii, 299 p.
267. Renucci P. *Les idées politiques et le gouvernement de l'empereur Julien.* Bruxelles : Latomus, 2000. 537 p.
268. Ricciotti G. *Julian the Apostate.* Translated by M. Joseph Costelloe. Milwaukee : Bruce Pub. Co. 1960. 275 p.
269. Ricciotti G. *L'imperatore Giuliano l'Apostata secondo i documenti.* Milano : Mondadori, 1956. 346 p.
270. Ridley R. T. *Introduction // Zosimus. New History / Transl. with Commentary by Ridley R. T.* Canberra : Australian Association for Byzantine Studies, University of Sydney, 1982. P. xi–xv.
271. Ridley R. T. *Notes on Julian's Persian Expedition (363).* *Historia : Zeitschrift für Alte Geschichte.* 1973. № 2. Vol. 22. P. 317–330.
272. Ridley R.T. *Zosimus the historian.* *Byzantinische Zeitschrift.* 2009. Vol. 65.2. P. 277–302.
273. Rike R. L. *Apex omnium : religion in the Res gestae of Ammianus.* Berkeley : University of California Press, 1987. xiii, 150 p.
274. Rohrbacher D. *The historians of late antiquity.* London ; Routledge, 2002. viii, 324 p.
275. Romer F. E. *Review.* *AHR.* 1980. № 1. Vol. 85. P. 96–97. – Reviewed Work : *The Emperor Julian by Robert Browning.* Reprint. Berkeley and Los Angeles : University of California Press, 1978. xii, 256 p.
276. Rosen K. *Constantin der Grosse, die Christen und der Donatistenstreit 312-314 : eine Untersuchung zu Optatus von Mileve, Appendix V, und zum Verhältnis von Staat und Kirche im 4. Jahrhundert.* Paderborn : Ferdinand Schöningh, 2011. 52 p.
277. Rosen K. *Julian : Kaiser, Gott und Christenhasser.* Stuttgart : Klett-Cotta, 2006. 569 p.
278. Rosen K. *Kaiser Julian Auf Dem Weg Vom Christentum Zum Heidentum.* *JbAC.* 1997. Vol. 40. P. 126–146.

279. Rosenberger V. Four letter-writers : Religion in Pliny, Trajan, Libanius, and Julian / V. Rosenberger // *Reflections on Religious Individuality : Greco-Roman and Judaeo-Christian Texts and Practices (Religionsgeschichtliche Versuche Und Vorarbeiten)* / Edited by Rupke J, Spickermann W. Berlin : Walter de Gruyter & Co. 2012. P. 247–261.
280. Ross A. J. Ammianus and the written past. In *Les historiens grecs et romains: entre sources et modèles* / eds. O. Devilliers and B. B. Sebastiani. Ausonius Éditions : Bordeaux, 2018. P. 325–340.
281. Ross A. J. Ammianus Marcellinus 15.5.22. and Eutropius 10.16.1 : An Allusion. *CQ*. 2015. № 1. Vol. 65. P. 424–427.
282. Ross A. J. Libanius the Historian? Praise and the Presentation of the Past in *Or. 59. Greek Roman and Byzantine Studies*. Vol. 56. 2016. P. 293–320.
283. Salway B. Words and deeds: Julian in the epigraphic record. *Emperor and Author: The Writings of Julian «the Apostate»*. Edited by Baker-Brian N., Tougher S. F. Swansea : The Classical Press of Wales, 2012. P. 137–157.
284. Salzman M. R. *Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century // A companion to Roman religion* / edited by Jörg Rüpke. Malden, MA : Blackwell Pub., 2007. P. A companion to Roman religion / edited by Jörg Rüpke. Malden, MA : Blackwell Pub., 2007. P. 109–126.
285. Salzman M. R., Roberts M. *The Letters of Symmachus : Book 1. Writings from the Greco-Roman world 30*. Atlanta : Society of Biblical Literature, 2011. lxxii, 215 p.
286. Seager R. Ammianus 23. *CR. New Series*. 2000. № 2. Vol. 50. P. 464–466. – Reviewed Work : *Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXIII* by Boeft J. Den ; Drijvers J. W. ; Hengst D. den ; Teitler, H. C. Groningen : Egbert Forsten, 1998. xxiii, 299 p.
287. Seager R. Ammianus. *CR. New Series*. 2001. № 1. Vol. 51. P. 56–58. – Reviewed Work : *Ammien Marcellin «Histoire»*. Tome VI. Livres xxix–xxxi by Ammianus Marcellinus, G. Sabbah. Paris : Les Belles Lettres, 1999. lxvi, 367 p.
288. Seager R. Ammianus' Narrative. *CR. New Series*. 2003. № 1. Vol. 53. P. 110–112. – Reviewed Work : *Exemplarisches Erzählen bei Ammianus Marcellinus* :

- Episode, Exemplum, Anekdote by F. Wittchow. Munich and Leipzig : K. G. Saur, 2001. 414 p.
289. Seager R. Perception of Easter Frontier Policy in Ammianus, Libanius, and Julian (337–363). *CQ*. 1997. № 1. Vol. 47. P. 253–268.
290. Seager R. Roman Policy on the Rhine and Danube in Ammianus. *CQ*. 1999. № 2. Vol. 49. P. 579–605.
291. Seager R. The Groningen Ammianus. *CR*. New Series. 1997. № 1. Vol. 47. P. 59–61. – Reviewed Work : Philological and Historical Commentary on Ammianus Marcellinus XXII by Boeft J. den ; Drijvers J. W. ; Hengst D. Den ; Teitler H. C. Groningen : Egbert Forsten, 1995. xiv, 392 p.
292. Szelağ T. Cesarz Julian Apostata i jego ustawa szkolna. Zabrze ; Tarnowskie Góry : Wydawnictwo Inforteditions, 2017. 157 s.
293. Szelağ T. Kampanie galijskie Juliana Apostaty : Argentoratum 357. Zabrze : «Inforteditions», 2007. 239 s.
294. Shorey P. Review. *CPh*. 1915. № 2. Vol. 10. P. 231–232. – Reviewed Work : The Works of the Emperor Julian. With an English Translation by Wilmer Cave Wright. Vol. II. London : William Heinemann ; New York : Macmillan, 1913. 519 p.
295. Sidwell B. Ammianus Marcellinus And The Anger Of Julian. *Journal of the Classical Association of Victoria*. 2008. Vol. 21. P 56–75.
296. Simmons M. B. Julian the Apostate. *The Early Christian World* / ed. by Philip K. Esler. Vol. 2. London : Routledge, 2000. P. 1251–1272.
297. Smith R. Julian's Gods. Religion and Philosophy in the Thought and Action of Julian the Apostate. London and New York : Routledge, 1995. xvii, 300 p.
298. Smith R. The Casting of Julian the Apostate «in the Likeness» of Alexander the Great : a Topos in Antique Historiography and its Modern Echoes. *Histos* 5, 2011. P. 44–106.
299. Suski R. Jowisz, Jahwe i Jezus. Religie w Historia Augusta. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa, 2014. 471 s.
300. Teitler H. C. The last pagan Emperor : Julian the Apostate and the war against Christianity. Oxford : Oxford University Press, 2017. 243 p.

301. Thompson E. A. Ammianus' Account of Gallus Caesar. *AJPh*. 1943. № 3. Vol. 64. P. 302–315.
302. Thompson E. A. The historical work of Ammianus Marcellinus. Cambridge : Cambridge University Press, 1947. xii, 145 p.
303. Tougher S. Julian the Apostate. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. xiii, 201 p.
304. Tougher S. Julian's Bull Coinage : Kent Revisited. *CQ*. 2004. № 1. Vol. 54. P. 327–330.
305. Tougher S. The Advocacy of an empress : Julian and Eusebia. *CQ*. 1998. № 2. Vol. 48. P. 595–599.
306. Van Dam R. Remembering Constantine at the Milvian Bridge. New York : Cambridge University Press, 2011. xiii, 296 p.
307. Van Nuffelen P. Not the Last Pagan : Libanius between Elite Rhetoric and Religion, in L. Van Hoof, ed., *Libanius : A Critical Introduction*. Cambridge : Cambridge University Press, 2014. P. 293–314.
308. Van Nuffelen P. Orosius and the rhetoric of history. Oxford : Oxford University Press, 2012. 252 p.
309. Vedeshkin M. Bribe and Punishment : To the question of persistence of pagan cults in Late Antiquity. *ΣΧΟΛΗ*. Vol. 12.1. 2018. P. 259–275.
310. Velay P., Fischer B., Morel D., Young B. The Archaeology of Early Paris. *Archaeology*. 1985. № 6. Vol. 38. P. 26–32.
311. Villari P. Introduction / Negri G. Julian the Apostate. Translated from the second Italian edition by the Duchess Litta-Visconti-Arese. Vol. I. New York : Scribner, 1905. P. vii–xviii.
312. Watson A. Aurelian and the third Century. London : Routledge, 2003. xx, 303 p.
313. Wiemer Hans-Ulrich. Libanios Und Julian: Studien Zum Verhältnis Von Rhetorik Und Politik Im Vierten Jahrhundert N. Chr. München : Beck, 1995. xii, 408 p.
314. Wilshire L. E. Did Ammianus Marcellinus Write a Continuation of Tacitus? *The Classical Journal*. 1973. № 3. Vol. 68. P. 221–227.

315. Wilson A. Water – Mills at Amida : Ammianus Marcellinus 18.8.11. *CQ*. 2001. № 1. Vol. 51. P. 231–236.
316. Woods D. Ammianus Marcellinus and the «Rex Alamannorum» Vadomarius. *Mnemosyne*. 2000. Fasc. 6. Vol. 53. P. 690–710.
317. Woods D. Ammianus versus Libanius on Barbatio's Alleged Bridge Across the Rhine. *Mnemosyne*. 2010. Fasc. 1. Vol. 63. P. 110–116.
318. Woods D. Ammianus. *CR*. New Series. 2010. № 1. Vol. 60. P. 143–145. – Reviewed Work : Ammianus Marcellinus. The Allusive Historian by G. Kelly. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. xii, 378 p.
319. Woods D. The Fate of the Magister Equitum Marcellus. *CQ*. 1995. № 1. Vol. 45. P. 266–268.
320. Wright W. C. Review. *CPh*. 1909. № 1. Vol. 4. P. 87–89. – Reviewed Work : Die Religionsphilosophie Kaiser Julians in seinen Reden auf König Helios und die Göttermutter by Georg Mau. Leipzig : Teubner, 1908. 169 p.
321. Young F., Ayres L., Louth A. The Cambridge History of Early Christian Literature. Cambridge : Cambridge University Press, 2008. xxv, 530 p.

Енциклопедично-довідкові видання

322. Борецький М. Юліан Відступник або Юліан Флавій Клавдій / Лексикон античної словесності / за ред. М. Борецького, В. Зварича. Дрогобич : Коло, 2014. С. 652–655.
323. Гладкий В. Д. Дрений мир : Энциклопедический словарь, Т. 2. Донецк : МП «Отечество», 1997. 480 с.
324. Лосев А. Ф. Словарь античной философии. М. : Издательство «МИР ИДЕЙ», АО АКРОН, 1995. 232 с.
325. Словарь античности. Пер. с нем. М. : Прогресс, 1989. 704 с.
326. Філософський енциклопедичний словник / Шинкарук В. І. та ін. ; НАНУ, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. К. : Абрис, 2002. 742 с.

Підручники та посібники

327. Балух В.О., Коцур В.П. Історія Стародавнього Риму : Курс лекцій. – Чернівці : Книги ХХІ, 2005. 680 с.
328. Бокщанин А. Г. Источниковедение Древнего Рима : учебное пособие. М. : Изд-во Моск., ун-та, 1981. 160 с.
329. Бокщанин А. Г., Кузицин В. И. История Древнего Рима. М. : Высшая школа, 1971. 495 с.
330. Историография античной истории : Учеб. пособие. Под ред. В. И. Кузицина. М. : Высш. школа, 1980. 415 с.
331. История Древнего мира. Древний Рим / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. Мн. : Харвест, 1998. 864 с.
332. История древнего мира. Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. 407 с.
333. История Древнего Рима : Учеб. Для вузов по спец. «История» / В. И. Кузицин, И. Л. Маяк, И. А. Гвоздева и др. ; Под ред. В. И. Кузицина. 4-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. шк., 2000. 383 с.
334. История Древнего Рима : Учеб. для вузов по спец. И90 «История» / Под ред. В. И. Кузицина. 3-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. шк., 1993. 366 с.
335. История Древнего Рима : Учебник / Под ред. В. И. Кузицина. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Высш. школа, 1981. 336 с.
336. История Европы. Т. 1. Древняя Европа. М. : Наука, 1988. 704 с.
337. Ковалев С. И. История Рима. Л. : Изд-во Ленинградского гос. ордена Ленина унив., 1948. 807 с.
338. Ковалев С. И. История Рима. Новое издание, исправленное и дополненное / Под ред. проф. Э. Д. Фролова. СПб. : ООО «Издательство «Полигон», 2002. 864 с.
339. Ковальов С. І., Штаерман О. М. Нариси з історії стародавнього Риму. К. : Радянська школа, 1957. 309 с.
340. Куманецкий К. История культуры Древней Греции и Рима / Пер. с пол. М. : Высш. шк., 1990. 351 с.

341. Машкін М. О. Історія Стародавнього Риму : підручник для вузів : пер. с рус. / Микола Олександрович Машкін. Київ : Радянська школа, 1952. 692 с.
342. Петречко О. М. Історія Стародавнього Риму : підручник [для студентів спеціальності 014.03 «Середня освіта (Історія)»] / Олег Михайлович Петречко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2017. 576 с.
343. Чанышев А. Н. Курс лекций по древней и средневековой философии. Учебное пособие для вузов. М. : Высш. шк., 1991. 512 с.
344. Jaczynowska M. Histiria starożytnego Rzymu. Wyd. 6. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1986. 415 s.

Дисертації та автореферати

345. Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи: IV–VI вв. : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. 26 с.
346. Ведешкин М. А. Языческая оппозиция христианизации Римской Империи : IV–VI вв. : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». М., 2015. 316 с.
347. Дмитриев В. А. Аммиан Марцеллин и персы (Восточная цивилизация в восприятии римского историка IV в. н. э.) : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 «Всеобщая история». Великий Новгород, 2003. 281 с.
348. Колесников К. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–X ст. : дис... канд. істор. наук : 07.00.06. Дніпропетровськ, 1999. С. 70.
349. Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : автореф. дис... канд. истор. наук : 07.00.03 / Казанский федеральный университет. Казань, 2015. 22 с.
350. Пак Е. А. Политическая деятельность и литературное творчество императора Юлиана Отступника : дис... канд. ист. наук : 07.00.03 / СПбГУ. СПб., 2014. 187 с.

351. Петречко О. М. Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії : автореф. дис... докт. іст. наук : 07.00.02. Ужгород, 2010. 37 с.
352. Попова Т. В. Литературная деятельность Флавия Клавдия Юлиана [Текст] : (К истории греческой литературы IV в. н. э.) : автореф. дис... канд. філол. наук / АН СССР. Ин-т мировой литературы им. А. М. Горького. М., 1969. 23 с.
353. Розенталь Н. Н. Религиозная борьба в Римской империи IV века до смерти императора Юлиана : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.03. М., 1945. 630 с.
354. Рубцова М. В. Репрезентация политической организации Римской империи IV в. в “Res gestae” Аммиана Марцеллина : Дис. ... канд. ист. наук : 07.00.03 Барнаул, 2005. 164 с.
355. Marshall L. Companion to the Gods, Friend to the Empire : the Experiences and Education of the Emperor Julian and How It Influenced His Reign 361–363 Ad. Master of Arts (History), August 2014. 108 p.
356. White A. Ammianus Marcellinus as a Guide to the Strategies of Julian’s Gallic Campaign 356–361. Master of Arts (History), August 1998. 135 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петречко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 36. С. 133–143.
2. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми гуманітарних наук*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петречко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. Вип. 38. С. 234–245.
3. Маркович М. М. Адміністративна політика цезаря Юліана у Галлії в 355–361 рр. *Научные труды SWorld*. Вип. 3 (44). Том 5. Иваново : Научный мир, 2016. С. 63–67.
4. Маркович М. М. Паризьке проголошення Юліана Августом (лютий 360 р.). *Східноєвропейський історичний вісник* / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич : Посвіт, 2017. Вип. 3. С. 6–11.
5. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана в 363 р. *Гілея : науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. К. : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 119 (4). С. 111–114.
6. Маркович М. М. Реформаторська діяльність імператора Юліана. *Научные труды SWorld*. Вип. 47. Том 5. Иваново : Научный мир, 2017. С. 49–56.

7. Маркович М. М. Зовнішня політика цезаря Юліана в Галлії в 355–361 рр. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович та ін. Вип. XIX–XX. Дрогобич : Коло, 2017. С. 56–63.

8. Маркович М. М. Микола Розенталь як дослідник релігійної політики імператора Юліана. *Проблеми гуманітарних наук* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія» / ред. кол. О. Петrenchко (головний редактор) та ін. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2017. Вип. 40. С. 197–209.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Маркович М. М. Релігійна свідомість римського суспільства у добу правління Юліана Відступника. *Гуманізм. Людина. Свідомість* : Матеріали 27-х Міжнародних людинознавчих філософських читань (Дрогобич, 2015 р.) / Ред. колегія: В. С. Возняк (головний редактор), О. А. Ткаченко, В. В. Лімонченко. Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2015. С. 123–126.

10. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *Розвиток сучасної освіти і науки : результати, проблеми, перспективи* : тези III-ї Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 26–27 березня 2015 року) / [редактори-упорядники: В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2015. С. 85–86.

11. Маркович М. М. Філософсько-релігійні погляди імператора Юліана Відступника. *LAUREA I. Античний мир и Средние века : Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева*. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2015. С. 89–92.

12. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Актуальні питання гуманітарних наук : міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* /

[редактори-упорядники В. Ільницький, А. Душний, І. Зимомря]. Дрогобич : Посвіт, 2016. Вип. 15. С. 81–87.

13. Маркович М. М. Релігійне життя Римської імперії в середині IV ст. *Проблеми історії та археології України* : Матеріали X Міжнародної наукової конференції, посвященої 125 – летию професора К. Э. Гриневича (Харьков, 4–5 листопада 2016 г.). Харьков : ООО «НТМТ», 2016. С. 37–38.

14. Маркович М. М. Релігійна реформа імператора Юліана. *Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті* : Матеріали II-ї Міжнародної науково-практичної конференції, 24–25 березня 2016 року) / [редактори-упорядники: І. Зимомря, В. Ільницький]. Ченстохова ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2016. С. 52–54.

15. Маркович М. М. Релігійна політика імператора Юліана щодо християн. *Фундаментальні та прикладні дослідження : сучасні науково-практичні рішення і підходи* : збірник матеріалів II-ї Міжнародної науково-практичної конференції / [редактори-упорядники А. Душний, М. Махмудов, В. Ільницький, І. Зимомря]. Баку ; Ужгород ; Дрогобич : Посвіт, 2017. С. 73–74.

16. Маркович М. М. Перська кампанія імператора Юліана 363 р. *LAUREA II. Античний мир та Середні віки : Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва, к 90-летию со дня народження*. Матеріали. Харьков : ООО «НТМТ», 2017. С. 38–41.

17. Маркович М. М. Микола Розенталь – дослідник релігійної політики імператора Юліана. *II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії»*. Матеріали конференції 10 листопада 2017 р., м. Дрогобич. За наук. ред. професора Олега Петречка, доцента Володимира Галика. Дрогобич : Видавництво ТзОВ «Трек-ЛТД». С. 145–148.

Додаток Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 26–27 березня 2015 р.; очна).
2. Античний світ та середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва: Античний світ і середні віки (Харків, 26 червня 2015 р.; очна).
3. 27-мі Міжнародні людинознавчі філософські читання «Гуманізм. Людина. Свідомість» (Дрогобич, 2015 р.; очна).
4. II Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні тенденції розвитку освіти і науки в інтердисциплінарному контексті» (Дрогобич, 24–25 березня 2016р.; заочна).
5. Международная научная конференция «Научные исследования и их практическое применение. Современное состояние и пути развития 2016» (Иваново, 11–18 октября 2016 г.; заочная).
6. X Міжнародна наукова конференція присвячена 125-літтю професора К. Е. Гріневича (Харків, 4–5 листопада 2016 р.; очна).
7. Международная научная конференция «Современные проблемы и пути их решения в науке, транспорте, производстве и образовании» (Иваново, 16–23 мая 2017 г.; заочная).
8. Двадцять восьма наукова сесія наукового товариства ім. Шевченка (Дрогобич, 1 квітня 2017 р.; очна).
9. Міжнародна науково-практична конференція: «Фундаментальні та прикладні дослідження: сучасні науково-практичні рішення і підходи». (Баку – Ужгород – Дрогобич, 2017 р.; заочна).
10. Античний світ та середні віки: Читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадеєва, до 90-ліття з дня народження (Харків, 23 червня 2017 р.; очна).
11. II Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» (Дрогобич, 10 листопада 2017 р.; очна).

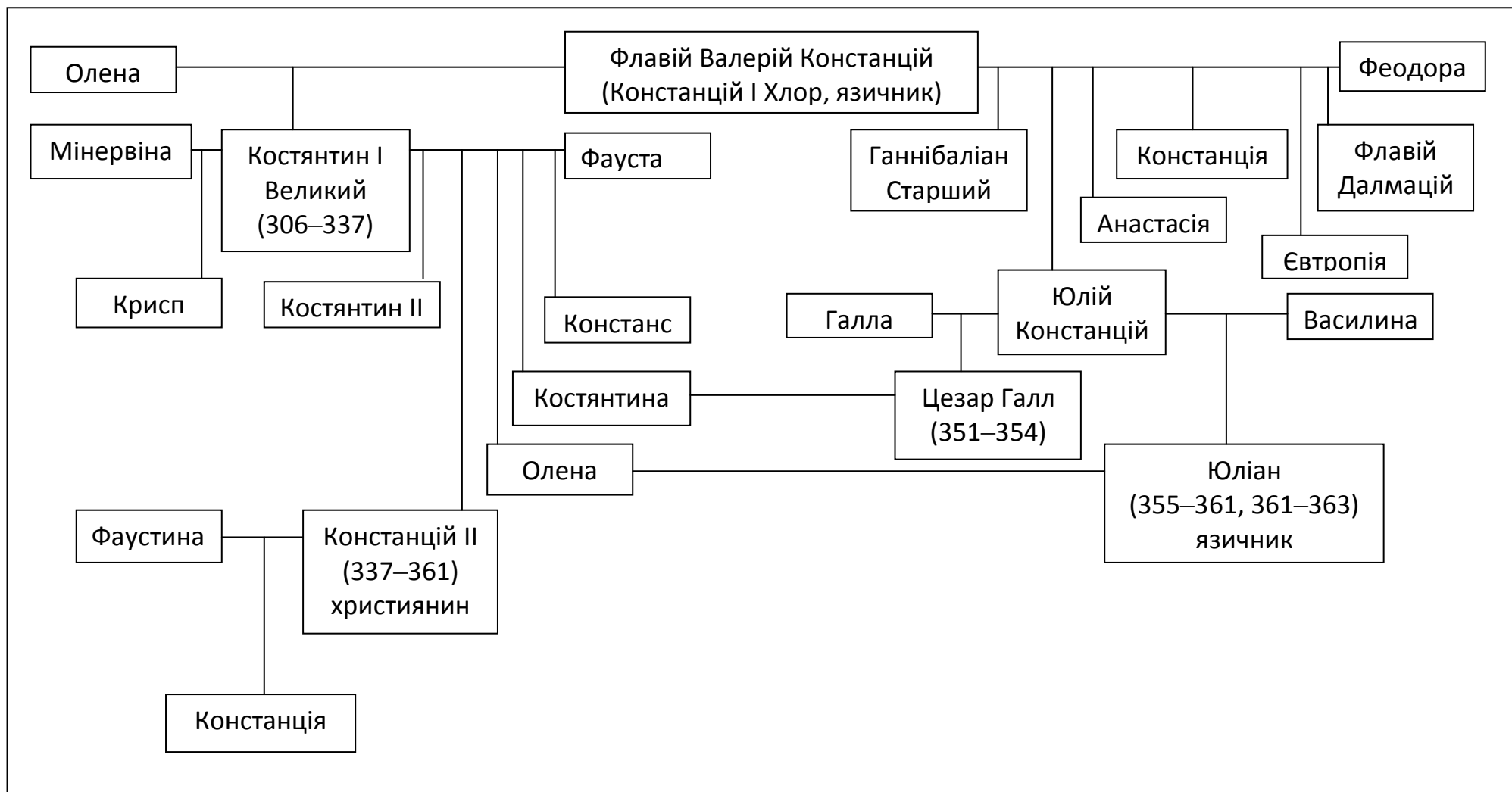
12. Міжнародна наукова конференція «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина». До 70-річчя заснування кафедри історії стародавнього світу та середніх віків (Київ, 1 грудня 2017 р.; очна).

Додаток В
Скульптурне зображення Флавія Клавдія Юліана із паризького Музею
Середньовіччя

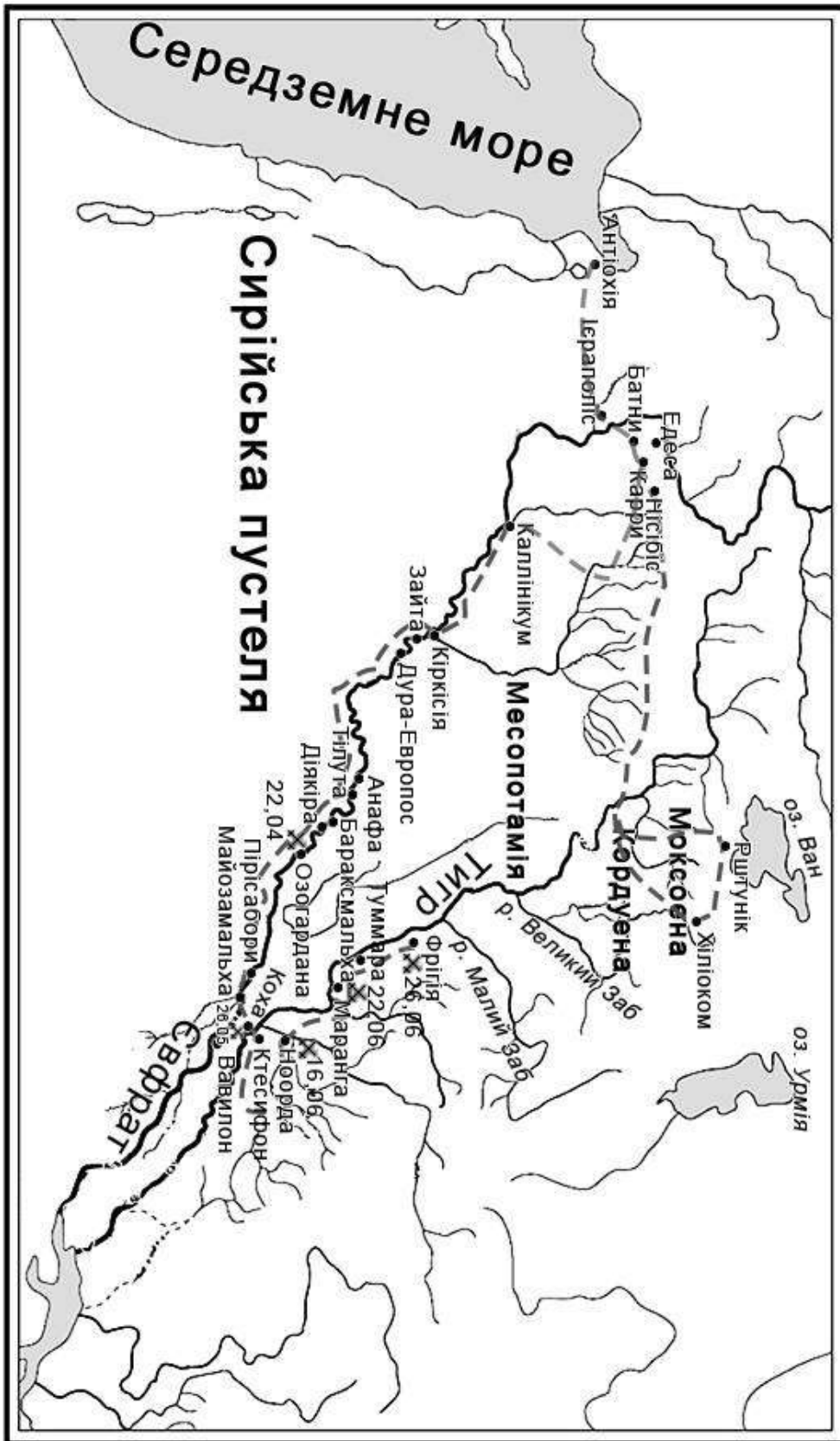
Додаток Г

Генеалогічне дерево династії Костянтина Великого

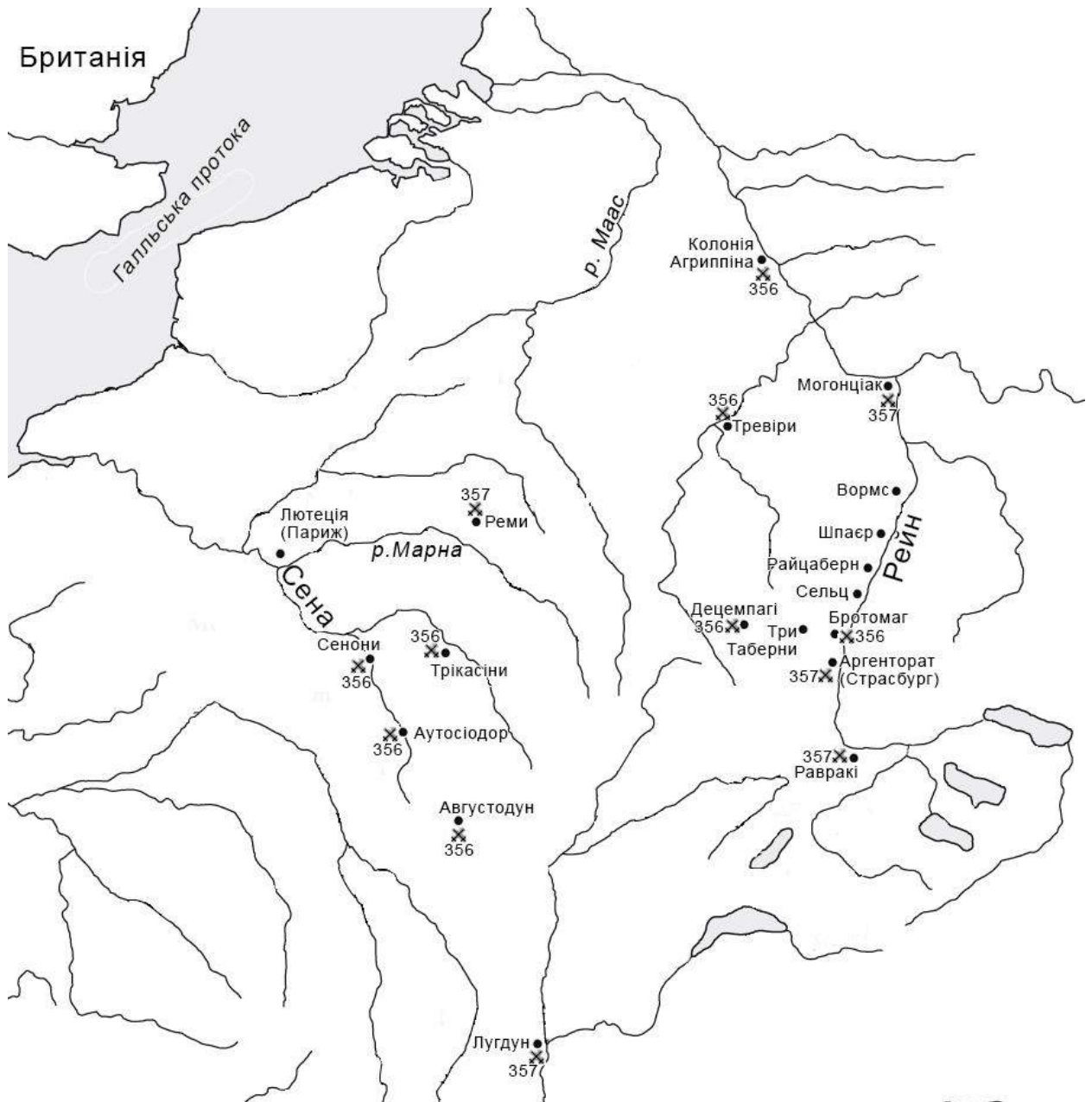
Додаток Г

Карта Перської кампанії Юліана 363 р.

Додаток Д
Карта діяльності цезаря Юліана в Галлії (355–360)

Додаток Е
Монети імператора Юліана

Подвійна майорина 360–363 рр., бронза (9,06 г.) Аверс: імператор справа, DN FL
CL IVLIANVS P F AVG

Реверс: бик Апіс SECVRITAS REIPVB

Солід, 360–363 рр., золото (4,45 г.). Аверс: Юлиан, FL CL IVLIANVS PERP AVG

Реверс: Рома і Константинополь (VOT/V/MVLT/X), GLORIA REI PVBLICAE,
KONSTAV (Константинополь).

Силіква, 360–363 рр., срібло (2,11 г.). Аверс: Юліан, D N FL CL IVLIANVS P F
AVG

Реверс: надпис у вінку VOT/X MVLT/XX, СР.А (Константинополь).

Міліарсій, 355–361 рр., сріблоо (5,33 г.). Аверс: Юлиан, D N CONSTANTIVS
MAX AVG

Реверс: Вікторія зі щитом, два сидячі полонені (VOT/XXXV/MVLT/XXXX),
VICTORIA AVGVSTI, С.Г (Константинополь).

Додаток Є

СІЛ 3.459А. Лист імператора Юліана префекту преторія Сатурну Секунду Саллюстію. Мармурова стела з епіграфічного музею Афін.

Додаток Є 1

Переклад напису на мармуровій стелі з епіграфічного музею Афін.

Titulus Amorginus:

Oboriri solent nonnul[le] controversie, que no[tionem] r[e]quirant et exsame[n] | iudic[i]s celsioris; tum autem quedam negotia sunt, in quibus superfluum sit moderatorem exspectare provincie. Quod nobis | [u]trumque pendentib[us] rectum admodum visum est, [u]tpedaneos iudic[es, oc] est eos, qui negotia umilio[ra] disceptent, constituendi | daremus presidibus potesta[t]e[m]. Ita enim et sibi partem [c]urarum ip[s]i dem[ps]erint et tamen niilom[in]us quassi vi oc munus admenestrabunt, [c]um illi, quo[s] legere, admenestr[ent]. Cuius rei constit[utio-nem] ad tue eminenti[ti]e [arbitrium ex-] cellentiam tua[m perficere ius] simus, Se[c]unde...

Є немало протиріч, які зазвичай виникають і вимагають уваги і розгляду вищого судді, але все ж таки є деякі питання, в яких є зайвим чекати презида. Зважаючи на важливість питання, нам здається вірним те, що ми повинні надати президам право встановлювати підлеглих суддів, тобто тих, які будуть вирішувати не надто важливі питання. Отже, вони будуть звільнені від частини своїх обов'язків і все ж будуть їх виконувати через тих, кого вони обрали для їх виконання. Виходячи з цього ми наказуємо, твоя величносте, Секунде, найдорожчий і улюблений родичу, ... найбільш прийнятно ... що слід брати до уваги суспільний інтерес.

Додаток Ж

Хронологія подій життя та правління Флавія Клавдія Юліана

331 р. квітень – травень 332 р. – народився Флавій Клавдій Юліан.

332 р. – померла мати Юліана – Василина.

22 квітня 337 р. – помер перший християнський імператор Костянтин.

Червень – липень 337 р. – різня представників династії Флавіїв. Смерть батька Юліана. До цього моменту Юліан проживав у Константинополі.

337–341 рр. – Юліан перебував у маєтку, успадкованому по материнській лінії – Астакійській віллі у Віфінії, а Галл, старший брат Юліана, провів ці роки в Ефесі. У цей період вихованням Юліана займався єпископ нікомедійський – Євсей.

342–349 рр. – Галл і Юліан перебувають в ув'язненні в каппадокійському замку Мацеллумі, поблизу гори Аргей. Вихователем Юліана у цей період був язичник Мардоній.

349 р. – Юліан звільнений з ув'язнення і відправляється на навчання до Нікомедії.

15 березня 351 р. – імператор Констанцій II надав Галлу титул цезаря і відправив до Антіохії.

354 р. – за наказом Констанція II Галла викликали з Антіохії і стратили.

354 р. – після смерті Галла, Юліана викликають з філософської школи до двору імператора в Мілан.

Травень 355 р. – Юліан отримує дозвіл на продовження навчання в Афінах.

6 листопада 355 р. – Юліан проголошений цезарем Галлії. Констанцій II одружив його зі своєю сестрою – Оленою.

1 грудня 356 р. – Юліан з ескортом у 300 осіб відправляється до Галлії.

1 січня 356 р. – Юліан стає консулом разом з Констанцієм II.

24 червня 356 р. – армія відбила наступ алеманів біля фортеці Августодун.

356 р. – перемога армії Юліана над германськими племенами біля м. Бротомаг. Повернення у володіння Галлії Колонії Агриппіни.

357 р. – Юліан отримує право на командування військами.

357 р. – битва при Стразбурзі (Аргентораті), де Юліан з 13-тисячним військом переміг 35-тисячну армію алеманів. У цій битві цезар захопив царя Хонодомарія і відправив Констанцію II.

357 р. – битва біля м. Могонціак (суч. Майнц).

357 р. – Констанцій II уперше з часів свого батька Костянтина відвідав Рим.

359 р. – походи Юліана проти алеманів.

Жовтень 359 р. – Шапур II захопив м. Аміда.

360 р. – Юліан відіслав генерала Лупіціна в Британію.

360 р. – помирає імператриця Євсевія.

Лютий 360 р. – померла дружина Юліана Олена.

Лютий 360 р. – нотарій Деценцій прибув від Констанція II до Галлії з наказом відправити значну кількість військ на схід імперії.

Лютий 360 р. – Юліан посилає Пентадія і Євтерія до Констанція II з метою переговорів.

Квітень 360 р. – Констанцій II зустрічається з послами від Юліана.

Лютий 360 р. – армія в Галлії проголошує Юліана Августом.

Літо 360 р. – Юліан продовжує походи проти варварських племен.

Жовтень 360 р. – Юліан святкує п'ятиріччя правління в Галлії.

361 р. – Юліан захопив алеманського царя Вадомарія і з'ясував, що імператор Констанцій II платив йому за напади на Галлію.

361 р. – Юліан вирішує йти походом проти Констанція II і закликає армію скласти присягу на вірність йому.

361 р. – Юліан взяв Сірмій, Шипкинський перевал та Ниш.

3 листопада 361 р. – у Кілікії під час походу проти Юліана помирає імператор Констанцій II.

11 грудня 361 р. – Юліан вступає в Константинополь і стає одноосібним правителем.

362 р. – імператор Юліан проголошує свободу віросповідання для язичників, християн та іудеїв.

- 17 червня 362 р. – Юліан видає едикт, яким забороняє християнам викладати.
- 362 р. – Юліан відправляється в Антіохію.
- 363 р. – імператор Юліан написав твір «Ненависник бороди».
- 5 березня 363 р. – Юліан покидає Антіохію і розпочинає Перську кампанію.
- 27 березня 363 р. – імператор з армією прибуває до Каллінікуму.
- Початок квітня 363 р. – армія прибуває до Кіркісії.
- 22 квітня 363 – битва під Озагарданою.
- 26 травня – облога фортеці Коха.
- 16 червня – битва поблизу м. Ноорда.
- 22 червня 363 р. – битва між персами і римлянами біля м. Маранга. В цій битві перська сторона зазнала більших втрат. Після битви було укладено перемир'я на три дні.
- 26 червня 363 р. – чергова битва між римлянами та персами. В цій битві загинув імператор Юліан у м. Фрігія, що розміщувалося в окрузі сучасної Самарри.
- 27 червня 363 р. – імператором Римської імперії був обраний Іовіан.